

तमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वामना । अर्धस्य गेदरितं धत्ते मुणेन्दुरेवतः ॥' इति वा.
संहितावननवलेन पार्वतीपरमेश्वराराधनादर्शनात्, तत्प्रतिष्ठितानां तानेवाभितार्य

वागर्थ्यावित्र संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

वागर्थ्याविवेलेकं पदम् । इमेन सह निलसमासो निगमललोपध पूर्णपदप्रकृतिसारल्यं
चेति वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । वागर्थ्यावित्र शब्दार्थ्यावित्र संपृक्तौ । नित्यसं-
वद्धावित्यर्थः । नित्यसंवद्धगोरुपमानत्वेनोपादानात् । 'निलः शब्दार्थसंवन्धः' इति
मीमांसकाः । जगतो लोकस्य पितरौ । माता च पिता च पितरौ । 'पिता मात्रा' इति
द्वन्द्वकशेषः । 'मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनशितरौ' इत्यमरः । एतेन शर्व-
शिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते । प-
र्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिष्ठाणन्-' इत्यादिना णिप् । पार्वती
च परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मानुरभ्यर्हितत्वाद्-
त्याक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थ
वन्देऽभिवादये । अत्रोपमालंकारः स्फुट एव । तथोक्तम्—'स्वतःसिद्धेन भिजेन संपन्नेन
च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥' इति । प्रायिकश्चोपमालंकारः
कालिदासोक्तकाव्यादौ । भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्भगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदु-
क्तम्—'शुभदो मो भूमिमयः' इति । वकारस्यामृतर्वाजत्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥

संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति 'क सूर्य-' इत्यादिश्लोकद्वयेन—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनासि सागरम् ॥ २ ॥

प्रभवत्वस्मादिति प्रभवः कारणम् । 'ऋदोरप्' । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति
साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क । अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे
मतिः प्रज्ञा च क । द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमी-
त्यर्थः । तथाच तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः । तथाहि 'दुस्तरं तरितु-
मशक्यम् । 'ईपहुःसुपु-' इत्यादिना खलप्रत्ययः । सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन हवेन । 'उडुपं
तु हवः कोलः' इत्यमरः । अथवा चर्मावनद्धेन यानपात्रेण । 'चर्मावनद्धमुडुपं हवः काष्ठं
करण्डवत्' इति सज्जनः । तितीर्षुस्तरीतुमिच्छुरसि भवामि । तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ।
अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहत्त्वा-
र्थमेव । तदुक्तम्—'प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः' इति ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

किंच मन्दो मूढः । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः' इत्यमरः । तथापि कवियशः—

। कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्रांशुनोन्नतपुरुषेण लभ्ये

फलविषये लोभादुद्वाहुः फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो वामनः सर्व इव । 'खर्वो -

मनः' इत्यमरः । उपहासतामुपहासविषयताम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्र-

ति प्राप्स्यामि ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैपिणाम् ।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । 'प्राणमृजातिवयोवचनोद्गात्र-' इत्यप्रत्ययः । 'शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयस्यभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादप्रत्ययः । 'तारुण्यं यौवनं समम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि विषयैपिणां भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्धकं वृद्धत्वम् । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति वुञ्प्रत्ययः । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धस्य वृद्ध-कर्मणि' इति विश्वः । संघातार्थेऽत्र 'वृद्धाच्च' इति वक्तव्यात्सामूहिको वुञ् । तस्मिन्वार्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । अन्ते शरीरत्वागकाले योगेन परमात्मध्यानेन । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तनुं देहं त्यजन्तीति तनुत्यजां देहलागिनाम् । 'कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनु-स्तनुः' इत्यमरः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । एतेन भिक्षाश्रमो विवक्षितः ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

सोऽहं लब्धप्रवेशः । तनुवाग्विभवोऽपि स्वल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः । आजन्मशुद्धादिभिः कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रमागत्य चापलाय चा-पलं चपलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात्कर्मण्यण् । 'क्रियाथोपपदस्य' इत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयं तद्विषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ कुलकम् ॥ संप्रति साप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते—

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।

हेमः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तोर्हेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति । तथाहि । हेमः विशुद्धिर्निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि लोहान्तरांसारगोमको दोषोऽपि वामौ संलक्ष्यते नान्यत्र । तद्दृष्ट्वापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो नान्य इति भावः ॥

वर्णं वस्तुप्राप्त्यापि—

यैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामायः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

मनस्य वैपिणो मनीषिणो धीराः । निह्नाय इति यावत् । प्रणवोऽदरादित्वात्ताड्यः । तेषां माननीयः पूज्यः । छन्दसां वेदानाम् । 'छन्दः पद्यं न वेदे च' इति विश्वः । प्रणव ओंकार इति । मही क्षितामीश्वर इति महीक्षितः क्षितीश्वरः । क्षिपातोरैश्वर्यातीतिकृत् तुगा-मनश्च । तेषामाय आदिभूतः । विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं गुमान्वयमन्तो नाम वैवस्वत इति मनुर्मान् ॥

तन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

श्रीय इति गजेन्दुर्गिन्दुः श्रीरग्निवाचिव ॥ १२ ॥

श्रीरिति शुद्धिमान् । तस्मिन्शुद्धिर्मान् तदन्वयं तस्य मनोगन्तव्यं वक्ष्ये ।

श्रीवंशो गोवंशं चाभिरुचं कृतम् इति इत्यायुजः । अग्निवाचिव शुद्धिमाशु

मन्तरः । 'द्विवचनविभज्योप-' इत्यादिना तत्त्वं । दिलीप इति प्रतिद्वो-राजा इन्दुरिव
केन्दू राजश्रेष्ठः । उपमितं व्याघ्रादिना ममासः । क्षीरनिधाविन्दुरिव असूतो जातः-
'व्यूह-' इत्यादिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि—

व्यूहोरस्कः वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

व्यूहं विपुलसुरो यस्य स व्यूहोरस्कः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' । 'व्यूहं विपुलं भद्रं स्फारं
रफोतं समं वरिष्ठं च' इति यादवः । वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा । 'सम-
न्दुपमान-' इत्यादिनोत्तरपदलोपो बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्रांशुरक्षतः शालप्रांशुः ।
'प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सज्जनरः स्मृतः' इति यादवः । 'उच्चप्रांशुस्तोदप्रोच्छिन्ना-
स्तुक्षे' इत्यमरः । महाभुजो महाबाहुः । आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः
प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रसंबन्धी धर्म इव स्थितः । नृत्तिमान्वराक्रम इव स्थित इत्युपप्रेक्षा ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोमिमाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वी क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन । 'सारो बले स्थिरादौ च' इत्यमरः ।
सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोमिमावी तेन । सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरी-
रेण । 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः । मेरुरिव । उर्वी क्रान्त्वाकम्य
स्थितः । मेरावपि विद्योपगानि तुन्द्यानि । 'अद्याभिश्च सुरेन्द्राणां माद्राभिर्निर्मितां वृषः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥' इति मनुवचनाद्वान्नः सर्वतेजोमिमावित्वं शेषम् ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशाारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः । प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञानुरूपशान्तिपरिधनः ।
आगमैः सदृशा आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः । आरम्भत इत्यारम्भः वर्म । तत्पदान्
उदयः फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥

भीमवान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणैः रजगुणैर्नेजःप्रतापादिभिः कुलदीप्तदाक्षिण्यादिभिश्च स
दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोभिर्जलजीवैः । 'यादांनि जलजन्तवः' इत्यमरः ।
रत्नैर्धार्य इव । अधृष्योऽन्तर्निभवन्तीचक्षुःशक्तिः आध्रयणीयश्च बभूव ॥

रेखाभात्रमपि क्षुण्णादा मनोवर्त्मनः परम् ।

न व्यतीगुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नसि वृत्तयः ॥ १७ ॥

नियन्तुः नियन्त्रक्य सारथेयस्य तस्य दिलीपस्य सर्वान्धन्वो नेमीनां सप्तधरणां अन्तिवद
वृत्तिवर्त्यपरौ यार्ता ताः । 'नवधारा अधिगमिनिः' इति यादवः । 'यदी रत्नाई तन्मार्गं नेमिः
सौ स्थाप्रथिः पुनार्त्' इत्यमरः । प्रजाः । जगत्सत्ते । मनुजस्यैव विविधैः पदान्
शेषम् । तन्मार्गं विभक्तिपदम् । पुनर्नवधाराप्रत्ययः दर्शयति । आत्मपदस्यैव
परमथियम् । इत्यत्र इत्यर्थः । रेखा प्रजास्तस्यैव रेखास्तस्यैव रेखाप्रजास्तम् । नियन्तुर्नसि ।

अस्तेलं । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुद्ध-
 दर्यकामावपि धर्मशेषतामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः । आह च गौतमः—
 पूर्वाह्नमध्यंदिनापरह्णानफलान्कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात् इति

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।

संपद्भिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह । करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः । मघवा
 देवेन्द्रः सस्याय सस्यं वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह । शुलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादया-
 मासेत्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य-' इत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ संपदे
 विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः । राजा यज्ञैरिन्द्रलोक-
 मिन्द्रधोदकेन भूलोकं पुषोपेत्यर्थः । उक्तं च दण्डनीतौ—'राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्या-
 दिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ॥' इति ॥

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ २७ ॥

राजानोऽन्ये नृपा रक्षितुर्भयेभ्यस्त्रातुस्तस्य राज्ञो यशो नानुययुः किल नानुचकु-
 सल । कुतः । यद्यस्मात्कारणात्तस्करता चौर्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो
 व्यावृत्ता राती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता । अपहार्यान्तरामावात्तस्करशब्द एवा-
 पहत इत्यर्थः । अथवा । 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेन
 शब्दे स्थिता स्फुरिता न तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीचोरगक्षता ॥ २८ ॥

शिष्टो जनो द्वेष्यः शत्रुरपि । आर्तस्य रोगिण औषधं यथौषधमिव । तस्य संम-
 तोऽनुमत आसीत् । दुष्टो जनः प्रियोऽपि प्रेमास्पदीभूतोऽपि । उरगक्षता सर्पदंष्ट्राहु-
 लीव । 'छिन्द्याद्वाहुमपि दुष्टमात्मनः' इति न्यायात् । त्याज्य आसीत् । तस्य शिष्ट एव
 बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥

तस्य परोपकारित्वमाह—

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथाहि सर्वं तस्यासन्परायकफला गुणाः ॥ २९ ॥

वेधाः मृष्टा । 'मृष्टा प्रजापतिर्वेधा' इत्यमरः । तं दिलीपम् । समाधीयतेऽनेनेति
 समाधिः कारणगामग्री । महाभूतानां । यः समाधिमेन महाभूतसमाधिना विदधे
 समर्थः । नूनं ध्रुवम् । शत्रुप्रेक्षा । तथाहि । तस्य राज्ञः सर्वे गुणा स्पर्शादिमहाभूतगु-
 णदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ता आगन् । महाभूतगुणो-
 पमानेन कारणगुणाः कार्यं संक्रामन्तीति न्यायः गृहीतः ॥

वेद्यावप्रचलयां परिखीकृतमागराम् ।

तस्यास्य मुमुक्षुः शत्रुर्गणकपुनीमिव ॥ ३० ॥

वेद्याः गमुक्षुः । 'वेद्या कूलेऽपि वारिधिः' इति विश्वः । ता एव व-
 र्जितं गमुक्षुः । 'म्यातयो नृपमभियताम् । प्राजागो नृपणः गालः प्र-

आत्प्रान्ततो वृत्तिः ॥' इत्यमरः । परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनम् । 'खातं खेयं तु परिखा' इत्यमरः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्रापिशब्दात्खनेर्ङप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागरा यस्यास्ताम् । अभूततद्भावे च्विः । अविद्यमान-मन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्तामनन्यशासनामुवांमैकपुरीमिव शशास । अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता मगधवंशजा । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' इति उप्रत्ययः । एतेना-भिजालमुक्तम् । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति शाश्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धं तेन नाम्ना अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नीव । सुदक्षिणेति प्रसिद्धा पत्न्यासीत् । अत्र श्रुतिः—'यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः' इति । 'दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामत्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य' इति च ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

वसुधाधिपः अवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि । मनस्विन्या दृढचित्तया । पतिचि-त्तानुवृत्त्यादिनिर्वन्धक्षमयेत्यर्थः । तया सुदक्षिण्या लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्याव-न्तं मेने । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

स राजा । आत्मानुरूपायां तस्याम् । आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा । आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय चापयामास ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय विधयेऽनुष्ठानाय । स्वभुजादवतारितावरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्मारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

अथ धुरोऽवतारानन्तरं पुत्रकाम्ययात्मनः पुत्रेच्छया । 'काम्यच्च' इति पुत्रशब्दा-त्काम्यचप्रत्ययः । 'अ प्रत्ययात्' इति पुत्रकाम्यधातोर्कारप्रत्ययः । ततश्चाप् । तया तौ दम्पती जायापती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः । प्रयतौ प्रयतौ विधातारं ब्राह्मणमभ्यर्च्य । 'स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते' इति मात्रिकाः । गुरोः कुल-गुरोर्वसिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः । पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।

प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

क्षिरधो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यन्दनं रथम् । प्रावृषि
 षेण्यः । 'प्रावृष एण्यः' इत्येण्यप्रत्ययः । तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदरावता
 आस्थितावाहदौ । जग्मतुरिति पूर्वेण संबन्धः । इरा आपः । 'इरा भूवाक्मुरा
 स्यात्' इत्यमरः । इरावान्समुद्रः तत्र भव ऐरावतोऽध्रमातङ्गः । ऐरावतोऽध्रमा
 तङ्गैरावणाध्रमुवल्लभाः ।' इत्यमरः । 'अध्रमातङ्गत्वाच्चाध्रस्थत्वादध्ररूपत्वात्' इति क्षीरस्वामी
 अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते । किं च विद्युत ऐरावतसाहचर्यदे
 वैरातीसंज्ञा । ऐरावतस्य स्यैरावतीति क्षीरस्वामी । तस्मात्सुष्ठूक्तं विद्युदैरावतावि
 वेति । एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिवीजं दंपत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषान्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

पुनः किंभूतौ दंपती । आश्रमपीडा मा भून्मास्त्विति हेतोः । 'माडि लुङ्' इत्या
 शीरर्थे लुङ् । 'न माडयोगे' इत्यडागमनिषेधः । परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचरौ ।
 अनुभावविशेषान्तु तेजोविशेषात्सेनापरिवृताविव स्थितौ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरैर्वतैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

पुनः कथंभूतौ । सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः । शालनिर्यासगन्धिभिः स-
 र्जतस्निस्यन्दगन्धवद्भिः । 'शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिप-
 न्तीत्युत्किराः । 'इगुपध-' इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैराधूता-
 मान्द्यादीपत्कम्पिता वनराजयो यैस्तैर्वतैः सेव्यमानौ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

पङ्कजसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

रथनेमिस्वनोन्मुखैः । मेघध्वनिशङ्कयोजामितमुखैरित्यर्थः । शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भि-
 न्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा पङ्कजो द्विविधः । तत्साह-
 द्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह—पङ्कजसंवादिनीरिति । पङ्क्यः
 स्थानेभ्यो जातः पङ्कजः । तदुक्तम्—'नासां कण्ठमुरस्ताड जिह्वां दन्तांश्च संस्पृङ्'
 पङ्क्यः संजायते यस्मात्तस्मात्पङ्कज इति स्मृतः ॥' स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरि

पादर्पमगान्धारपञ्चमव्यमवैवताः । पञ्चमथेल्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स

। पङ्कजेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन—'पङ्कजं मयूरो वदति'

। भिरामा मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्यः ।

। मयूरस्य' इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

समीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म यैस्तेषु । स्यन्दनावद्धदृष्टिषु

। दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु । 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणाक्षीणि

कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः । मृगश्च मृगाश्च मृगाः । 'पु

। तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु । 'स्त्रीपुंरौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः ।

३२. वं.

क्षिप्तो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं सान्द्रं रागम् । प्राणि भू-
 येष्यः । 'प्रातृष एष्यः' इत्येष्यप्रत्ययः । तं प्रातृषेण फलोवातं मेघं विपुलैर्मती-
 आश्रितावाहृदौ । जम्भतुरिति पूर्वेण संयन्तः । इरा आषः । 'इरा भूतामस्य' इत्यमरः । इरावान्नामुद्रः तत्र भव ऐरावतोऽध्रमातजः । ऐरावतोऽध्रमा-
 तैरावणाध्रमुवत्तभाः । इत्यमरः । 'अध्रमातजस्ताम्राध्रस्तादध्रस्तप्लान' इति धीरस्वामी
 अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते । किं न विद्युत् ऐरावतसाहचर्यं
 वैरातीरांशः । ऐरावतस्य रगैरावतीति धीरस्वामी । तस्मात्पुनर्कं विपुलैरान्ता-
 वेति । एकरयारोहणोक्त्या कार्यशिक्षित्रीजं दंपत्योरलन्तसौमनसं सूचयति ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

पुनः किंभूतौ दंपती । आश्रमपीडा मा भून्नास्त्विति हेतोः । 'मा' लुङ् इत्या-
 शीरथं लुङ् । 'न माङ्घ्रोगे' इत्याङ्गमनिषेधः । परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिनरौ
 अनुभावविशेषात्तु तेजोविशेषात्सेनापरिवृताविव स्थितौ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणुत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

पुनः कथंभूतौ । सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः । शालनिर्यासगन्धिभिः स-
 र्जतहृनिसन्दगन्धवद्धिः । 'शालः सर्जतदः स्मृतः' इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिप-
 न्तीत्युत्किराः । 'इगुपध-' इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणुनामुत्किरास्तौराधूता-
 मान्द्यादीपत्कम्पिता वनराजयो यैस्तैर्वीतैः सेव्यमानौ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

पङ्कजसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

रथनेमिस्वनोन्मुखैः । मेघध्वनिशङ्खयोजामितमुखैरिल्लयैः । शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भि-
 न्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा पङ्कजो द्विविधः । तत्साद-
 र्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह—पङ्कजसंवादिनीरिति । पङ्कज-
 स्थानेभ्यो जातः पङ्कजः । तदुक्तम्—'नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृष्ट-
 पङ्कजः संजायते यस्मात्तस्मात्पङ्कज इति स्मृतः ॥' स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वर-
 'निपाददर्पभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः । पञ्चमध्वेलमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स-
 'पङ्कजेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन—'पङ्कजं मयूरो वदति'
 'नोऽस्मा मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्यः ।
 बाणी मयूरस्य' इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

विश्रम्भाददूरं समीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म यैस्तेषु । स्यन्दनावद्धदृष्टिषु

पञ्चासं ता दृष्टिनेत्रं यैस्तेषु । 'दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणक्षीणि

ः । कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः । मृगश्च मृगाश्च मृगाः । 'पु

नः । तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु । 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः ।

कृजः' इति कृप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां सष्टः प्रयोजुर्वा तव मन्त्रैः कर्तुमिः दृष्टं प्रत्यक्षं यद्वक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टव्यमिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेतन्नर्याः किमेभिः पिष्टपेपकैरिति निराक्रियन्त इत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोपिणाम् ॥ ६२ ॥

हे होतः, त्वया विधिवदग्निष्ववर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकं कर्तुं अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । 'अत्रे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यञ्जल्यः । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्रहावग्रहसमौ' इत्यमरः । तेन विशोपिणां विमुष्यतां सस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण सस्यमुपजीवयतीति भावः । अत्र ननु—'अमौ प्राक्ताहुतिः सन्ध्यादित्यनुपतिष्ठते । अतस्त्वित्याज्यायते, वृष्टिर्वृष्टेरजं ततः प्रजाः ॥' इति ॥

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

आद्युर्जावेतकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । 'शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः 'अवतुर—' आदिसूत्रेणाञ्जल्यन्तौ निपातः । मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुपजीविन्यः । निरातङ्का निर्मद्याः । 'आतङ्को मयमादाङ्का' इति हलायुषः । निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव अत्यध्वनत्संपत्तिरेव हेतुः । 'अताध्वनत्संपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्' इति हलायुषः । ब्रह्मवर्चो ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यञ्जल्यः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मुषिकशलभाः शुकाः । अलासकाश्च राजानः पटेता इतयः स्मृताः ॥' इति कामन्दकः ।

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य सानुबन्धानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे संपदः सानुबन्धाः सानुबन्धनः अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः । स्युर्देत्यर्थः ॥

संप्रत्यगमनप्रयोजनमाह—

किंतु बध्नां तवैतस्यामदृष्टतदप्रजम् ।

न नामवति सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

किंतु तवैतस्यां बध्नां रूपान् । 'बध्नीयां रूपं चैव' इत्यमरः । अदृष्टा सत्त्वय गुरुणा प्रजा येन तं नां गद्दीपानि । रत्नानि सूर्य इति रत्नसूरपि । 'सत्त्वयि—' इत्यादिना कृप् । मेदिनी नावति न प्रीणाति । अवधानं रक्षणमिति रत्नसूरपि रक्षणेन प्रीणाति । रत्नसूर्यालयेन सर्वरक्षेभ्यः पुत्ररक्षेभ्यः रक्ष्यमिति सूचितम् ॥

तत्रैव प्रतिपादयति—

नूनं नक्तः परं चंदयाः पिष्टविच्छेददर्शिनः ।

न प्रयानमुजः श्रादे स्वधास्तंभ्रातृपराः ॥ ६६ ॥

तुः । 'पादः पदङ्गिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गु-
कर्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणादिर्लीपौ कर्मभूतौ । प्रीत्या हर्षेण प्रतिनन्दन-
आशीर्वादादिभिः संभावयांचकतुरित्यर्थः ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

मुनिः । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । 'अतिथेर्व्यः' इति व्यप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रि-
तया शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं तयोक्तम् । राज्यमेवाश्रमस्तत्र
निम् । मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वा-
त्युक्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजकर्मवचनः, तथाप्यत्र सप्त-
वचनः । 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तखण्डेषु' (१।६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः
'स्वाम्यमाल्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन्नाप-
मुच्यते ॥' इति । तत्र 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं स-
गम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्म-
चितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवोक्तम् 'राज्याश्रममुनिम्' इति ।

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्त्राणां वरः श्रेष्ठः । 'यत्
निर्धारणम्' इति पट्टी । अर्थपती राज्याथर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरो-
ध्यामर्यादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । वाचमाददे । वक्तु-
मुपक्रान्तवानित्यर्थः । अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुने-
रस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः—'त्रय्यां च दण्डनीलां च कुशलः स्यात्पुरोहितः
अथर्वविहितं कुर्यान्निलं शान्तिकपौष्टिकम् ॥' इति ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तखण्डेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

हे गुरो, सप्तखण्डेषु स्वाम्यमाल्यादिषु । 'स्वाम्यमाल्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च
राज्याङ्गानि' इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नं ननु युक्तमेव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधार-
णानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कयमित्यत्राह—यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आग-
तानां दुर्भिक्षादीनाम्, मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि
'तत् आगतः' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । आपदां व्यसनानां त्वं प्रति-
हर्ता वारयितासि । अत्राह कामन्दकः—'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा ।
इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः । आयुक्तेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् ।
पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥' इति ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह—

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

दूरात्प्ररोक्ष एव प्रशमितारिभिः । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत् । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्ये-

कृत्तः' इति कृप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः कर्तुमिः दृष्टं प्र-
त्यक्षं यद्वक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यमिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव
समर्थाः किमेभिः पिष्टपेपकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः'
इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति सत्यानामवग्रहविशोपिणाम् ॥ ६२ ॥

हे होतः, त्वया विधिवदग्निष्ववर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकं कर्तुं अवग्रहो वर्षप्र-
तिबन्धः । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यप्रत्ययः । 'वृष्टिर्वपे' तद्विधातेऽवग्रहावग्रहौ
सन्तौ' इत्यमरः । तेन विशोपिणां विशुष्यतां सत्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण सत्या-
न्युपजीवयतीति भावः । अत्र मनुः—'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यनुपतिष्ठते । आ-
दित्याज्यायते वृष्टिर्वृष्टेरजं ततः प्रजाः ॥' इति ॥

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

आयुर्जोवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षदातमित्यर्थः । 'शतार्युर्वं पुरुष'
इति ध्रुतेः 'अवतुर-' आदिसूत्रेणाप्रत्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः । पुरुषा-
युषं जीवन्तीति पुरुषायुपजीविन्यः । निरातङ्का निर्भयाः । 'आतङ्को भयमादाङ्का' इति
हलायुधः । निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रता-
ध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः । 'व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्' इति हलायुधः । ब्रह्मणो
वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यप्रत्ययः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मृषिकाः
शतरभाः शुकाः । अत्यासक्ताश्च राजानः पटेता ईतयः स्थिताः ॥' इति कामन्दकः ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्या-
नुबन्धमानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे संपदः सानुबन्धाः सानुसूतयः ।
अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः । स्युरेवेत्यर्थः ॥

संप्रत्यगमनप्रयोजनमाह—

विंतु चर्ध्वां तवैतस्यामदष्टसदृशप्रजम् ।

न मामयति सहीषा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

विंतु तवैतस्यां चर्ध्वां रुपायाम् । 'वधूर्ज्याया रुपा चैव' इत्यमरः । अस्या नान्य-
गुरुणा प्रजा येन तं मां गहीषापि । रत्नानि सूरत इति रत्नसूरपि । 'सन्नुष्टिप-'
रत्नादिना कृप् । मेदिनी नादति न प्रीणाति । अवधानं रत्नसूरपिर्गहीषापि मेदिनी-
एव प्रीणते । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुनरनेनैव शब्दादिभिः सूचितम् ॥

तदेव प्रतिपादयति—

नूनं मत्तः परं दंश्याः पिण्डदिष्टेददंशिनः ।

न प्रयामभुजः धाते स्थासं प्ररतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्तः परं मदनन्तरम् । 'पगभ्यासाशिल्' । पिण्डनिन्देर्दन्तिनः पिण्डनिन्दितो
दमुत्प्रेक्षमाणाः । वंशोदया वंश्याः पितरः । गोलाज्यं पितृभोज्ये वर्जिते । तस्य
संप्रदे तत्परा आसक्तः सन्तः धाम्ने पितृकर्मणि । 'पितृशानं निनायः सान्द्रं तत्तमं
शास्त्रतः' इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भगन्ति नूनं मत्तम् । 'कामं प्र-
कामं पर्याप्तम्' इत्यमरः । निर्भना हापन्नं किञ्चपि संगृहन्तीति भानः ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वं स्वनिःश्वसैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

मत्परं मदनन्तरम् । 'अन्यारात्-' इत्यादिना पगमी । दुर्लभं दुर्लभं मत्वा मया-
वर्जितं महत्तं पयः पूर्वं पितृभिः स्वनिःश्वसैर्दुःसजैः कवोष्णमीषदुष्णं मया तयोपभु-
ज्यते । नूनमिति वितर्कः । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः । 'कोष्णं कवोष्णं
मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

इज्या यागः । 'प्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यप्प्रलयः । तथा । विशुद्धात्मा विशु-
द्धचेतनः प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः कृतनिमीलनः सोऽहम् । लोक्यत इति
लोकः । न लोक्यत इत्यलोकः । लोकश्चालोकश्चात्र सा इति लोकश्चासावलोकश्चेति वा
लोकालोकश्चक्रवालोऽचल इव । 'लोकालोकश्चक्रवालः' इत्यमरः । प्रकाशत इति प्रकाशश्च
देवर्णविमोचनात् । न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितृणामविमोचनात् । पचायच् । अस्मीति
शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तःसूर्यसंपर्काद्बहिस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ॥

ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमप्यैरित्याह—

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

संततिः शुद्धवंश्या हि परब्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥

समुद्भवत्वस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमु-
द्भवं यत्पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या संत-
तिर्हि परत्र परलोक इह च लोके शर्मणे सुखाय । 'शर्मशातमुखानि च' इत्यमरः ।
भवतीति शेषः ॥

तया हीनं विधातर्मो कथं पश्यन्न दूयसे ।

सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥

हे विधातः स्रष्टः, तया संतत्या हीनमनपत्यं माम् । स्नेहात्प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं
जलसेकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । आश्रमस्य
वृक्षकं वृक्षपोतमिव । पश्यन्कथं न दूयसे न परितप्यसे । विधातरित्यनेन समर्थोऽप्यु-
पेक्षसं इति गम्यते ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुंतुदमिचालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

मे ममान्त्यमृणं पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य । 'निर्वाणं
विनाशे गजमज्जे' इति यादवः । दन्तिनो गजस्य । अरुर्मर्म तुदतीत्यरुंतुदं
। 'त्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इति, 'अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्' इति चामरः । 'विध्वरूपो-

सुदः इति सप्तमः । 'सुदुहि' इत्यादिना मुनागमः । जालानं वन्दन-
स्तन्मनिष । 'जालानं वन्दनस्तन्मे' इत्यनरः । अस्तदा सोढुमराक्या पीडा
दुःखं यत्तिल्लक्ष्मिहि । दुःखदुःखमनकं विद्वत्सर्पः । 'निर्वाणोऽपानरायणाणि त्रीणि
गजकर्माणि' इति पातकान्ये । 'शुभं देवस्य योगेन शुभानां दानकर्माणां । संतत्ता
निर्लोकानां शोधयित्वा परिजयेत्' ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।

इष्वाकूपां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

हे तात, तस्मात्तैदृक इत्याद्या मुच्ये मुच्ये भवामि । कर्मणि लट् । तथा संविधातुं
कर्तुमर्हसि । हि यत्तात्पर्यादिष्वाकूपाणि स्वकुर्वन्मानम् । तद्राजत्वाद्बहुष्वगो लुक् ।
दुरापे दुष्प्रायेऽर्थे । सिद्धयस्तदर्थान्त्वकथयतः । इष्वाकूपाणि इति शेषे पठ्यो । 'न
लोक' इत्यादिना ह्ययोगे पठ्योनिषेवात् ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृपिस्तस्यौ सुसर्मान इव हृदः ॥ ७३ ॥

इति राज्ञा विज्ञापितो ध्यानस्थानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यानस्तिमितलोचनो
निश्चलः सन्दर्शनार्थं सुसर्मानो हृद इव तस्यौ ॥

सोऽपश्यत्यभिधानेन संततेः तन्मकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरर्थेन प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स भुविः प्रणिधानेन चित्तकर्म्येण भावितात्मा इद्वान्द्विकरणो भुवो भर्तुर्द्वयस्य
संदेहेः तन्मकारणं संततनतिवन्धकारणमवदत् । अपानन्तरमेतं रूपं प्रत्यबोधयत् ।
सदृष्टं शापितवानित्यर्थः । एनमिति 'गदुहि' इत्यादिनागि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

पुरा शक्रमुपस्थाप्य तवोर्ध्वं प्रति यात्यतः ।

जालात्कल्पतल्लङ्घायमाश्रिता सुरभिः पयि ॥ ७५ ॥

पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाप्य संतैश्चैव प्रति सुवदुहिष्य यात्यतो गमिष्यतस्तत्र
पयि कल्पतल्लङ्घयमाश्रिता सुरभिः कमवेदुरर्जतः । तत्र स्थितैत्यर्थः ॥

ततः किमिहाह—

धर्मलोपनपाद्राहीनृपुत्रावासिनां सरत् ।

प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

'शुभः शुभम् । रत्न इति पञ्चद । 'शुभः प्राहुर्भुजैश्चि वं' इत्यनरः । शुभना
निमित्तेन कृतमिनां रक्षी सुदक्षिणं धर्मसर्वभिलषितवत्तस्य लोकाभ्रंशाद्यभ्रं
तलात्सरण्ययत् । 'नृदं गं दैवतं विप्रं पुं ननु चतुस्रम् । प्रदक्षिणानि कुर्वन्
विक्रतांश्च वदस्तर्जतः ॥' इति शास्त्रप्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणबोधार्थां
तस्यां धर्म्यां त्वं साधु प्रदक्षिणादित्थं नचरो नाचरितवानिति । ध्यानं हि विल-
स्यतीति नचः । श्रुत्वाकालमिगते ननुः—'श्रुत्वाकालमिगते सत्यसदाचरितः
सदा' इति । अक्षरं दोषमाह पराक्षर—'श्रुत्वाकालं तु यो मार्गं तस्यः सद्योऽन-
च्छति । यत्तुगोऽनचरितेन विश्रुते नचः संशयः ॥' इति ॥

अवजानाति मां यत्तादृशे न भविष्यति ।

नन्दत्यतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाय सा ॥

यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि अतः कारणान्मत्प्रसूतिं मम संतति-
मनाराध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिस्त्वां शशाप । 'शर्प आक्रोशे' ॥
कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह—

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

हे राजन्, स शापस्त्वया न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः । अश्रवणे हेतुमाह—
क्रीडार्थमागता उद्दामानो दाम्र उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक्त आकाशगङ्गाया मन्दा-
किन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥

अस्तु । प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह—

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

तदवज्ञानात्तस्या धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्यामुमिष्टमीप्सितं मनोरथम् ।
आप्नोतेः सन्नन्तात्कतः, ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि । तथाहि ।
पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिबध्नाति ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि । सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह—

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो
हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजंगपिहितद्वारं भुजंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालम-
धितिष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

तर्हि का गतिरित्यत आह—

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

तस्याः सुरभेरियं तदीया । तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह
पत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः सन् । 'नष्टृतश्च' इति कम्प्रत्ययः । आराधय । हि यस्मा-
त्कारणात्सा प्रीता तुष्टा सती । कामान्दोग्धोति कामदुघा भवति । 'दुहः कन्धश्च'
इति कम्प्रत्ययः, घादेशश्च ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

इति वादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः । अस्य मुनेरा-
साधनं कारणम् । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नामानिन्द्यागर्ह्या प्रशस्ता ।
प्रत्यागता । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः ॥

विशिनष्टि—

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्गं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

पल्लवस्त्रिंशो चासौ पादला च । संध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । स्तम्भ-
उदयो यस्य स ललाटोदयः । तमाभुमनीपद्वक्त्रम् । 'आविद्धं कुटिलं भुमं वेदितं वक्-
त्रमित्यपि' इत्यमरः । 'जोदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाभ्येवाकृतं विभ्रती ।
नवं शशिनं विभ्रती संधेव । स्थिता ॥

भुवं कोणेन कुण्डोष्ठी मध्येनावभृथादपि ।

प्रस्रवेनाभिवर्पन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

कोणेन किंचिदुणेन । 'कवं चोष्णे' इति चकारात्कादेशः । अवभृथादप्रवभृथ-
रानादपि मध्येन पवित्रेण । 'भूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः । वत्सालोकेन प्रद-
र्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेन क्षारामित्यन्दनेन भुवनभिवर्पन्ती तिष्ठन्ती । कुण्ड-
निबोध आपोनं यस्याः सा कुण्डोष्ठी । 'ऊधस्तु क्लीबनापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधमोऽन-
इ' इत्यनकादेशः । 'बहुव्रीहेरुपलो ङीप्' इति ङीप् ॥

रजःकणैः सुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।

तीर्याभिपेक्षयां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

सुरोद्धूतरन्तिकाल्लनापे गात्रं स्पृशद्भिः । 'दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च' इति च-
कारात्प्रवनी । रजसां कणैः महौ क्षिप्त ईष्ट इति महीक्षितस्य । तीर्याभिपेक्षेण जातां
तीर्याभिपेक्षाम् । शुद्धिमादधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं ज्ञानमुक्तम् । उक्तं च
मनुना—'आग्नेयं भस्मना ज्ञाननवगात्रं तु वारुणम् । आपोहिष्टेति च ब्राह्मं वायव्यं
गौरजः स्मृतम् ॥' इति ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञत्तपोनिधिः ।

यान्यमाशंलितावन्ध्यप्रार्थनं पुनश्चर्यात् ॥ ८६ ॥

निमित्तज्ञः शकुनज्ञत्तपोनिधिर्विशिष्टः पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां तां धेनुं दृष्ट्वा । आशं-
लितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्रावन्ध्यं सकलं प्रार्थनं यस्य स तम् । अवन्ध्य-
मनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं यान्यं पार्थिवं पुनश्चर्यात् ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।

उपस्थितेयं कल्याणी नान्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

हे राजन्, आत्मनः कार्यस्य सिद्धिर्दूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगण्य विद्धि ।
यदस्मात्कारणात्कल्याणी महल्लभ्यते । 'ब्रह्मादिभ्यश्च' इति ङीप् । इयं धेनुर्नानि
कीर्तिते कथिते सत्त्वोपस्थिता ॥

वन्धवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हति ॥ ८८ ॥

यने भवं वन्धं बन्धनमूलादिकं वृत्तिराहारे यस्य तस्यामृतः सन् । इमां गां शश्वत्तदा ।
आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव कर्तुः अनुगमनेनानुसरणेन । अन्यगमनेना-
नुसरणमस्तेन विद्यानिव । प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुमर्हति ॥

गयादुसरणप्रकारमाह—

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः स्थितायां स्थितिमाचरे

निषण्णयां निषीदास्यां पीताम्भसि पिद्रेरपः

अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः प्रयाहि । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्म-
नेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिमाचरेः स्थितिः कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । नि-
ष्णायामुपविष्टायां निपीदोपविश । विध्यर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्यां पीताम्भसि
सत्यामपः पिबेः पिब ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्गजेदपि ॥ ९० ॥

वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेनां गां प्रातरा तपोव-
नात् । आङ् मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् । अन्वेत्वनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्गजेत्प्र-
त्युद्गच्छेत् । विध्यर्थे लिङ् ॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्यं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

इत्यनेन प्रकारेण त्वमा प्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यत्र
वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्या धेनोः परिचर्यापरः शुश्रूषापरो भव । ते तवा-
विघ्नं विघ्नस्याभावोऽस्तु । 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । पितेव
पुत्रिणां सत्पुत्रवताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुर्यग्रे स्थेयास्तिष्ठेः । आशीरर्थे लिङ् ।
'एलिङि' इत्याकारास्येकारादेशः । त्यत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

देशकालज्ञः । देशोऽभिसंनिधिः, कालोऽभिहोत्रावसानसमयः । विशिष्टदेशकालो-
त्पन्नमार्गं ज्ञानमव्याहृतमिति जानन् । अत एव प्रीतिमाश्लिष्योऽन्तेवासी राजा सप-
रिग्रहः सान्नीकः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । आनतो विनय-
गम्रः सन् । शासितुर्गुरोरादेशमाज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।

सूनुः सूनुतवाक्मृष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ॥ ९३ ॥

अथ प्रदोषे राशौ दोषज्ञो निद्वान् । 'विद्वान्विपश्चिदोपज्ञः' इत्यमरः । सूनुतवाक्स-
त्तत्रियवाह् । 'ध्रियं गत्यं च सूनुतम्' इति हल्युधः । मृष्टुः सूनुर्वैकापुत्रो मुनिः ।
अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूनुपतिम् । ऊर्जितध्रियं विशांपतिं मनुजेश्वरम् । 'हौ-
र्जी वैश्वमनुजौ' इत्यमरः । संवेशाय निद्वान् । 'स्याजिज्ञा ज्ञानं स्थापः समः संवेश-
' इति इत्यमरः । नियमाज्ञापयामास ॥

गत्यामपि तपःशिक्षौ नियमापेक्षया मुनिः ।

कल्पार्थिकदपयामास वन्यामेवाम्य संविधाम् ॥ ९४ ॥

अप्यविद्वत्प्रयोगान्नो मुनिः तपःशिक्षौ गत्यामपि । तपस्यैव राजयोग्याहार्य-
कल्पमर्थं गत्यामपि । नियमापेक्षया तदाप्रमूलेन मनव्यापेक्षया । अग्न्य राज्ञो
संविधायैव संविधाम् । कुत्रादिश्रयवगममौम् । 'आनयोपपत्तेः'
'अपत्तेः च कर्त्तव्यं गत्याम्' इति कर्मव्यत्ययम् । कल्पयामास

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

स राजा कुलपतिना मुनिकुलेधरेण वसिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्याधिष्ठाय ।
स्वामिचिष्टानं कृत्वैत्यर्थः । 'अधिशोऽ' इत्यादिनाभारस्य कर्मत्वम् । कर्मणि द्वि-
तीयः । प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति स तथोक्तः । कुशानां शयने
विष्टः क्षुप्तः सन् । तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रे वेदपाठेन निवेदित-
वसानं यस्यास्तां निशां निनाय गमयामास । अपररात्रेऽध्ययने मनुः—'निशान्ते न
रिथान्तो ब्रह्मार्थी ल पुनः स्वपेत्' । 'न चापररात्रमर्थी ल पुनः स्वपेत्' इति गौत-
मश्च । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'नौ औ गन्निदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनायसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया सन्नेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
वसिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीय सर्गः ।

आशासु राशामिवदक्षवन्दीभासैव दार्ताकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दालितैर्निन्दितशारेदेन्दुं वन्देऽरविन्दान्ननुन्दरि त्वाम् ॥
अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतियद्भवत्तां यशोधनो घेनुमृपेर्मुमोच ॥ १ ॥

अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले
जायया सुदक्षिण्या प्रतिग्राहिण्या प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या । तां तथोक्ताम् । पीतं पाननस्यास्तीति पीतः । पीतवा-
नित्यर्थः । 'वर्शआदिभ्योऽच्' इत्यञ्जल्यः । 'पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः' इति
महामाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिवद्धो वत्सो यस्यास्तानृपेर्धेनुं वनाय वनं गन्तुम् ।
'क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायामदत्तामर्थ्यास्तुदक्षि-
ण्यायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुर्धेयम् । तथाहि श्रुतिः—'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो
भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति
यदस्यां जायते पुनः ॥' इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हे गोरक्षणे
प्रवृत्त इति गम्यते । अलिप्तर्णे वृत्तमुपजातिः—'अनन्तरोदीरितलङ्घनभाजौ पादौ
यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

पांसवो दोषा जानां सन्तीति पांसुलाः सैरिण्यः । 'सैरिणो पांसुला' इत्यमरः ।
'सिप्मादिभ्यश्च' इति लृट्प्रत्ययः । अपांसुलानां पतिव्रतानां धुर्यत्रे कीर्तनीया
नीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तम् । २

धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः । तस्या धेनोर्मार्गम् । स्मृतिर्मन्वादिवाक्यं धृतं
वेदवाक्यस्यार्थमभिधेयमिव । अन्वगच्छदनुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिश्रुण्मेव
र्थमनुसरति तथा सापि गोखुरश्रुण्मेव मार्गमनुससारेत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्राश्वघास
दिवत्तादर्थ्यं पष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् । पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामि
विरोधालंकारो ध्वन्यते ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।

पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

दयालुः कारुणिकः । 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । 'स्पृहिगृहि-' इत्यादि
नालुच्प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिर्मनोज्ञः । 'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः । राजा
तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः । पन्वाद्यच्
पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । 'स्त्रीस्तनाव्दौ पयोधरौ' इत्यमरः । अपयोधरा
पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्विः । 'कुगतिप्रादयः' इति स
मासः । पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम् । 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेकपदार्थ
ग्रहणसामर्थ्यान्निपदो बहुव्रीहिः । गोरूपधरामुर्वीमिव । जुगोप् ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्ने
नेव ररक्षेति भावः । -धेनुपक्षे 'पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः स
तथोक्ताम् । दुग्धतिरस्कृतसागरमित्यर्थः ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यपेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । तेन दिलीपेन शेषोऽवशिष्टोऽप्य
नुयायिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यपेधि निवर्तितः । शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्योत्तर
क्षणमत आह—न चेति । तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषान्तराज । कुतः
हि यस्मात्कारणान्मनोः । प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता
नहि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।

अव्याहतैः सौरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

सम्राण्मण्डलेश्वरः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्तिं यथाज्ञया राज्ञः
स सम्राट्' इत्यमरः । स राजा । आस्वादवद्भि रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । तृणानां
कवलैर्प्राप्तैः । 'प्रासस्तु कवलार्थकः' इत्यमरः । कण्डूयनैः सर्जनैः । दंशानां वनमक्षि-
णां निवारणैः । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । अव्याहतैरप्रतिहतैः सौरगतैः स्व-
च्छन्दगमनैश्च । तस्या धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूपासक्तोऽभूत् । तदेव परं प्रधानं
ग्रथेति तत्परः । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निपेदुपीमासनबन्धधीरः ।

जलामिलापी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

भूपतिस्तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन् । स्थितिरुर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थिता-
लिः प्रस्थितः । निपेदुपी निपण्णाम् । उपविष्टमित्यर्थः । 'भापायां सदवसधुवः'
कमुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । आसनबन्ध उपवेशने धीरः । स्थितः । उप-

वृष्टः सन्नित्यर्थः । जलमाददानां पिवन्तीं जलमिलापी । पिवन्नित्यर्थः । इत्थं छायेवा-
वगच्छदनुसृतवान् ॥

स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।

आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

न्यस्तानि परिहतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतामपि तेजोविशेषेण
भवावातिशयेनानुमिताम् । सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां राजलक्ष्मीं दधानः स
राजा । अनाविष्कृतदानराजिर्वहिरप्रकटितमदरेखः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य
तोऽन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्र इव । आसीत् ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।

रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तरुप-
लक्षितः । 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया । स राजा । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य
सोऽधिज्यधन्वा सन् । 'धनुपथ' इत्यनङ्गदेशः । मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशाद्रक्षणव्या-
जात् । वन्यान्विने भवान्दुष्टसत्त्वान्दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु'
इत्यमरः । विनेष्यञ्जित्प्रथिष्यन्निव । दावं वनम् । 'वने च वनवहौ च दवो दाव इहे-
ष्यते' इति यादवः । विचचार । वने चचारेत्यर्थः । 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा
ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥

'विस्मृष्ट-' इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं
चक्रुरित्याह—

विस्मृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।

उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

विस्मृष्टः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य । पाशभृता वरुणेन समस्य तु-
ल्यस्य । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । अनुभावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पा-
श्वयोर्द्रुमाः । उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानाम् । 'खगवात्यादिनोर्वयः' इत्य-
मरः । विरावैः शब्दैः । आलोकस्य शब्दं वाचकमालोक्येति शब्दम् । जयशब्दमि-
त्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः । उदीरयामासुरिवावदन्निव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।

अवाकिरन्वाललताः प्रसूनैराचारलजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता वाललता आरात्समीपेऽभिवर्तमानम् । 'आरादूरसमी-
पयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः । स इवाभातीति मरुत्सखा-
भम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः । पौर-
कन्याः पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लजैराचारलजैरिव । अवाकिरन् । तस्योपरि नि-
क्षिप्तवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥

धनुर्भूतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्त्यो वपुरापुर्क्षां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः

घनमृतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता । तथापि ॥ ११ ॥ निमग्नैः ।
 करणैः कर्तुभिः । दयया-कृपारसेनादौ भावोऽभिप्रायो यस्य तद्व्याद्विभावं तदाख्यातम्
 दयाद्विभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्य-
 मरः । तथाविधं वपुर्विलोक्यन्त्यो हरिण्योऽङ्गां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायां
 फलमाप्तुः । 'विमलं कलुषीभेवच चेतः कथयत्येव हितैपिणं रिपुं च' इति न्यायेन
 स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजङ्गिरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः । अतएव कूजङ्गिः स्वनङ्गिः । कीचकैर्वेणुविशेषैः ।
 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । वंशः सुपिरवाद्यविशेषः ।
 'वंशादिकं तु सुपिरम्' इत्यमरः । आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि
 तत्तथा । कुञ्जेषु लतागृहेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । वन-
 देवताभिरुद्गीयमानमुच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥

पृक्तस्तुपारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिपेवे ॥ १३ ॥

गिरिषु निर्झराणां वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । तुपारैः
 सीकरैः 'तुपारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । पृक्तः संपृक्तोऽनोकहानां वृक्षाणामाकम्पिता-
 नीपत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी । ईपत्कम्पित-
 पुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्दः सुरभिः पवनो वायुरनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् ।
 अतएवातपक्लान्तमाचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं सिपेवे । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्या-
 वनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

ऊनं न सत्त्वेष्वधिको ववाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

गोप्तरि तस्मिन्वाग्निं वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि । दवाग्निर्वनाग्निः ।
 'दवदावौ वनानले' इति हैमः । शशाम । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः । विशेष्यत
 इति विशेषा । अतिशयितासीत् । कर्मार्ये घञ्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च
 निर्धारणम्' इति सप्तमी । अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिरुनं दुर्बलं हरिणादिकं न ववाधे ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये हेमशदौ लोहितादिषु' इति
 शाश्वतः । स एव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षि-
 सूर्ययोः' इति शाश्वतः । मुनेर्धेनुश्च । दिगन्तराणि दिशामवकाशान् 'अन्तरमवकाशा-
 वपारेधानान्ताधमेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते
 निलयायास्तमयाय धेनुपक्ष आलयाय चागन्तुं प्रचक्रमे ॥

नां देवतापित्रतिथिक्रियार्थमन्यन्ययौ मव्यमलोकपालः ।

वर्मा न मा तेन सतां मनेन ध्रुवेन साक्षाद्विधिनोपपत्त्या ॥ १६ ॥

मव्यमलोकपालो भूतलः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया यन्मन्त्राद्व्यवहृतानि वा एवादिः प्रत्येकं नम्यानां तेषुमन्त्रगुणं वर्मा । 'अन्यगन्धमनुनेऽनुपदं ह्रीवमन्ययम्' इत्यमरः । सतां मनेन गतिर्मानेन । 'मतिवृद्धिः' इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'कम् न वर्तमाने' इति पठ्यते । तेन सतोपपत्त्या वृत्तं ना धेनुः । गतां मनेन विधिनावुष्टा-
नेनोपपत्त्या वृत्तं साक्षात्प्रत्यक्षं ध्येनानिर्गन्धवृत्तिरिति । वर्मा न ॥

स पत्न्यलोत्तीर्णवराहवृथान्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।

ययौ नृगाध्यासितशाहलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

स राजा । पत्न्यलोत्तीर्णवराहवृथान्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि निर्गतानि वराहाणां वृथानि कु-
लानि येषु तानि । वर्हिण्येषां सन्तीति वर्हिणा नदूराः । 'न्यूरो वर्हिणो वर्ही' इत्यमरः । 'फलवर्हिभ्यामिनचप्रत्ययो वक्तव्यः' । आवासवृक्षाणामुन्मुखा वर्हिणा तेषु तानि श्यामा-
यमानानि वराहवर्हिणादिमलिनानि अद्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । 'लोहितादिप्रत्ययः क्यप्' इति क्यप्रत्ययः । 'वा क्यपः' इत्याग्रेनेनदे ज्ञानच् । नृगै-
रध्यासिता अधिष्टिताः शाहला येषु तानि । शादाः शम्पाद्येषु देवेषु सन्तीति शाहलाः
शम्पद्वानदेष्टाः । 'शाहलः शादहस्ति' इत्यमरः । 'शादः कर्दमशम्पयोः' इति विश्वः ।
'नृक्षादाद्दुलच्' इति दुलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन्त्ययौ ॥

आपीनमारोहह्रनप्रयत्नाहृष्टिर्गुहत्वाहपुपो नरेन्द्रः ।

उभावलंचक्रतुरञ्जिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

गृष्टिः सहस्रसूता गौः । 'सहस्रसूता गौरुष्टिः' इति हलद्युधः । नरेन्द्रश्च । उभौ
यथाक्रमम् । आपीननूधः । 'ऊधस्तु ह्रीवनापीनम्' इत्यमरः । आपीनस्य आरोहहने
प्रयत्नात्प्रयासान् । वपुपो गुहत्वादाधिक्याच्च । अञ्जिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गम-
नाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्था अवृत्तिपथस्तं तपोवनावृत्तिपथम् । 'कृकपूः' इत्यादिना
समासान्तोऽप्रत्ययः । अलंचक्रतुर्भूषितवन्तौ ॥

वसिष्ठेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपौ निमेषालक्षपक्ष्मपङ्क्तिरुपोपिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

वसिष्ठेनोरनुयायिनमनुचरं वनान्तादावर्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता सुद-
क्षिणा । निमेषालक्ष्मा नन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिरुपिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् । लोच-
नाभ्यां करुणाभ्याम् । उपोपिताभ्यामिव । उपवासो भोजनेननिवृत्तिः । तद्वद्भ्यामिव
वसतेः कर्तरि क्तः । पपौ । ययोपोपितोऽतितृष्ण्या जलमधिकं पिबति तद्वदति-
तृष्ण्याधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥

वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । 'तत्सेश्वरः' इत्यप्रत्ययः । पुरस्कृताग्रतः कृता ।
धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी । धर्मार्पपत्नीत्यर्थः । अश्वधासादिवृत्तादर्थ्यं पठ्यतेमासः । पार्थि-
वस्य धर्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दण्डोर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्म-
ध्यगता संध्येव विरराज ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।

प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्वि-
प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च तस्या धेन्वा विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्ग-
ध्यम् । अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्गमिव । आनर्चार्चयामास । अर्चतेर्भावादिकादि-

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्या प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।

भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्या पूजां प्रत्य-
ग्रहीदिति हेतोस्तौ दंपती ननन्दतुः । पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति ।
पूज्येष्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु विषये तद्विधानाम् । तस्या धेन्वा विवे-
विधा प्रकारो येषां तेषाम् । महतामित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीका-
रादीनि पुरःफलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बि-
फलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ॥

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः

दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं मेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निपण्णाम् ॥ २३ ॥

भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैरनुधत्वा सह वर्तमानस्य गुरोः । उभयो-
पीत्यर्थः । 'भार्या जायाथ पुं भूमि दाराः' इत्यमरः । पादौ निपीड्याभिवन्द्य । सां-
संध्यायां विहितं विधिमनुष्ठानं च समाप्य । दोहावसाने निपण्णामासीनां दोग-
दोहनशीलाम् । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः । धेनुमेव पुनर्मेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमि-
निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ॥

तामन्तिकन्यस्तवलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।

क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः । अन्तिके न्यस्त-
वलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां तां पूर्वोक्तां निपण्णां धेनुमन्वास्यानूपविश्य क्रमे-
सुप्तामन्वनन्तरं संविवेश मुष्याप । प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठत्प्रतिष्ठितवान् । अत्रानु-
वदेन धेनुराजव्यापारयोः । पौर्वापर्यमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव इत्यपि
नरुक्त्यम् । 'कर्मप्रयत्नीययुक्ते—' इति द्वितीया ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।

सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्यमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या सममभिषिक्तपत्न्या सह । 'कृताभि-
षेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः । महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्या तस्या । दीनाना-
मुद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्रोचितस्य परिणितस्य तस्य नृपस्य । त्रयो गुणा आगृत्य
येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरात्राणि सप्त दिनान्येकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ॥

अन्येनुरागमानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धशानं गौरीगुरोर्गङ्गमाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येनुरागान्मन्दिने द्विविधे दिने । 'यद्यनुरागारि—' इत्यादिना निपातनाद-
वत् । 'अथत्रात्रात्रपुंल्लिङ्गादी कृतौतत्रापरत्वात् । तथाऽनुरागान्मन्दिनेनुराग-

ताः ॥ इत्यमरः । सुनिरीक्षयेदुः । आत्मनोत्तरस्य भावमभिप्रायं दृष्टमनित्यम् । 'भा-
विप्रतिपत्तयः समन्तः' इति यादवः । विमर्शमना शत्रुमिच्छन्ती । 'आधुन्युत्तनां
' इत्यमरस्येति वाच्यम् । प्रकृतमिच्छति प्रकृतः पवनप्रदेशः । गताः
पवनमगताः सर्गपि विद्वज्जनि कृतानि भाषाणि कर्मवृत्तानि नमिन्नाम् । 'यानं
पञ्चदशं प्रायः' इत्यमरः । गौरीसुरोः पार्वतीतिपुराणं सुप्रसन्नतिथेन ॥

सा दुष्प्रथया मननापि हिन्नैरित्यद्विशोभाप्रतिनेक्षणेन ।

सत्यक्षिताभ्युत्पन्नो नृपेण प्रक्षयः सिद्धः किञ्च तां चकार ॥ २७ ॥

सा धेनुर्दक्षिणाप्रदिग्भिन्नमर्गात् दुष्प्रथया दुर्गंभि हेनोरद्विशोभायां प्रतिनेक्षणेन
सत्यक्षिता द्योतात्पितृभ्युत्पन्नमभिमुख्येनोत्पन्नं यस्य न सिद्धतां धेनुं प्रमथ
यत् । 'प्रमथ तु कटाक्षकम्' इत्यमरः । किञ्चैत्यर्थात् ॥

तदीयमाकन्दितमार्तनाथोर्गुहानिवलप्रतिशब्ददीर्घम् ।

रदिमप्रिवादाय नगेन्द्रसत्तां निघर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

गुहानिवलेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घम् । तस्या इदं तदीयम् । आकन्दितमार्त-
नोत्पन्नम् । आर्तयावधेषु साधोर्हितकारिणो दृष्टस्य नगेन्द्रसत्तां दृष्टिम् । रदिमपु प्रप्र-
ष्टु । 'किरणप्रप्रौ रदमी' इत्यमरः । आदायेव गृहान्वेय । निघर्तयामास ॥

स पाटलायां गवि तस्मिन्वांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।

अधिलकायामिव धातुमय्यां लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

धनुर्धरः स दृष्टः पाटलायां रत्नवर्गायां गवि तस्मिन्वांसं स्थितम् । 'कमुद्र' इति कमु-
प्रत्ययः । केसरिणं सिंहम् । सानुमतोऽदेः । धातोर्नैरिक्तस्य विकारो धातुमयी । त-
स्मानधिलकायामूर्ध्वमूर्ता । 'उत्पलकटोरसता भूमिर्धर्ममधिलका' इत्यमरः । 'उपा-
धिभ्यां लकालसाहचर्योः' इति लकप्रत्ययः । प्रफुल्लं विकसितम् । 'फुल्ल विकसने'
इति धातोः पचाद्यच् । 'प्रफुल्लम्' इति तकारपाठे 'जिफला विशरणे' इति धातोः
कर्तरि क्तः । 'उत्तरस्यातः' इत्युकारादेशः । लोभद्रुमं द्रुममिव । ददर्श ॥

ततो नृगेन्द्रस्य नृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।

जातामिपङ्गो नृपतिर्निपङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

ततः सिंहदर्शनानन्तरं नृगेन्द्रगामी सिंहगामी । शरणं रक्षयम् । 'शरणं गृहरक्षिप्रो'
इत्यमरः । 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः । शरणे साधुः शरण्यः । 'तत्र साधुः' इति
यत्प्रत्ययः । प्रसभेन वल्गुकारेणोद्धृता वरयो येन स नृपती राजा जातामिपङ्गो
जातराभवः सन् । 'अमिपङ्गः परामर्शे' इत्यमरः । वध्यस्य वधार्हस्य । 'दण्डादिन्यो
यः' इति यप्रत्ययः । नृगेन्द्रस्य वधाय निपङ्गात्तूंगात् । 'तूंगापासहत्तूंगरानिकरा
इत्युपविद्योः' इत्यमरः । शस्त्रुद्धर्तुमैच्छत् ॥

वामेतरस्तस्य करः ग्रहर्तुर्नखप्रभाभूपितकङ्कपत्रे ।

सक्ताह्वलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्ये ॥ ३१ ॥

ग्रहर्तुस्तस्य वामेतरौ दक्षिणः करः । नखप्रभाभिर्भूषितानि विच्युतानि कङ्कस्य पक्षि-
विशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् । 'कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्वल्गुकारे ह्वलिर्द्विरे' इति विश्वः ।
'कङ्कलु कङ्कटः' इति यादवः । सायकस्य पुङ्ख एव कर्तृकाले नृपदेने । 'कर्तरी पुङ्खे' इति
यादवः । सक्ताह्वलिः सन् । चित्रार्पितारम्भाधिराजित्वन्दरेन्दरेन्द्रेण इव । अवतस्ये ॥

नानुगीर्णो हेतुः शुभम् एव सनन्तस्माजिःश्रुतानां पयसात्मन्वृताम् । रम्यः
स्वायत्तः । स्वन्दपक्षे हेमदुग्धम् एव नम इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । 'पयः
क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । स्वन्दमनानप्रेमास्वदमिति भावः ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।

अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कदाचित्कटं कपोलं कण्डूयमानेन धरयता । 'कण्डूदिभ्यो णक्' इति यक् । ततः
ज्ञानच् । वन्यद्विपेनास्य देवदारोत्त्वगुन्मथिता । अथाद्रेस्तनया गौरी अनुरागैरालीढं
क्षताम् । सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः ।
'सत्सुद्विप-' इत्यादिना द्विप् । तमिव । एनं देवदारं शुशोच ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां प्रास्तार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदा तत्कालः प्रभृतिरादिव्यस्मिन्कर्मेणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां प्रास्तार्थं
भयार्थं शूलभृता शिवेन । अङ्गं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्तिर्व्यस्मिन्नात् ।
'अङ्गः समीप उत्सङ्गे चित् स्थानापराधयोः' इति केशवः । सिंहत्वं विधाय । अस्मि-
न्नद्रिकुक्षौ गुहायानहं व्यापारितो नियुक्तः ॥

तस्यालमेपा क्षुधितस्य तृष्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विपश्चान्द्रमस्ती तुधेव ॥ ३९ ॥

परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सोपस्थिता प्राप्तेया मोक्ष-
शोणितपारणा रुधिरस्त प्रतान्तभोजनम् । सुरद्विपो राहोः चन्द्रमस्त इयं चान्द्रम-
स्तुधेव । क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्याङ्गागतसत्त्ववृत्तेर्मे नम सिंहस्य तृष्या अङ्गं कर्तव्यं ।
'नमःस्तुति-' इत्यादिना चतुर्थी ॥

स त्वं निवर्तस्य विधाय लज्जां शूरोर्भवान्दर्शितशिष्यमस्मिः

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ।

स एवमुपायश्चान्यत्त्वं लज्जां विधाय निवर्तस्य । भवांस्त्वं शूरोर्भवान्दर्शित-
शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्देन स तयोक्तोऽस्ति । ननु शूरधनं किञ्चित्
गच्छेद्यमत आह—शस्त्रेणेति । यद्वक्ष्यं धनं शस्त्रेणायुधेन ।

मरः । अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षम् । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः ।
नृतां यशो न क्षिणोति न हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविद्धं न तेषां

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्तु ॥

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यव ॥

पुरुषाणामधिराजो नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्तु ।
श्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः दुग्धितास्त्रः सन्तः ।
चकार । तत्प्राज्ञैर्लभ्यः । अवज्ञातोऽहमिति ।
याणामभिमानो न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥

प्रत्यग्रधीचैनसिपुप्रयोगे तद्वत् ॥

जडीकृतस्यैवकीक्षणे ॥

स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिन्स्तत्पूर्वभङ्गं इषुप्रयोगे वितयप्रयत्नं
विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन्मोक्तुमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् । 'दृष्ट-
ष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेशणाक्षीणि' इति हलायुधः । त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्य-
म्बको हरः । तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृतः । वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणि-
रिन्द्रः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्' इति पाणेः सप्तम्य-
न्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितो नृप एनं सिंहं प्रत्यववीच । 'बाहुं सवज्रं शक-
कुन्दस्यास्तम्भयत्प्रभुः' इति महाभारते ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

हे मृगेन्द्र, संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीय-
म् । यद्वचः 'स त्वं मदीयेन' (२।४५) इत्यादिकमहं विवक्षुर्यक्तुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्ण-
स्थीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह—अन्तरिति । वि-
यतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गतं हृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति । 'वि-
लटो वा' इति णलदेशः । अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते
अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्यसंभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त-
तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिव जानासि । अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थि-
प्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः । अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः । शासनं
'सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति' (२।३८) इत्युक्तरूपम् । तर्हि विस्तृत्य गम्यताम् । नेह
ह—गुरोरपीति । पुरस्तादग्ने नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गौरुपमनुपेक्षणीयम् ।
आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विस्तृत्यतां धेनुरियं महर्पेः ॥ ४५ ॥

सोऽङ्गागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं
प्रसीद । दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा
महर्पेरियं धेनुर्विस्तृत्यताम् ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभापे ॥ ४६ ॥

अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो गिरेर्गह्वराणां गुहानाम् । 'देवखातबिले
गुहा । गह्वरम्' इत्यमरः । अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् ।
निरस्यन्नित्यर्थः । किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं नृपं भूयो बभापे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतो-
हातुमिच्छन्' (२।४७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं चपुश्च ।

हेतोर्वह हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

$\frac{1}{n} \sum_{j=1}^n \left(\frac{\partial f_j}{\partial x_i} - \lambda \frac{\partial g}{\partial x_i} \right) = 0$

भवान्मार्गं पञ्चानयति सातानि यत्नमन्त्र देवदत्तम् ।

ग्वानं नियोजनं च मध्यमांशे विस्तार्य गद्यं न्ययमन्त्रणेन ॥ ५६ ॥

[illegible]

संज्ञा-विशेषः

विमर्शविमर्शस्तत्र चैवमन्तोऽतं यज्ञःशरीरे भव मे दयालुः ।

पक्वान्नविध्वंसिषु मद्भिधानां पिण्डेष्वनास्था ननु भौतिकेषु ॥२७॥

किमपि विनाहं नकारिस्म्येव नो ननु ध्वनति मे ननु एव धरीरं नमिन्त्याहुः
कारणिको भव । 'त्याह्वातुः कारणिकः' इत्यमरः । ननु सुगन्धसुगन्धमरीरं
योऽभिनिवेदाः । अत आह—एकान्वेति । नदिभानां नाह्वानां विवेकिनामिकान्त-
तिथंशित्यवश्यविनाशेषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु विष्टेषु धरीरेष्वनास्ता नान्त-
परेण । 'आत्म्या त्याह्वयनास्तानवस्थापेक्षासु कथ्यते' इति विथः ॥

संसारदशमपुनरुत्थानोऽन्यात्वाद—

संयन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्बुद्धः स नौ संगतयोर्येनान्ते ।

तद्भूतनाथानुग नादसि त्वं संवन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

संबन्धं गच्छन् । आभाषणमात्मापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः । 'स्यादाभाषण-
मात्मापः' इत्यनरः । स तादृक्संबन्धो यनास्ते संगतयोर्न्याययोर्दृष्टो जातः तत्ततो
हेतोर्हं भूतनापानुग शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव संबन्धिना
मित्रस्य मे प्रणयं याज्याम् । 'प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाज्राभिनागः' इत्यनरः । हन्तुं नार्हसि॥

तथेति गामुक्तयते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तयाहुः ।

स न्यस्तशखो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

तपेति गामुक्तवते हरये मिहाय । 'कयो सिंहे नुवर्णे न वगे विष्णौ हारं विदुः'
इति शायतः । सयस्तत्क्षणे प्रतिष्ठन्मात्प्रतिबन्धाद्भिमुक्तो बाहुर्यस्य स दिलीपः ।
न्यस्तशस्त्रस्त्यकायुधः सन् । स्वदेहम् । जानिपस्य मांसस्य । 'पल्लं कव्यमाभिपम्'
इत्यमरः । पिष्टं कवलमिव । उपानयत्समर्पितवान् । एतेन निर्भमत्वमुक्तम् ॥

तस्मिन्दक्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पद्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।

अवाङ्मयस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

तस्मिन्क्षणं उप्रं सिंहनिपातमुत्पद्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतोऽवाद्युत्पत्त्याधोमुखस्य ।
 'स्यादवाद्यधोमुखः' इत्यमरः । प्रज्ञानां पालयितृ राज्ञ उपर्युपरिधात् । 'उपर्युपरिधात्'
 इति निपातः । विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निश्यम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

ददर्श राजा जननीसिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

इत्थं द्वितीयेन वलिष्ठयेनुविंशपिना प्रीतनरा वमूय ।

तदग्नित्वा तैमयताञ्ज कुक्षेः प्रत्यावयावाश्रयमश्रमेण ॥ ६७ ॥

[illegible]

तस्याः प्रसन्नोऽनुमुखाः प्रसादं गुरुर्लुपाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिह्नानुमितिं प्रियायै शशंल वाचा पुनस्तथैव ॥ ६८ ॥

प्रत्योन्दुविदं सुखं यत्नं न सुखात्तं गुरुर्द्वितीयः प्रत्येतिर्मुग्धरागादिभिस्तुभितनृत्तं
तत्तम भेत्तोः प्रत्यदगुत्तमं प्रत्येतिर्द्वितीय इत्यन्त्यस्तुनृत्तमेव यत्नं गुरवे विषय वि-
ज्ञाप्य पश्चादिप्रत्ययं गानं । यत्नित्तैव यत्नं पुनरतिः । न वेह तदति । किंतु विर्यः
यत्नित्तप्रत्ययस्तुनृत्तमेव दित्तमेत्युत्तमेव ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सहस्रलो वत्सहुतावशेषम् ।

पपौ बलिष्ठेन कृतान्दनुतः शुभ्रं दशो मूर्तसिवातिवृष्णः ॥ ६९ ॥

अनिन्दितान्तर्गतस्वभावः । सन्तु वन्द्यः प्रेमवान्प्रह्वलः । 'वन्द्यतांभ्यां काम-
चले' इति लज्जत्ययः । वसिष्ठेन कृतमुक्तः कृतानुमतिः स राजा वन्द्यस्तु हुतस्तु चव-
शेयं पातहुतावनिष्टं अनिन्दितः सान्धं क्षतिम् । कुत्रं नृत् परिच्छिन्नं यत्तु द्व । अनि-
न्द्यः सन्धौ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रात्यानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।

तौ दंपती स्यां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी बलिष्ठः ॥ ७० ॥

वर्ती वसिष्ठः प्रातः । दपोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोप्तेवत्पस्याङ्गभूता या पारणा
तस्या अन्ते प्रस्थानिकं प्रस्थानकाले भवम् । तत्कालोचनमित्यर्थः । 'कालाद्गन्' इति
द्व्यप्रत्ययः । 'दपोक्त्यर्थविद्वज्जट्यापि काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इत्यन्ते' इति वृत्तिकारः ।
इयते प्राप्यतेऽनेनेत्यनं स्वत्त्वानं दुर्भाहमाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दंपती त्वां राज-
धानीं पुरीं प्रति प्रस्थानयामास ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमन्तरं भर्तुरनुधत्तीं च ।

धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्ये सन्मङ्गलोद्ग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

न्यो हुतं तर्पितम् । हुतमभ्यतीति हुताशोऽग्निः । 'कर्मण्य्' । तं भर्तुमुनेरनन्तरम् ।
 प्रदक्षिणानन्तरमिलर्ष । अत्यन्तं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिणं प्रद-
 क्षिणम् । 'तिष्ठद्वुप्रवृत्तीनि च' इत्यव्ययीभावः । ततश्चिः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं
 कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । अग्निर्नैऋतैः प्रदक्षिणादिर्नैऋताचारैरुदप्रतरप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥

श्रीवामिरामध्वनिता रथेन सु धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

यथावच्छातलुखेन मार्गं खेनैव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्विना हि दुःखसहनशीलः स वृषः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णा-
 ंदोद्वेगस्वनेनादुहृतः पादाभ्यादिप्रतिपातारहितः । अत्र एव सुखयतीति सुखः । तेन
 रथेन । स्तेन पूरेन सज्जेन मनोरथेनैव । मार्गमध्वानं ययौ । मनोरथरक्षे ध्वनिः
 श्रुतिः । अदुहृतः अतिदुःखनिवृत्तिः ॥

राजा । अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानं तन् । 'उपमानादाचोर' इति क्यन् शानच् । उत्थितमुत्पन्नम् । 'हे वत्स, उत्तिष्ठ' इति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितोऽसन् । अस्तेः शत्रुप्रत्ययः । अग्रतोऽग्रे प्रसवः क्षीरस्त्रावोऽस्ति यस्याः सा तां प्रसवितृणां स्वां जननीमिव ददर्श । सिंहं न ददर्श ॥

तं विस्मितं घेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।

ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ॥ ६२ ॥

विस्मितमाश्चर्यं गतम् । कर्तरि क्तः । तं दिलीपं घेनुरुवाच । किमित्यत्राह-हे साधो माया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि । ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंसा घातुकाः । 'शरारुर्घातुको हिंसः' इत्यमरः । 'नीलकम्पि-' इत्यादिना रप्रत्ययः । किमुत सुष्ठु । न प्रभव इति योज्यम् । 'वलवत्किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' इत्यमरः ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।

न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

हे पुत्र, गुरौ भक्त्या मय्यनुकम्पया च ते तुभ्यं प्रीतास्मि । 'क्रियाग्रहणमाकर्तव्यम्' इति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम् । 'देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनस्विप्रये' इत्यमरः । वृणीष्व स्त्रीकुरु । तथाहि । मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नाहं न विद्धि । किंतु प्रसन्नां माम् । कामान्दोग्धीति कामदुघा । तामवेहि । 'दुग्धकब्धश्च' इति कप्प्रत्ययः ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।

वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

ततो मानितार्थी । स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय संधाय । अङ्गलि-बद्धेत्यर्थः । वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितव्यम् । अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ।

संतानकामाय तथेति कामं राक्षे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

सा पयस्विनी गौः । संतानं कामयत इति संतानकामः । 'कर्मण्यण्' । तस्मै राक्षे तथेति । कामयत इति कामो वरः । कर्मार्थे घप्प्रत्ययः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय । हे पुत्र, मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्धोपभुङ्क्ष्व । 'उपयुङ्क्ष्व' इति वा पाठः 'पित्र' इति तमादिदेशाज्ञापितवती ॥

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृपेरनुशामधिगम्य मातः ।

औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं पष्टांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

हे मातः, वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः ।

विधिरनुष्ठानम् । तस्य च शेषम् । होमावशिष्टमित्यर्थः । तव । ऊधसि भवमौ-

। 'शरीरावयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः । रक्षिताया उर्व्याः पष्टांशं पष्टभागमिव ।

। गम्य । उपभोक्तुमिच्छामि ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकश्चिताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाभुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवोपधीनाम् ॥ ७३ ॥

अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् । प्रजार्थेन संतानार्थं
व्रतेन नियमेन कश्चितं कृशीकृतमङ्गं यस्य तम् । नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमना
भुवद्भिरतिशृङ्खलितैः । ओपधीनां नाथं सोममिव । तं राजानं पपुः । अस्माकं
ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे—अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थं लोकहितार्थम् ।
देवताभ्यः कलादाननियमः । ‘तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः’ इति व्यासः ।
उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ॥

पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

पुरः पुरीसुराणां दारयतीति पुरंदरः शक्रः । ‘पूःसर्वयोर्दारिसहोः’ इति खच्प्रत्ययः ।
‘वाचंयमपुरंदरौ च’ इति सुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स नृपः पौरैः
नन्द्यमानः । उत्पताकमुच्छ्रितध्वजम् । ‘पताका वैजयन्तो स्यात्केतनं राजमसिवायम्
इत्यमरः । पुरं प्रविश्य भुजंगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । ‘सारो बले स्थिरांशो
न्याये क्लीवं दरे त्रिपु’ इत्यमरः । भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्ज स्थापितवान् ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रैरिव द्यौः

सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठयूतमैशम् ।

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

अथ द्यौः सुरवर्त्म । ‘द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः’ इति विश्वः । अत्रैर्महर्षेर्नयनयोः समुत्थं
समुत्पन्नं नयनसमुत्थम् । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति यप्रत्ययः । ज्योतिरिव । चन्द्रमिवेत्यर्थः ।
‘ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः’ इति हलानुबन्धः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे
‘नेत्राभ्यां वारि सुखाव दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥
समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभाषितः ।
पपात भासयन्लोकान्दृष्टीतांशुः सर्वभावनः ॥’ इति । सुरसरिर्द्वा वह्निना निष्ठयूतं
सम् । ‘च्छ्रोः शङ्गुनासिके च’ इत्यनेन निपूर्वाट्ठीवतेर्वकारस्य ऊट् । ‘नुत्तनुच्चास्ततिः
पृथूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः’ इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दमिव । अत्र रामायणम्—‘ते
गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देव-
कार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां
प्रतिज्ञाय गङ्गाभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ इत्येतद्वचनं
श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥ समन्ततस्तु तां
देवीमभ्यसिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥’ इति । राज्ञी
सुदक्षिणा नरपतेर्दीर्घलिपस्य कुलभूत्यै संततिलक्षणायै गुरुभिर्महद्भिलोकपालानामनुभावैस्ते-
जोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः । अत्र मनुः—‘अथानां लोकपो-
हानां वपुर्धारयते नृपः’ इति । अत्र ‘आधत्त’ इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते । तथा
च दृश्यते—‘यथैयं पृथिवी मणुत्तानां गर्भमाधत्ते । एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि

अथ । कुमारमृत्या वालचिकित्साः । 'संज्ञायां समजनिपद—' इत्यादिना वयर । कुशलैः कृतिभिः । 'कृती कुशलः' इत्यमरः । आप्तैर्हितैर्मिपमिर्वैद्यैः । 'चिकित्सके' इत्यमरः । गर्भस्य भर्मेणि भरणे । 'भरणे पोषणे भर्मे' इति हैमः । 'भर्मे' इति शाश्वतः । सृजो मनिचप्रत्ययः । 'गर्भकर्मणि' इति पाठे गर्भाधानप्रकारेण विलभक्तः । अनुष्ठिते कृते सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र ग्रीष्मावसाने । गर्भमोचनस्योन्मुखीम् । आसन्नप्रसवामित्यर्थः । 'स्यादुत्पादे फले पुष्ये प्रसवो गते चने' इत्यमरः । प्रियां भार्याम् । अध्राण्यस्याः संजातान्यधिता ताम् । 'तदस्य संजातारकादिभ्य इतच्' इतीतचप्रत्ययः । दिवमिव । पतिर्भर्ता प्रतीतो दृष्टः सन् । 'दृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ॥

गृहैस्ततः पञ्चमिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।

अमृतं पुत्रं समये शर्चासमा त्रिसाधना शक्तिरिचार्यमक्षयम् ॥ १३ ॥

ततः शच्येन्द्राण्या समा । 'पुलोमजा शर्चान्द्राणी' इत्यमरः । सा मुदक्षिणा सप्त प्रसूतिकाले सति दशमे मासीत्यर्थः । 'दशमे मासि जायते' इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैः यसंस्थैस्तुष्टस्थानैरसूर्यगैरनस्तमितैः कैश्चिद्यवासंभवं पञ्चभिर्ग्रहैः सूचिता भाग्यसंपदं तं पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः । 'शक्तयस्त्रिसः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः । अक्षयमर्थमिव अमृतं । प्राणिगर्भविमोचने' इत्यात्मनेपदेषु पठ्यते । तस्माद्भातोः कर्तरि लङ् । अत्रेदननुमेयम्—'अजगृभमृगाजनाकुलीरा जपवणिजौ च दिवाकरादितुजाः । दशशिखिनवतुष्यथीन्द्रियांश्चित्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीत्याः ॥' इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघमादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुष्टापेक्षया सप्तमस्थानानि नीचानि । तत्रोपेक्ष्यपि दशमादयो राशित्रिंशंशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमोच्चा नीचानि जानकश्लोकार्थः । अत्रांशत्रिंशो भागः । यथाह नारदः—'त्रिंशद्भागो न्यग्रज' इति । सूर्यप्रत्यागतिर्ग्रहाणामन्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—'रविणाला गोमो म्रियोगमृदयो भवन्' इति । ते च स्रोचस्थाः फलन्ति नाम्ना नापि नीचगाः । दृक्ते राजगृहाः—'स्रोच पूर्णे स्वर्धकेऽर्धे गृहद्वे पादे द्विद्वेऽप्यं शुभं रेचोरन्दः । नीचस्थायो नाम्ना वा न किञ्चित्पादे नूनं स्वधिकोणं ददाति ॥' इति । तदिदमाह कविर्गुरुर्मन्त्रैर्गोमिनि च । एवं गति यस्य जन्मकाण्डे पञ्चप्रवृत्तयो ग्रहाः स्रोचस्थाः गम्यन्ते नृपति । तदुक्तं कृतम्याये—'गुप्तिनः प्रकृष्टकाया राजप्रतिष्ठापताथ राजानं विद्वद्विजयवृथा जायन्तेऽतः परं दिव्याः ॥' इति । तदिदमाह—पञ्चभिरिति ॥

दिशः प्रसेदुममनां वयुः मुग्धाः प्रदक्षिणाचिह्नैरिगशिगददं ।

यमृच मयं शुभशक्तिं तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

प्रसेदो नृगिन्दोषः । कण्ठाचनोऽग्न्यन्तर्गतोऽपि द्विर्दया । दिशः प्रसेदुः प्रसेदुः । मृगः वयुः । मुग्धा मनोदग्गा वयुः । अग्निः प्रदक्षिणाचिः सन्धिविगमोऽन्तरः । उर्ध्वं यो शुभशक्तिं शुभमदकं यमृच । यथाह । नारदः यमुप्रदक्षिणाचिः जन्म लोकाभ्युदयाय । नृगोऽपि देवः । नृगो देवः अग्निं यमुपशब्दयते ॥

यत्किमुदयाय पश्चिदो विमर्शिता मुज्जन्तमस्याय विज्ञेय वेजगा ।

वोपचितमित्यर्थः । यदेकाधारं बलु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः
आगेकैककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत । प्रत्युतोपचित-
त्वाभूदिति भावः ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्मकः ॥ २५ ॥
सोऽर्मकः शिशुः । 'पीतः पाकोऽर्मको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः ।
आन्योपमात्रा । 'धात्री जनन्यामलकीवसुनसुपनाष्टु' इति विश्वः । प्रथममुदितमुप-
देष्टुं वच उवाच । तदीयामङ्गुलिनवलम्ब्य ययौ च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रो-
ऽभूच्च । इति यत्तेन पितुर्मुदं ततान ॥

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निपिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥
शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वगिन्द्रियेऽमृतं निपिञ्चन्तं वर्पन्तमिव तं पुत्रमङ्गमारोप्य
मुदाविर्भावाद्युपान्तयोः श्रान्तयोः संमीलितलोचनः सन् । नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां
ययौ । रसः स्वादः ॥

अमंस्त चानेन परार्थजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥
स्थितेरभेत्ता नर्थादापालकः स नृपः परार्थजन्मनोत्कृष्टजन्मानेन रघुणान्वयं वं-
शम् । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा । गुणाः सत्त्वाद्यः तेष्वग्रेण मुख्येन सत्त्वेन वर्तन्ते व्याप्ति-
यत इति गुणाग्र्यवर्ती । तेन स्वस्य मूर्तिभेदेनावतारविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गं सृष्टि-
मिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तमनस्तु मन्यते स्म । मन्यतेरनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः ।
अत्रोपमानोपनेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरस्य योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्या-
दिन्यादयः । 'गुणोऽग्रहणेन हयादौ नैर्व्यां सदे वृकोदरे । त्वम्ये सत्त्वादिसंख्यादिवि-
द्यादिहरितादिषु ॥' इति विश्वः । शेषं गुणमम् ॥

स वृत्तचूलध्वलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सचयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्गृहणेन बाह्वयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥
'चूरा कार्वा द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽव्दे तृतीये वा कर्तव्या धुतिनो-
यनात् ॥' इति ननुस्तरणानृतीये वर्षे वृत्तचूलो निपद्यचूराकर्वा सन् । उल्लोकेभेदः ।
न रघुः । 'प्रते तु प्रथमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत्' इति वचनादभ्यने वर्षे चलनक-
पक्षकैश्चालनितराष्टकैः । 'बालानां तु शिरसा प्रोक्ता काकपक्षः शिरस्यकः' इति हला-
नुयः । सचयोभिः मित्रैः । 'मित्रो वयस्यः सचयाः' इत्यमरः । अमात्यपुत्रैरन्वित
सन् । लिपेः पत्रासद्वर्णनिकाया मानुकाया वपावद्गृहणेन समुद्रलोधेनोत्सङ्गभूतेन व-
सुधेन सङ्गजातम् । नदा सुधं वासम् । 'सुधं तु वदने सुल्लारम्भे वारान्मुक्तयोः'
इति काश्यपः । तेन कश्चिन्नकादिः समुद्रमिव । अपिगुणप्रविष्टः । शान्तवानित्यर्थः ॥

अधोपनीतं विपिवद्विरधितो विनिन्दुरेणं गुरवो गुरप्रियम् ।

अथयत्ताश्च दम्भयस्त्र ते मित्वा हि परमुपहिता मनीदति

‘गर्भाग्नेऽन्ते कर्त्तव्यं ज्ञानागम्योपनायनाम् । गर्भादेऽन्तरे गतो गर्भात्तु ज्ञाने ति’ इति मनुस्मरणाद्यं गर्भकण्डेऽन्ते विधिपदान्तेन गम्यमित्येवं शब्दं विधितो विहितं गुरोरो विमिन्तुः शिषितवन्तः । ते गुरोऽनामिन्युपायान् पश्यन्तं चमत् । तस्मिन् किञ्चा शिष्या । ‘किञ्चा तु निःकुर्या शिष्यानि किञ्चोपायकर्मम्’ इति यावत् । तस्मिन् गुरोः श्रुत उपदिता प्रपूजा प्रसीदति फलम् । ‘किञ्चा हि द्रव्यं निनपति क्षात्रायम्’ इति वैदिकम् ।

धियः समग्रैः स गुणैर्नृदारभीः क्रमाच्चनम्रभनुरर्णनोपमाः ।

ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्हिरितामित्रेश्वरः ॥ ३० ॥

अथ कामन्दकः—‘शुश्रूषा भवणं नेतं मह्यं धारणं तथा । नृदारभीर्गोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं न भीषुणाः ॥’ इति । ‘आन्वीक्षिकी त्रयी तार्का दण्डनीतिश्च शास्त्री । पुरा विद्याशतमस्तु लोकगणितितितनः ॥’ इति च । नृदारभीस्तु कुतः स गुरुः समग्रैर्भियो गुणैः । ततारोऽर्था उपमा यासां तावन्नुरर्णनोपमाः । ‘तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इत्युत्तरपदसमासः । ततस्यो विद्याः । हरिणां दिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिर्दिग्निजायैः । ‘हरित्कृभिर्गणैश्च नृणामाजिनिशेषयोः’ इति विद्याः । ततस्य दिश इव । क्रमात्ततार । तन्नुरर्णनोपमत्वं दिशमपि द्रष्टव्यम् ॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।

न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

स गुरुः । ‘कार्ण्यरौरवयास्त्रानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः । वशीरज्ञानपूर्व्येण क्षाणक्षो मादिकानि च ॥’ इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुहसं वन्धिनीम् । ‘रुहर्महाकृष्णसारः’ इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत्सममन्त्रकमन्त्रमात्रेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादशिक्षताभ्यस्तवान् । ‘आख्यातोपयोगे’ इत्युपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति—नेति । तद्गुरुरेकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत् किंतु क्षितौ स दिलीप एको धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।

रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोप गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सन् । महानुज्ञा महोक्षो महर्षभः । ‘अचतुर—’ आदिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् । तस्य भावस्तत्ता । तां स्पृशन्नाच्छन्वत्सतरो दम्य इव । ‘दम्यवत्सतरौ समौ’ इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्ब्रह्मकलभः करिपोत इव । गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं वपुः पुपोप ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवावभुः ॥ ३३ ॥

‘गौर्नादित्ये वलीवर्दे कतुभेदार्पिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ॥ पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राभ्युररिमह्यबाणलोमसु ॥’ इति केशवः । गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशा-
र्पणं चोच्यते । तदुक्तं मनुना—‘केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राज-
स्यैवैश्वस्य द्व्यधिके ततः ॥’ इति । अथ गुरुः पिता । ‘गुरु गोप्तितीपित्राद्यौ’
गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः । अथ नरे-

नरन्यानां रघुम् । दक्षस्य पुत्रा रोहित्याद्यन्मनोनुदं चन्द्रमिव । 'तमोगुहोऽभिनन्त्रार्कः'
इति विश्वः । नरवतिमवाभ्यावभुः । रघुरपि तमोगुहः । अत्र मनुः—'वेदानधीत्य वेदां वा
वेदं वापि न्याकामम् । अविदुःप्रज्ञानयो गृहस्थाश्रमनाविशेत् ॥' इति ॥

संप्रति यौवराज्ययोग्यतामाह—

युवा युगव्यायतवाहुरंसलः कपाट्यक्षाः परिणल्लकंधरः ।

वपुःप्रकर्षादजयद्गुहं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

युवा । युवो नाम युयुत्सुत्सुतः । नन्दिद्रप्रान्तो नानाजभूतो दासविशेषः । 'यानाद्ये
युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । युगव्यायता दीर्घा वाहू यस्य सः । अंसादल
स्य इत्यंसलो बलवान् । मांसलमेति वृत्तिकारः । 'बलवान्मांसलोऽंसलः' इत्यमरः । 'यन्मां
सान्मां कामबले' इति लघुप्रत्ययः । कपाट्यक्षाः परिणल्लकंधरो विनालप्रोवः । 'परिणाहो
विनालता' इत्यमरः । रघुर्वपुः प्रकर्षादाधिक्याच्चौवनकृताद्गुहं पितरमजयत् । तथापि
विनालप्रसवेन नीचैरल्यकोऽदृश्यत । अनेनानादल्यं च विषयितम् ॥

संप्रति तस्य यौवराज्यमाह—

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वी लघयिष्यता धुरम् ।

निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

तत आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति णिप् । प्रजानां धुं
पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति लघुशब्दाणिच्
ततो 'लट् सद्वा' इति शतृप्रत्ययः । नृपेण दिलीपेनासौ रघुनिसर्गेण स्वाभावेन संस्का
रेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्र इति हेतोः । युवराज इति शब्द
भजतीति तयोक्तः । 'भजो ऽभिः' इति ञिप्रत्ययः । चक्रे कृतः । 'द्विविधो विनय
स्वामादिकः लुप्रिमश्च' इति कौटिल्यः । तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकारेत्यर्थः । अत्र
कामन्दकः—'विनयोपग्रहान्भूत्यै युवांत वृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाह
विशीर्यते ॥ विनीतनारसं पुत्रं यौवराज्येऽभिपेचयेत् ॥' इति ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणामिलापिणी नवावतारं कमलादिबोत्पलम् ॥ ३६ ॥

गुणान्विनयादीन्तौरभ्यादींश्चामिलयतीति गुणामिलापिणी श्री राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रय
च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् । अपादानात् । अनन्तरं संनि
हितम् । युवराज इति संज्ञास्य संज्ञाता युवराजसंज्ञितम् । तारकादित्वादित्थप्रत्ययः
आत्मनः पदं स्थानमात्सदम् । 'आत्सपदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । स रघुरित्यात्सपदं
तदात्सदम् । कमलाचिरोत्पलजवावतारमचिरोत्पलजमुत्पलमिव । अंशेनागच्छत् । त्रियं
हि धूनि रज्यन्त इति भावः ॥

विभावस्तुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।

वभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुपजनीयम् । वायुना विभावस्तु
वहिरिव । 'सूर्यवर्हा विभावस्तु' इत्यमरः । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्ति
नस्यैव । कटो गण्डः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनम् ।
इत्यर्थः । तेन पार्थिवो दिलीपस्तेन रघुनातितरामत्यन्तं सुदुःसहः सुदृष्टरूपे

‘गर्भाष्टमेऽन्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विप्रस्य
इति मनुस्मरणादथ गर्भेकादशेऽन्दे निधिनदुपनीनं गुरुप्रियमेतं रघुं निपाथिनो निमि
गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः । ते गुरवोऽत्राग्निन्प्रापन्नन्ययत्नाथ बभूवुः । तयो
क्रिया शिक्षा । ‘क्रिया तु निष्कृतौ शिःशानिक्रियोपायकर्मम्’ इति यादवः । वस्तुनि प
भूत उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदन्ति फलानि । ‘क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्’ इति कौटिल्यः ।

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतन्त्रश्चतुरर्णवोपमाः ।

ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्द्विर्हरितासिवेश्वरः ॥ ३० ॥

अत्र कामन्दकः—‘शुश्रूषा श्रवणं चैवं ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं न
ज्ञानं च धीगुणाः ॥’ इति । ‘आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥’ इति च । उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः सम
र्धियो गुणैः । चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः । ‘तद्वितार्थोत्तरपदस
हारे च’ इत्युत्तरपदसमासः । चतस्रो विद्याः । हरितां दिशामाश्वरः सूर्यः पवनानि
तिभिर्हरिर्द्विर्निजाश्वैः । ‘हरित्ककुभि वणं च तृणवाजिविशेषयोः’ इति विश्वः । चत
दिश इव । क्रमात्ततार । चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।

न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षिताचभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

स रघुः । ‘कार्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्तानुपूर्व्येण श्राप
मादिकानि च ॥’ इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुद्रसंवन्धिनीम् । ‘रुद्रमहाह्व
सारः’ इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत्समन्त्रकमन्त्रमाप्तेयादिकं पि
रेवोपाध्यायादशिक्षताभ्यन्तवान् । ‘आख्यातोपयोगे’ इत्यपादानसंज्ञा । पितुरेवेल
धारणमुपपादयति—नेति । तद्गुरुरेकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत्
किंतु क्षितौ स दिलीप एको धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।

रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोप गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सन् । महानुक्ता महोक्षो महर्षभ
‘अचतुर—’ आदिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् । तस्य भावस्तत्ता । तां स्पृशन्नाच
न्वत्सतरो दम्य इव । ‘दम्यवत्सतरो समौ’ इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्
नन्कलभः करिपोत इव । गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं वपुः पुपोप ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवावभुः ॥ ३३ ॥

‘गौर्नादिले बलीवर्दे कतुभेदपिमेदयोः । स्त्री तु स्यादिदिश भारत्यां भूमौ च सुरभावपि
पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरदिमहग्वाणलोमसु ॥’ इति केशवः । गावो लोमानि केशा दीयन्
खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केश
न्तर्गच्छते । तदुक्तं मनुना—‘केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राज
वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥’ इति । अथ गुरुः पिता । ‘गुरु गोप्यतिपित्रायौ

गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः । अथ नरे

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।

अजस्रदीक्षाप्रयतस्य महुरोः क्रियाविधाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

हे देवेन्द्र, मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे-
यसे । तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य महुरोः क्रियाविधाताय क्रतुविधा-
य । क्रियां विहन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । कथं प्रवर्तसे ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विपस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ४५

त्रयाणां लोकानां नाथत्रिलोकनाथः । 'तद्वितार्थ-' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तेन
लोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषातीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विपः क्रतुविधातकाः सदा
नियम्या ननु शिक्ष्याः खलु । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विद्मो
भवसि चेत् । विधिरनुष्ठानं च्युतः क्षतः । लोके सत्कर्मकयैवास्तमियादित्यर्थः ॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

हे मघवन्, तत्तत्सात्कारणान्महाक्रतोरश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमङ्गं साधनममुं तुरंगं
प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुमर्हसि । तथाहि । श्रुतेः पथो दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा
इहान्तो मलीमसां मलिनान् पद्धतिं मार्गं नाददते न स्वीकुर्वते । असन्मार्गं नावलम्बन्त
इत्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।

निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य । दिवौकसः स्वर्गौकसः । 'दिवं
खण्डेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभावात्सविस्मयः सन् । रथं
निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।

जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुलङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार । 'मूर्धाभिपिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्'
इत्यमरः । यद्वाक्यमाद्यं ब्रवीषि । 'श्रुवः पञ्चानाम्-' इत्यादिना आह्लादेशः । तत्तथा स-
त्यम् । किंतु यशोधनैरस्मादृशैः परतः शत्रुतो यशो रक्ष्यम् । ततः किमत आह—भव-
द्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं मम तयश इज्यया यागेन लङ्घयितुं
निरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः ॥

किं तयश इत्याह—

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरख्यम्वक् एव नापरः ।

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः ॥ ४९ ॥

पुरुषोत्तम इति सप्तमीसमासः । 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये
तु 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टः पूज्यमानः' इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् । यथा हरिर्विष्णुरेक
एव पुरुषोत्तमः स्मृतः । यथा च त्र्यम्बकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः । नापरोऽपरः

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।

अजस्रदीक्षाप्रयतस्य महुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

हे देवेन्द्र, मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागशुजां प्रथमः सदा निगद्यसेक-
द्यसे । तथा अजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षणां प्रयतस्य महुरोः क्रियाविघाताय क्रतुविघा-
ताय । क्रियां विहन्तुर्नित्यः । 'तुमर्यान् भावयन्तान्' इति चतुर्थी । कथं प्रवर्तसे ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विपस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत्त्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ४५

त्रयाणां लोकानां नायत्रिलोकनायः । 'तद्वितार्थ'— इत्यादिनोत्तरपदयमासः । तेन
त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषातीन्द्रियदर्शिना त्वया मखद्विपः क्रतुविघातकाः सदा
नियम्या ननु शिक्षाः सन्तु । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विद्मो
भवसि चेत् । विधिरनुष्ठानं च्युतः क्षतः । लोके सत्कर्मकथैवात्ममियादित्यर्थः ॥

तदङ्गमग्र्यं मधवन्महाकतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्तमर्हसि ।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

हे मधवन्, तत्तत्सात्कारणान्महाकतोरश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमङ्गं साधनममुं तुरंगं
प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुमर्हसि । तथाहि । श्रुतेः पथो दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा
महान्तो मलीमसां मलिनां पद्धतिं मार्गं नाददते न स्वीकुर्वते । असन्मार्गं नावलम्बन्त
इत्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनं कथं मलदूषितम्' इत्यमरः ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।

निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य । दिवौकसः स्वर्गौकसः । 'दिवं
स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभावात्सविस्मयः सत् । रथं
निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।

जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार । 'मूर्ध्नाभिपिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्'
इत्यमरः । यदात्थमाथ्यं ब्रवीषि । 'ब्रुवः पश्यानाम्—' इत्यादिना आह्वयः । तत्तथा स-
त्यम् । किंतु यशोधनैरस्मादृशैः परतः शत्रुतो यशो रक्ष्यम् । ततः किमत आह—भव-
द्गुर्लङ्घयितुं जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं मम तद्यश इज्यया यागेन लङ्घयितुं
निरत्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः ॥

किं तद्यश इत्याह—

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरख्यम्बक एव नापरः ।

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एव नः ॥ ४९ ॥

पुरुषपूतन इति सप्तमीसमासः । 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये
तु 'सन्महत्तरनोत्तमोत्कृष्टः पूज्यमानैः' इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् । यथा हरिर्विष्णुरेक
एव पुरुषोत्तमः सत्यः । यथा च त्र्यम्बकः शिव एव महेश्वरः सत्यः । न

पुमात्र । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति । 'विदो लघो वा' इति भेजुसादे
नोऽस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीयगामी नहि ।
याप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥ ५१ ॥

यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमोऽश्वः कपिलानुकारिणा
मुनितुल्येन मयापहारितोऽपहृतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् । तवात्राश्वे प्रय
लम् । प्रयत्नो माकारीरित्यर्थः । निषेधस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । सगरस्य
संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधा न निधेहि । निपूर्वाद्धावातोर्लुङ् । 'न मा
इत्यङागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्वभापे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५२ ॥

ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । अपभयो निर्भीकः सन् । पुनः
दरं वभापे । किमिति—हे देवेन्द्र, यद्येषोऽश्वमोचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयः ।
खभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण । भवान् रघुं न
जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृतकृत्यो न खलु । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः । रघु
त्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥

स एवमुक्तवा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।

अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

स रघुरुन्मुखः सन् । मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाण
आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनातिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौक्त
विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाकी सन् । अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—स्थान
धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ अ
स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे वाममाकुक्ष्य प्रत्यालीढविपर्ययः ॥' इति ॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रमिदप्यमर्पणः ।

नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि'
विश्वः । पत्रिणा वाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः । अत एवामर्पणोऽसहनः ।
इत्यर्थः । गोत्रमिदिन्द्रोऽपि । 'संभावनीये चौरेऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः' इति विश्वः
नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनु
त्यर्थः । अमोघमवन्व्यं सायकं वाणं समधत्त संहितवान् ॥

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।

पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिर उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्त आ

गन्तव्यो निर्वाणमूले रम्येष्टादिमानं भुजान्तरं वनः प्रविशन् । जनास्त्रादिनपुन
नैवतानादिवन् । सुमंसेति गन्तः । गन्तुमनोषितं कुतश्चलेनेव पर्या । ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपात्कालनककेशाङ्गुलौ ।

भुजे शर्चापत्रविशेषकाङ्क्षिते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इति विक्रमो यस्य न तयोक्तः । 'सहस्रपुरमानपूर्वस्य-'
व्यादिना समानः । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैव न सारकालेन । कर्कशा अङ्ग-
ज्यो यन् न तन्मिन् । मच्छाः पत्रविशेषकरीतिने शर्चापत्रविशेषकाङ्क्षिते हरेरिन्द्रस्य
भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामातिनं सायकं निचखान निगमयान् । निष्कण्टकराज्यमात्मनायं
महानभिमत इति भावः ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्य महाशनिध्वजम् ।

बुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्येन्द्रस्य महाशनिध्वजं महान्तमशनि-
ध्वजं जहार निच्छेद च । न शक्यः । सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरो-
पणादवतारणाच्छेदनादिव । तस्मै रघवे भुजान्तर्गते बुकोप । तं हन्तुमियेषेत्यर्थः ।
'कृपद्वह-' इत्यादिना संप्रदानम्वागतुयी ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविपभीमदर्शनैः ।

वभूव युद्धं तुमुलं जयैपिगोरधोमुखैरुर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ॥ ५७ ॥

जयैपिगोरन्योन्यजयाकाङ्क्षितयोरिन्द्ररथोः । गरुत्मन्तः पक्षवन्तः । 'गरुत्पक्षच्छदाः'
पन्नम् इत्यमरः । आशीविपाः । आशिपि दंष्ट्रायां विषं येषां त आशीविपाः सर्पाः ।
पृषोदरादित्वात्साधुः । 'ह्रीं त्वाशीर्हिताशंताहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः ।
सपक्षाः सर्पा इव द्रष्टृणां भयावहा इत्यर्थः । तैरधोमुखैरुर्ध्वमुखैश्च । धन्विनोरुपयधो-
देशावस्थितत्वादिति भावः । पत्रिभिर्वर्णैरुपान्तस्थितान्तस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य
सैनिकाश्च रघोर्यस्मितस्तत्तपोक्तं तुमुलं संकुलं युद्धं वभूव ॥

अतिप्रयन्धग्रहितास्त्रवृष्टिमिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाक निर्वापयितुं न वास्तवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥ ५८ ॥

वास्तवोऽतिप्रयन्धेनातितातत्येन ग्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य दुःखेन
प्रसह्यत इति दुष्प्रसहं तस्य । दुःखेनाप्यसह्येत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्याश्रयं तं रघुम् ।
अम्बुदोऽद्भिः स्वतश्च्युतं निर्गतं वह्निमिव । निर्वापयितुं न शशाक । रघोरपि लोकपा-
लकालेन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्विजौजसः ॥ ५९ ॥

रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे नपिदन्धे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमा-
नार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तयोक्ताम् । वेवेष्टि व्याप्रीतीति विद्व व्यापकनो-
ज्यो यस्य स तस्य विजौजस इन्द्रस्य । शरासनज्यां धनुर्माँवा-
शशाङ्कार्धः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन पत्रिणालुनादच्छिन्नम् ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रवलस्य विद्विषः ।
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रवलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्रलयः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं वज्रायुधमाददे जग्राह ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्यथा सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥ ६१ ॥

रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः सन् । सैनिकानामश्रुभिः सह पपात । तस्मिन्पतिते ते रुरुदुरित्यर्थः । निमेषमात्रात्तद्यथा दुःखमवधूय तितिक्षन् । सैनिकानां हर्षेण ये निःस्वनाः क्ष्वेडास्तैः सहोत्थितश्च । तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादं कुरित्यर्थः ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुपः ।
तुतोप वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे चिरं तस्थुपः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्यातिशयेन । वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । शत्रून्पृष्ट्रेषु क्षिप् । तुतोप स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः सौम्यतया तस्थुः । पोऽत आह—गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमङ्घ्रिर्निधीयते । गुणैः सर्वत्र सम्यक्त इत्यर्थः । गुणाः शत्रून्प्यायजयन्तीति भावः ॥

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥

सारवत्तयाद्रिष्वप्यराजसप्रतिबन्धं स आयुधं वज्रं त्वदन्येन न विसोढम् । अतो प्रीतं गन्तुमवेहि । तुरंगमादृते तुरंगं वर्जयित्वा । ‘अन्यारादितरते’ इति परमं । किमिच्छसीति स्फुटं वागव आह । तुरंगमादन्यददेयं नास्तीति भावः ॥

ततो निपङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहर्त्तिषु प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

ततो निपङ्गात्पृष्ठीगदग्रमग्रं यथा तथोद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिर्भीरुञ्जिता अङ्गुली योऽङ्गुलिषु प्रतिसंहर्त्तयितुमर्हति । नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । ‘प्रियंवदो वदः सन्’ इति सत्प्रत्ययः । ‘अर्द्धपत्न-’ इत्यादिना सुमागमात् । नरेन्द्रसूनुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् । न तु प्राहरदिति भावः ॥

अमोच्यमर्थं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिर्नैव कर्मणि ।
अद्रम्यदीक्षाप्रयतः स महृष्टः क्रतोर्गदोपेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

हे प्रभो उच्यते, अमोच्यमर्थं मन्यसे यदि तत्तत्सर्वं जपदीक्षायां प्रयतः स महृष्टः । अद्रम्यदीक्षाप्रयतः स महृष्टः । क्रतोर्गदोपेण फलेन युज्यताम् । अमोच्यमर्थं मन्यसे यदि तत्तत्सर्वं जपदीक्षायां प्रयतः स महृष्टः । क्रतोर्गदोपेण फलेन युज्यताम् ।

यथा न कुतश्चिन्मिदं नदीगतमिदं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

तथेति ग्रामं प्रतिशुभं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

तमभ्यनन्दप्रथमं प्रयोधिनः प्रजेश्वरः शान्तनवगिरिणा हरेः ।

पद्ममृगान्तर्जटेन पाणिना नदीयमङ्गं कुलिशप्रणादितम् ॥ ६८ ॥

तथेति नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

इति क्षितीशो नयति नयाधिकां महाकनूनां महानीयशासनः ।

समारुहक्षुर्दिवमायुषः दये तनान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं नदीगतं ।

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूत्रे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तथा सह शिश्रिये

गलितवयसामिद्व्याकृणासिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलोपो यथाविधि यथाशास्त्रं यूने सू-

त्रे नृपतिककुदं राजचिरम् । 'ककुदत्तकुदं श्रेष्ठं दृष्ट्वा राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । सिता-

तपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तथा देव्या सुदक्षिण्या सह मुनिवनतरुच्छायां शिश्रिये श्रि-

तवान् । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथाहि । गलितवयसां वृद्धानामिद्व्याकृणा-

मिद्व्याकृणोर्गोत्रापत्यानाम् । तद्वाजसंज्ञकत्वादणो लुक् । इदं वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या

शेखरेण सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः—'सुतविन्यस्तपत्री-

कृत्या वानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी सात्रिः सोपासनो व्रजेत् ॥' इति । हरि-

रिहृतेनेत्यत्र । तदुक्तम्—'सयुगहयैन्तौ त्रौ त्रौ गो यदा हरिणो तदा' इति ॥

इति महानहोपाध्यायकोलाचलनहिनायसूरिविरचितया संजीविनीतमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ॥

भूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं तं भेजे । अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥

संप्रति सरस्वतीसांनिध्यामाह—

परिकल्पितसांनिध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्वि-
चनम् । वन्दिषु परिकल्पितसांनिध्या कृतसांनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् ॥
अर्थ्याभिरर्थादनपेताभिः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्रै-
रुपतस्थे । देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं च 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' इति
ज्ञा, लोकपालात्मकत्वाद्देवतनुसंधेयम् । एवं च सति 'उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरण-
मधिषु' इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥

वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मान्यैः पूज्यै राजभिर्भुक्ता यद्यपि । भुक्तैवेत्यर्थः ।
यद्यपीत्यवधारणे । 'अप्यर्थे यदि वार्षे स्यात्' इति केशवः । तथापि तस्मिन्नास्ति । अ-
न्यः पूर्वो यस्याः सान्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीत्यनन्यपूर्वा । अनन्योपभुक्तेवासीत् ।
तत्प्रथमपतिकैवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

अत्र कारणमाह—

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

हि यस्मात्कारणात्स रघुर्युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आ-
ददे जहार । क इव । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नवर्थस्य
नवाब्दस्य मुष्णुपेति समाप्तः । दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वायुरिव । नलयानिल
इवेत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कानन्दकः—'उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । द-
ण्डेन नृपतिस्तत्साधुजदण्डः प्रदास्यते ॥' इति ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलोपविष्ये । सहकारोऽतिसौरभश्रूतः । 'आम्रश्रूतो रसात्त्रो-
ऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यनरः । तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदय इव ततोऽपि गुणा-
धिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठा अलौकिक्याः कृताः । गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्व वि-
सारयतीति भावः ॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसञ्चोपदर्शितम् ।

पूर्वं एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्भिर्नविशास्त्रज्ञैर्नवे तस्मिन्नास्ति विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः । सदसञ्चोपदर्शितम् ।
सदसञ्चोपदर्शितम् । तस्मिन्नास्ति पूर्वः पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त
नयविद्भिर्नविशास्त्रज्ञैर्नवे तस्मिन्नास्ति विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः । सदसञ्चोपदर्शितम् ।
सदसञ्चोपदर्शितम् । तस्मिन्नास्ति पूर्वः पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त
नयविद्भिर्नविशास्त्रज्ञैर्नवे तस्मिन्नास्ति विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः । सदसञ्चोपदर्शितम् ।

स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । धनुर्दधौ । हि यस्मात्ताविन्द्रंरघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविषये पर्यायेणोद्यते कर्मुके याम्यां तौ पर्यायोद्यतकर्मुकौ । 'पर्यायोद्यमविश्रमौ' इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विश्रमश्च ययोस्तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ । द्वयोः पर्यायकरणादङ्गेश इति भावः ॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छिद्रयम् ॥ १७ ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स तथोक्तः । विकसन्ति काशानि काशाख्यतृण-
कुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः । ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशानि-
मचामरं तं रघुं विडम्बयामासानुचकार । तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप ।
'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव कथ्यते' इति शाश्वतः ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिन्चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरसीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षु-
ष्मतां प्रीतिरनुरागः समरसा समसादा । तुल्ययोगेति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे'
इति विश्वः । आसीत् ॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसासिच ॥ १९ ॥

हंसानां श्रेणीषु पद्मिषु तारासु नक्षत्रेषु कुमुदानि येषु सन्तीति कुमुद्वन्ति । कुमुदा-
न्कुमुदप्राये' इत्यमरः । 'कुमुदनडवेतलेभ्यो जातुप्' । तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः । वारिषु
च तदीयानां रघुसंबन्धिनां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् ।
इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमेयां धवलमेति भावः ॥

इक्षुच्छायनिपादिन्यस्तस्य गोतुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

इक्षुणां छायेक्षुच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम् । तत्र निपण्णा इक्षुच्छाय-
निपादिन्यः । 'इक्षुच्छायानिपादिन्यः' इति त्रालिङ्गपाठे इक्षोऽछायेति विग्रहः । अन्यथा
बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । शालीनोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः सस्यपालिकाः
त्रियः । कर्मण्यण् । 'दिष्टाणञ्' इत्यादिना णिप् । गोतू रक्षकस्य तस्य रघोः । गुणेभ्य
उद्घातो यस्य तद्गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारदारभ्य कथोद्घातः कथारम्भो यस्य
तत् । कुमारैरपि स्तुयमानमित्यर्थः । यशो जगुर्यादन्ति स्म । अथवा कुमारस्य सतो
रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत आरभ्याकुमारकथम् । तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः ।
आकुमारकथमुद्घातो यस्मिन्कर्मणि । गानक्रियाविशेषमेतत् । 'स्यादभ्यादानमुद्घात
इत्यमरः । 'आकुमारकथोद्घातम्' इति पाठे कुमारस्य सतन्तस्य कथाभिधरि-
तैतदशान्तयश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥

प्रसस्तादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।

योरभिभवाशङ्कि चक्षुषे द्विपतां मनः ॥ २१ ॥

अवातिरन्वयोद्वहसं लासैः पौर्योपितः ।

ध्रुवतैर्नन्दरोद्धतैः क्षीरेभिर्य इवाच्युतम् ॥ २३ ॥

अथोद्धतः पौर्योपितः सः प्रथमं नन्दरोद्धतः । नन्दरोद्धतः ध्रुवतैः
क्षीरेभिर्य इवाच्युतम् अच्युतः विच्युतः । अवातिरन्वयिन् ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिणः ।

अहिधानिलोद्धतैस्तनयप्रिव केतुभिः ॥ २४ ॥

प्रथमं ययौ प्रथमं अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः । प्रथमं ययौ प्रथमः
अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः । अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः ।
अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः । अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः ।
अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः । अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः ।
अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः । अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः ।
अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः । अहिधानिलोद्धतः इति केतुभिः ।

रजोभिः सान्द्रतोद्धतैर्गर्दैश्च वनसंतिभैः ।

ध्रुवस्तलमिव व्योम ध्रुवस्योमेव मूलम् ॥ २५ ॥

रजोभिः सान्द्रतोद्धतैर्गर्दैश्च वनसंतिभैः । ध्रुवस्तलमिव व्योम
ध्रुवस्योमेव मूलम् । ध्रुवस्तलमिव व्योम ध्रुवस्योमेव मूलम् ।
ध्रुवस्तलमिव व्योम ध्रुवस्योमेव मूलम् । ध्रुवस्तलमिव व्योम
ध्रुवस्योमेव मूलम् । ध्रुवस्तलमिव व्योम ध्रुवस्योमेव मूलम् ।
ध्रुवस्तलमिव व्योम ध्रुवस्योमेव मूलम् । ध्रुवस्तलमिव व्योम
ध्रुवस्योमेव मूलम् । ध्रुवस्तलमिव व्योम ध्रुवस्योमेव मूलम् ।

प्रतापोऽत्र तनः शब्दः परागलदन्तस्तम् ।

ययौ पश्चादयदीति चतुःस्कन्धेव सा वनूः ॥ २६ ॥

प्रतापोऽत्र तनः शब्दः परागलदन्तस्तम् । ययौ पश्चादयदीति
चतुःस्कन्धेव सा वनूः । ययौ पश्चादयदीति चतुःस्कन्धेव
सा वनूः । ययौ पश्चादयदीति चतुःस्कन्धेव सा वनूः ।
ययौ पश्चादयदीति चतुःस्कन्धेव सा वनूः । ययौ पश्चादयदीति
चतुःस्कन्धेव सा वनूः । ययौ पश्चादयदीति चतुःस्कन्धेव
सा वनूः । ययौ पश्चादयदीति चतुःस्कन्धेव सा वनूः ।

नन्दुदालुदन्ताति ताव्याः सुमतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ २७ ॥

नन्दुदालुदन्ताति ताव्याः सुमतरा नदीः । विपिनानि प्रकाशानि
शक्तिमत्त्वाच्चकार सः । नन्दुदालुदन्ताति ताव्याः सुमतरा
नदीः । विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ।
नन्दुदालुदन्ताति ताव्याः सुमतरा नदीः । विपिनानि प्रकाशानि
शक्तिमत्त्वाच्चकार सः । नन्दुदालुदन्ताति ताव्याः सुमतरा
नदीः । विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ।

स सेनां नहतीं करतूवेलागणान्तिदीम् ।

वनौ हरमदाष्टं गङ्गातिव नगीर्यः ॥ २८ ॥

स सेनां नहतीं करतूवेलागणान्तिदीम् । वनौ हरमदाष्टं
गङ्गातिव नगीर्यः । स सेनां नहतीं करतूवेलागणान्तिदीम् ।
वनौ हरमदाष्टं गङ्गातिव नगीर्यः । स सेनां नहतीं करतूवेलागणान्तिदीम् ।
वनौ हरमदाष्टं गङ्गातिव नगीर्यः । स सेनां नहतीं करतूवेलागणान्तिदीम् ।
वनौ हरमदाष्टं गङ्गातिव नगीर्यः । स सेनां नहतीं करतूवेलागणान्तिदीम् ।

त्याजितैः फलमुत्पादितैर्नैश्च बहुधा नैः ।

तत्त्वान्दुल्लभान् मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥

‘फलं फले धने बीजे निष्पत्ता भोगलाभयोः’ इति केशवः । फलं लाभम् । प्रसवं च । त्यार्जितः । त्यजेर्ण्यन्तादिकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । उत्पन्नः सत्त्वावितैः अन्यत्रोत्पादितैः । बहुधा भग्नं रणे जितैः । अन्यत्र छिन्नैः सृष्टैः । पर्दन्तिनो गजस्येव । तस्य रघोर्मार्ग उत्त्वणः प्रकार आसीत् । ‘प्रकारं प्रकटं सत्त्वणं विशदं स्फुटम्’ इति यादवः ॥

पौरस्त्यानेवमाकामंस्तांस्तान्नपदाञ्जयी ।

प्राप तालीचनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३३ ॥

जयी जयनशीलः । ‘जिदृक्षिविथि—’ इत्यादिनेनिलप्रत्ययः । स रघुरेवम् । पुरो भवन्ति रस्त्यान्प्राच्यन् । ‘दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्वक्’ इति लक्प्रत्ययः । तांस्तान् । सर्वानित्यर्थः । वांप्सायां द्विरुक्तिः । जनपदान्देशानाकर्मस्तालीचनैः श्यामं महोदधेरुपकण्ठमन्तिकं प्राप

अनघ्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृद्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनघ्राणाम् । कर्मणि पठ्यौ । समुद्धर्तुस्त्नूलयितुस्तस्माद्रघोः सकाशात् । ‘भीत्राय भयहेतुः’ इत्यपादानत्वात्पद्ममी । सिन्धुरयान्नदीवेगादिव मुह्यैः मुह्यदेशीयैः । मुह्यद् शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते । वैतसीं वैतसः संवन्धिनीं वृत्तिम् । प्रणतिर्नित्यर्थः । आश्रित्य । आत्मा संरक्षितः । अत्र कैादित्यः—‘बलीयसाभियुक्तो दुर्वलः’ । वृत्रानुप्रणतो वैतसधर्ममातिष्ठेत्’ इति ॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान्नाङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

नेता नायकः स रघुर्नौभिः साधनैरुद्यतान्संनद्वान्वङ्गान्नाङ्गस्तरसा बलेन । वलरंहसी’ इति यादवः । उत्खायोन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहणामन्तरेषु जयस्तम्भान्निचखान । स्थापितवानित्यर्थः ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

आपादपद्ममङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः । अत एवोत्खाताः पूर्वमुद्धृता अपि प्रति पश्चात्स्थापितास्ते वङ्गाः । कलमा इव शालिविशेषा इव । ‘शालयः कलमाद्याश्च पतिश्च पुंस्यमी’ इत्यमरः । तेऽप्यापादपद्मं पादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणताः । पादो बुध्ने तुरीयां प्रत्यन्तपर्वताः’ इति विश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं फलैर्धनैः । अन्यत्र सस्यैर्वर्धयामासुः । ‘फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । सस्ये’ इति केशवः ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्वद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गान्निमुखो गयौ ॥ ३८ ॥

स रघुर्वद्धा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम नदीं तीर्त्वा । ‘करुणा’ इति । उत्कलै राजभिरादर्शितपथः संदर्शितमार्गः सन् । कलिङ्गान्निमुखौ स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् । अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं । 'मोक्षो भवतः सः' इति मतानुसारेण ।
 भवतः पारिवर्त्य सर्वं न गन्तव्यं ॥' इति विष्णुपुराणम् । नृपि तीर्थं दुर्गां
 जयम् । नन्तु गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं
 न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं ।
 न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं ।
 न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं ।
 न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं न गन्तव्यं ।

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमर्षैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षाच्च पर्वतः ॥ ४० ॥

गजसाधनः सः कालिङ्गः कालिङ्गानां राजा । 'यन्मगधकालिङ्ग' इत्यादिनाम्नत्वम् ।
 'नृपराधुर्धनं' इत्यम् । पञ्चगां चट्टे उद्यतमुद्यतं शक्रं शिलावर्षाच्च पर्वतः इव । प्रतिजग्राह
 इत्यभिप्रायः ॥

द्विषां विषय काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलान्नात इव प्रतिपदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

काकुत्स्थो रघुनाथ महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां वागविनेषाणां दुर्दिनम् ।
 'दण्डपदा वरमुच्यते । विषयं साहित्या सद्यसाशानं नाल्लान्त इव विजयमङ्गलार्थम्'
 'निमित्त इव जयश्रियं प्रतिपदे प्राप । 'यत्तु सर्वोपाधिकारं तन्माङ्गल्यमुदीरितम्'
 इति शब्दः ॥

तान्मूर्लीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलान्तव योधाः शात्रवं च पपुर्धराः ॥ ४२ ॥

तत्र महेन्द्राद्रौ युधन्त इति योधाः । पपायचू । रचिताः कल्पिता आपानभूमयः
 'तन्मूर्लीनां दलैः तपोः' इत्येव । नन्तो नारिकेलान्तव नारिकेलान्तव तान्मूर्लीनां नागवल्लीनां
 दलैः पपुः । तत्र विजहुरिलर्षः । शात्रवं ययश्च पपुः । जहुरिलर्षः ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

धर्मविजयी धर्मार्थं विजयवालिः स नृपो रघुः । गृहीतध्यासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्र-
 मुक्तः । तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार । धर्मार्थमिति भावः । मेदिनी
 न जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशामनाशात्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितकसुकश्रेणोभना । ब्राह्म्यादित्वादि-
 वेलाद्याः समुद्रकूलस्य तटेनोभानेनैवागस्त्येनाचरितानाशां दक्षिणां दिशमनाशा-
 निदत्तवदप्रायेणयजयः सन् । ययौ । 'अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य
 'अगस्त्येनो योनिं विन्यवतापिर्नदनः ॥' इति ब्रह्मपुराणे ॥

अ सैन्यपरिमोणेन गजज्ञानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

गजानां दानेन नदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना । 'गन्धस्य' इत्य-
 रान्तः । ययौ । गन्धस्येनैव तदेकान्तग्रहणं कर्मव्यनिति नैसर्गिकः

चित्तं यदा इव । तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ता-
प्यर्णासंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥

स निर्विण्णं यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदुर्दुरौ ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सद्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

युग्ममेतत् । असह्यविक्रमः स रघुस्तटेषु सानुष्वालीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ । ‘गन्ध-
मग्नौ मलयजो भद्रध्राश्चन्दनोऽस्तियाम्’ इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ ।
तस्या दक्षिणस्या दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदुर्दुरौ नाम शैलौ यथाकामं ध्येच्छं निर्वि-
ण्णोपभुज्य । ‘निर्विण्णो नृतिभोगयोः’ इत्यमरः । उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः ।
उदन्वानुदधौ च’ इति निपातः । उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्त्यक्तम् । ‘स्तोकोन्तिकदूरार्थ-
हृच्छ्राणि केन’ इति समासः । ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः’ इत्यङ् । स्रस्तांशुकं मेदिन्या
नेतन्ममिव स्थितं सद्यं सद्यस्मिन्मलयद्रुमप्रसादोऽतिक्रान्तो वा ॥

संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह—

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

अपरान्तानां पाश्चात्यानां जय उद्यतैरघुजैः । ‘अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्य-
रेकादयः’ इति यादवः । असर्पद्भिर्गच्छद्भित्सत्य रघोरनीकैः सैन्यैः । ‘अनीकं तु रणे
सैन्ये’ इति विश्वः । अर्णवो रामस्य जानदभ्यस्यास्त्रैरुत्सारितः परिसारितोऽपि सह्यलग्न
इवासीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवादस्यतेति भावः ॥

भयोत्पृष्टविभूषाणां तेन केरलयोपिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

तेन रघुणा भयेनोत्पृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरलयोपितां केरलाङ्गनानाम-
लकेषु चमूरेणुः सैनारजश्चूर्णस्य कुहनादिरजसः प्रतिनिधीकृतः । एतेन योपितां पलायनं
भवन्तानां च तदनुवाचनं ध्वन्यते ॥

मुरलानारुतोद्भूतमगमत्कैतकं रजः ।

तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

मुरला नाम केरलदेशेषु काचिर्हृदी । ‘मुरलीनारुतोद्भूतम्’ इति केचित्पठन्ति । तस्या
मारुतेनोद्भूतमुत्थापितं कैतकं केतकीसंवन्धि रजस्वयोधवारवाणानां रघुभट्टकशुक्रानाम् ।
‘कृद्वो वारवाणोऽश्वौ’ इत्यमरः । अयत्नपटवासतामयत्नसिद्धवत्प्रवासनादिव्यत्वमगमत् ।
‘पिष्टातः पटवासकः’ इत्यमरः ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रसिञ्चितैः ।

वर्मभिः पवनोद्भूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । ‘वाजिवाहावर्गगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः’ इत्यमरः ।
पवनोद्भूतैर्गात्रेषु शब्दाद्यमानैः । कर्तारि क्तः । ‘गात्रसिञ्चितः’ इति वा पाठः । सज्ज-
ितं गात्रं क्तः । वर्मभिः कवचैः । ‘नर्मरः’ इति पाठे वाहानां गात्रसिञ्चितं गात्रं
॥ ५६ ॥ ६

रित्यर्थः । मर्मरो मर्मरायमाण इति ध्वनेर्विशेषणम् । पवनेनोद्भूतानां कम्पितानां तालीवनानां ध्वनिरभ्यभूयत तिरस्कृतः ॥

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुंनागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम् । 'खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः' स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु । 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः' नद्धानां वद्धानां करिणां मदोद्गारेण मदस्रवेण सुगन्धिषु । 'गन्धस्य--' इत्यादिने कटेषु गण्डेषु पुंनागेभ्यो नागकेशरेभ्यः पुंनागपुष्पाणि विहाय । त्यक्लोपे पद्ममी । शिला अलयः पेतुः । 'अलिवाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति ।

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाम्यर्थितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

उदन्वानुदधीं रामाय जामदग्न्याय । अभ्यर्थितो याचितः सन् । अवकाशं ददौ किल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे त्वपरान्तमहीपालव्याजेन करं बलिं ददौ । 'स्तांशवः कराः' इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते को समुद्रचारः । करदानं च भीत्या न तु याचयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

तत्र स रघुर्मत्तानामिमानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षतान्येव । भावे क्तः । स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णालिस्थानानि यस्मिंस्तं त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भं चकार । गाढप्रकाशत्रिकूटोऽद्विरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव यस्तम्भोऽभूदित्यर्थः ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

ततः स रघुः । संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्यानिन्द्रियनामकान् रिपूनिव । सीकान्राज्ञो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य पिङ्गत्वादिति भावः ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।

बालातपमिवाबानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

स रघुर्यवनीनां यवनस्त्रीणाम् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । मुखपद्मानि मुखपद्मानि । उपमितसमासः । तेषां मधुना मयेन यो मदो मदरागः । कारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं न सेहे । कमिव । अकाले प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः । प्रायेण प्रावृषि पद्मविकासस्याप्रसक्तत्वादब्जानां संवन्धनं बालातपमिव । हितत्वादब्जसंवन्धित्वं सौरातपस्य ॥

सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविशेषप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

रथोरश्वसाधनैर्वाजिसैन्यैः । 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः' इति हैमः । पश्चात् ।

। 'दक्षिणापश्चात्पुरसः--' इति त्यक् । सहायै तृतीया । शृङ्गाः ।

णि धनूपि तेषां कूजितैः शब्दैः । 'शाङ्गं पुनर्धनुषि शाङ्गिणः । जये च शृङ्गविहिते
पेऽप्याह विशेषतः ॥' इति केशवः । अथवा शाङ्गैः शृङ्गसंबन्धिभिः कूजितैर्विज्ञेया
नुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभट्टा यस्मिंस्तस्मिन्नजसि तुमुलः सङ्ग्रामः संकुलं युद्धमभूत् ।
[मुलं रणसंकुले' इत्यमरः ॥

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

स रघुर्महापवर्जितैर्वर्णविशेषकृतैः । 'लुहीदलफलो भल्ला' इति यादवः । श्मश्रुलैः
वृद्धमुखरोमवद्भिः । 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लृच्प्रत्ययः । तेषां पाथात्यानां शिरोभिः ।
रघाभिर्मधुमाक्षिकाभिर्व्याप्तैः । 'सरघा मधुमाक्षिका' इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । 'क्षुद्रा
यज्ञा नदी वेद्या सरघा कण्टकारिका' इत्यमरः । क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि ।
मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः । 'क्षुद्राप्रमरवटरपादपादन्' इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः ।
पां पटलैः संचयैरिव । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि संचये । पिटके परिवारे च'
ति हैमः । महीं तस्ताराच्छादयामास ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

शेषा हतावशिष्टा अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशीर्ष्याः सन्तः । 'शीर्षकम् । शी-
र्ष्यं च शिरस्त्रे' इत्यमरः । शरणागतलक्षणमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः । तथाहि । महात्मनां
रम्भः कोपः । 'संरम्भः संप्रमे कोपे' इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो
स्य स हि । महतां परकायमौद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः ॥

विनयन्ते स तद्योधा मधुमिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षाबलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

तस्य रघोर्योधा भट्टा आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षाबलयानां
भूमिषु । 'मृद्धीका गोत्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च' इत्यमरः । मधुभिर्द्राक्षाफलप्र-
इतिकैर्मधैर्विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्नापनीतवन्तः । 'कर्तव्ये वाशरीरे कर्मणि'
स्यात्मनेपदम् । 'लद से' इति भूतार्थे लद ॥

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुल्लैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥

ततो रघुर्भास्वान्सूर्य इव शरैर्वर्णरत्नैः किरणैरिव । 'किरणोत्समयूखांशुगभस्तिवृणि-
ज्जमयः' इत्यमरः । उदीच्यानुद्धग्भवान्वृषान् रसानुदकानीवोद्धरिष्यन्कौवेरीं कुवेरसंव-
न्धनीं दिशमुदीचीं प्रतस्थे । अनेकेनेवशब्देनेयमुपमा । यथाह दण्डी—'एकानेकेवश-
ब्देत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा' इति ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

कुधुबुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्रकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

सिन्धुनाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः । 'देशे नदविशेषेऽर्ध्वौ सिन्धुर्ना सरिति
नाम्' इत्यमरः । सिन्धोर्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैर्विनीताध्वश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनो-
। लम्बाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुङ्कुमकिञ्जल्का येषां तान् । यद्वा लम्बकुङ्कुमाः केसराः

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशीकरिणो मार्गे मस्तस्तं सिपेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका मता' इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति यादवः । अयं च शृङ्गादिशब्दवर्णित्वेन वर्तते । प्रयोज्यते च 'मर्मरैरगुरुधूपगन्धभिः' इति । अतो मर्मरीभूताः । मरुशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकानां वेषुविशेषाणां ध्वनिहेतवः । श्रोत्रसुखाश्चेति । गङ्गाशीकरिणः । शीतला इत्यर्थः । मस्तो वाताः मार्गे तं सिपेविरे ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

द्वपदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सैनिकाः सेनायां समवेताः । प्राग्वहतीयदृक्प्रत्ययः । नमेरूणां सुरपुत्राणाम् । तेषु निषण्णानां द्वपदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गाः । रमिततला द्वपदः शिला अध्यास्याधिष्ठाय । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्म । तत्प्रधिरुद्धेत्यर्थः । विशश्रमुर्निश्रान्ताः ॥

सरलासक्तमातङ्गप्रैवेयस्फुरितत्विषः ।

आसन्नोपधयो नेतुर्नक्तमत्तेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

सरलेषु देवदारुविशेषेष्वसक्तानि यानि मातङ्गानां गजानाम् । ग्रीवासु भवानि ग्रैवाणि कण्ठस्थलानि । 'ग्रीवाभ्योऽण्व' इति चकारादृक्प्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विषः । तैफलिताभास औपधयो ज्वलन्तो ज्योतिर्लताविशेषा नक्तं रात्रौ नेतुर्नयकस्य रघोः । हदीपिकास्तैलनिरपेक्षाः प्रदीपा आसन् ॥

तस्योत्पृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तस्य रघोरुत्पृष्टनिवासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठरज्जुभिर्गजप्रैवेयैः क्षता निष्ठास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमाणम् । र्म्मे देहप्रमाणयोः' इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देवदारुस्तन्धत्वक्षतैर्गजानामौषमनुमीयत इत्यर्थः ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेपोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

तत्र हिमाद्रौ रघोः । पर्वते भवैः पर्वतीयैः । 'पर्वताच' इति छप्रत्ययः । गणैरुत्सकैताल्यैः सप्तभिः सह । 'गुणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः' इति महाभारते । त्रानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानामस्नानां च निष्पेपेण संघर्षेणोत्पन्नानला यस्मिन्त्वत्तथोक्तम् । 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः' इति । त्वः । घोरं भीमं जन्यं युद्धमभूत् । 'युद्धनायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स् कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाहोर्गापयामास किंकरान् ॥ ७८ ॥

रघुः शरैर्वानैरुत्सवसंकेतान् गणान्विरतोत्सवान्कृत्वा । जित्वेत्यर्थः । किंकराः स्वभुजयोज्जयोदाहरणं जयत्यापकं प्रवन्धविशेषं गापयामास । 'गतिमुद्धि-'
दिना किंकराणां कर्मत्वम् ॥

परस्परेण विज्ञातस्तोषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सागरो हिमाद्रिणा ॥ ७१ ॥

तेषु गणेषुपायनमुक्ताः पाणयो येषां तेषु सत्यु परस्परं गान्धोऽन्यं राज्ञा हिमवतः
धनरूपो विज्ञातः । हिमाद्रिणापि राज्ञः सारो नन्दरूपो विज्ञातः । एतेन जनसामान्यं
नर्णतं गणानामभूतपूर्वपराजय इति मन्यते ॥

तत्राक्षोभ्यं गशोराक्षि निवेश्यावगमोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव हियम् ॥ ८० ॥

स रघुस्तत्र हिमाद्राक्षोभ्यामभूयं गशोराक्षि निवेश्य निभाय । पौलस्त्येन
तुलितस्य तुलितस्याद्रेः । कैलासस्य हिमादधानो जनयश्चिन् । अनगरोद्भवततार ।
समगलैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । नहि शूराः परेण पराजितमभियुज्यन्त इति भावः ॥

चक्रम्पे तीर्णलौहिल्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्रजालानतां प्राप्तेः सह कालागुरुदुमैः ॥ ८१ ॥

तस्मिन्प्रधौ । तीर्णा लौहिला नाम नदी येन तस्मिन्तीर्णलौहिल्ये सति । प्राग्
तिपाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य रघोर्गजानामालानतां प्राप्तेः कालागुरुदुमैः कृष्णागु
सह चक्रम्पे कम्पितवान् ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमावृतसूर्यम् । अधारावर्षं च तदुर्दिनं च धारावृष्टिं
दुर्दिनीभूतम् । अस्य रघो रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे । पताकिनीं सेनां तु कुत
प्रसेहे । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽत्याखण्डलविक्रममतीन्द्रपराक्रमं तं रघुम् । नि
खवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैर्नागैर्गजैः साधनैः भेजे । नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः
कीदृशैर्नागैः । यैरन्यान्यधुव्यतिरिक्तानुपानुपरोध । शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रघोः पादयोऽद्यां कनकमयपादपीठ
पिनीं कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्चयामास ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

जिष्णुर्जयशीलः । 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' इति ग्लुप्रत्ययः । स रघुरितीत्यं वि
जित्वा रथैरुद्धतं रजश्छत्रशून्येषु रघोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः । राज्ञां मौलिषु
रीटेषु । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाकङ्कलिमूर्धजे' इति हैमः । विश्रामयन् । सं
यन्नित्यर्थः । न्यवर्तत निवृत्तः ॥

स विश्वजितमाजहे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचासिव ॥ ८६ ॥

स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्वस्वदक्षिणम् । 'विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः' इति
ब्रूतेः । विश्वजितं नाम यज्ञमाजहे । कृतवानित्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह—सतां साधूनाम् ।
गरिसुचां मेघानामिव । आदानमर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि । पात्रविनियोगायेत्यर्थः ॥

सन्नान्ते सचिवसखः पुरस्कृत्याभि-

गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधा-

न्राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

काकुत्स्थो रघुः सन्नान्ते यज्ञान्ते । 'सन्नमान्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः ।
सचिवानाममाल्यानां सखेति सचिवसखः सन् । 'सचिवो भृतकेऽमाल्ये' इति हैमः । तेषाम-
न्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । 'राजाहःसखिभ्यष्टन्' । गुर्वीभिर्महतीभिः
'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके' इति हैमः । पुरस्कृत्याभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन
व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् । 'दुःखं वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । चिरविरहे-
गोत्सुका उत्कण्ठिता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् । राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः
तत्रियास्तान् । 'राजश्चशुरायत्' इत्यपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । 'मूर्धाभिषिचो राजन्यो बाहुजः
तत्रियो विराट्' इत्यमरः । स्वपुरं प्राति निवृत्तये प्रतिगमनायानुमेनेऽनुज्ञातवान् । प्रह-
र्षेणिवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'त्रौ त्रौ गच्छिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं

सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-

मौलित्वक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

ते राजानः । रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च । ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः ।
आनि चिह्नानि यस्य तत्तद्योक्तम् । प्रसादेनैव लभ्यं प्रसादलभ्यम् । सम्राजः सार्वभौमस्य
घोश्चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः करणैः । अङ्गुलीषु
गौलिषु केशवन्धनेषु याः हजो माल्यानि ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दैः पुष्परसैः । 'मकरन्दः पुष्प-
'सः' इत्यमरः । रेणुभिः परागैश्च 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । गौरं गौरवर्णं चक्रुः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दनम् ।

वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

अध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोपजातम् ।

पाचविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

विश्वजिति विश्वजिज्ञास्यध्वरे यज्ञे । 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः' इत्यमरः । निःशेषं
णिर्तं दत्तम् । 'अणु दाने' जुरादिः । कोपानामर्थराशीनां जातं समूहो येन तं

क्तम् । 'कोपोऽस्त्री कुडाले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः । 'जातं जनिष्यद्वै' इति शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुमुपातविशोऽन्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । 'कृष्यन्धकः' इत्यण् । इवोऽपवादः । 'गुह्यं' इति । 'पुष्करादिभ्यो देशे' इत्यत्रार्थाच्चासंनिहिते तदन्ताच्चेतीनिः । अप्रत्याख्येय इति मत्तः प्रपेदे प्राप । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः । तल्लक्षणं तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गौ । पेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ १ ॥

स मृण्मये वीतहिरण्यमयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

अनर्घशीलोऽमृत्युस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः । 'मृत्युः पूजाविषयः' इति । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति चामरशाश्वतौ । यशसा कीर्त्या । प्रकाशत इति प्रकाशः । पचाद्यच् । अतिथिषु साधुरातिथेयः । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति । स रघुः हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् । 'दाण्डिनायनः' आदिसूत्रेण निपातः । हिरण्मयत्वादपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । मृण्मये धृक्कारे पात्रे । अर्घ्यार्थमिदमर्घ्यम् । 'पादार्घ्याभ्यां च' इति यत् । पूजार्थं द्रव्यं निधाय शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धम् । श्रूयत इति श्रुतं वेदशास्त्रम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अतिथिमभ्यागतं कौत्सम् । 'अतिथिर्ना गृहागते' इत्यमरः । प्रत्युज्जगाम ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।

विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मानधनानामग्रयाग्र्यप्रेसरः । पयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित्कार्यज्ञः । आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यविदित्युवाच । विशांपतिर्मनुजेश्वरः । 'द्वौ विशौ वैद्यमनुजौ' इत्यमरः । विष्टरभाजमासनगतम् । पविष्टमित्यर्थः । 'विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्' इत्यमरः । 'विष्टरासनयोः' इति निपातः । तं तपोधनं विधिवद्विध्यहम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदहम्' इति वक्तिप्रत्ययः । अर्चयित्वारात्समीपे । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । कृताञ्जलिः सा वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृपीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यसिधोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे । 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्' इत्यायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रस्रष्टृणाम् । 'सुकर्मपापमन्त्रः' इत्यादिना क्तिप् । ऋषीणां श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुशल्यपि क्षेमवान्किम् । अपि प्रश्ने । 'गर्हासमुचयप्रश्नशङ्कभाषनास्वपि' इत्यमरः । यतो यस्माद्गुरोः राकाशात्त्वयाशेषं ज्ञानम् । लोकेनोष्णरसूर्यायैतन्नं प्रबोध इव । आप्तं स्वीकृतम् ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।

आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कञ्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

कायेनोपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिना क न वाचा मनसापि करेण वागवसेन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि । आपाद्यते शङ्काजनकमित्यर्थः । यत्तपः शश्वदसकृत् । 'सुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्' इति ।

ना मत्स्या पूर्वमतिशयोक्तिवत्ते । किंतु सर्वत्र वार्तं चेत्तर्हि कथं वेदशक्तिम् इव दृश्य-
स्त आह—व्यतीतेति । अहं व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सन्नर्थिभावात्त्वान्भुपेत
ति मे मन विभक्तः ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

हे नरेन्द्र, तीर्थं सत्तात्रे प्रतियादिता दृष्टर्द्धिर्न स तयोक्तः । 'योर्ना जलावतारे
मत्स्यादष्टादशत्वि । पुन्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्नादृशनेष्वपि ॥' इति हलायुधः ।
शरीरमात्रेण तिष्ठन् । आरण्यका वन्ये मवा नमुष्या नमुप्रसूताः । 'आरण्यान्मनुष्ये'
ति वृक्षप्रलयः । तैरपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स स्तम्बेन कान्ठेनावशिष्टः । प्रकृत्या-
त्वातृताया । नीवार इव । आभासि शोभते ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाशयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

भवानेकनराधिपः सर्वभौमः सन् । मखजं मखजन्यम् । न विद्यते किञ्चन यस्यैल-
क्षणः । मयूरपुष्पकादित्वात्तत्पुरुषः । तस्य भावस्तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति ।
स्थाने वृक्षम् । 'वृक्षे द्वे तांश्रतं स्थाने' इत्यमरः । तथाहि सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य
हिमांशोः कलाशयो वृद्धेरन्यथाश्लाघ्यतरो हि वरः खलु । 'मणिः शानोर्होडः समयविजयी
तिनिहतो मदहोणे नागः शरदि सरितः श्वान्पुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतन्यदिता
लवनिता तनिना शोभन्ते गलितविभवार्थार्थिषु नृपाः ॥' इतिभावः । अत्र कामन्दकः—
धर्मार्थशौणकोपस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥' इति ॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।

स्वस्त्यस्तु ते निर्गलितान्बुगर्म शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

तत्तात्तावदनन्यकार्यः । 'दावतावच साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः ।
योऽनान्तररहितोऽहनन्यतो वदान्दान्तरादुर्वयं शुरुवन्नाहर्तुमर्हयितुं यतिष्य स-
तोक्षे । ते तुभ्यं स्तस्ति शुनमस्तु । 'नमःस्तस्ति'—इत्यादिना चतुर्थी । तथाहि । चा-
तकोऽपि । 'धरणांपादितं तीर्थं चातकनां रजाकरम्' इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः ।
निर्गलितोऽन्येव गर्भो यस्य तं शरद्धनं नार्दति न दाचते । 'अर्दं गर्भो दाचने च' इति
तदुः । 'दाचनार्थे र्नेऽर्दनम्' इति आदवः ॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिष्य ।

किं वस्तु विद्वन्मुखे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुद्ध ॥ १८ ॥

एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम् । 'तुङ्कमग-
मोरापि' इति मकारलोपः । महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपतीं स्थनिषिष्य निवार्य ।
इति विद्वत्, त्वया मुखे प्रदेयं वस्तु किं किमालोकं कियत्किमस्मिन् वा । इत्येवं तं कौ-
त्समन्वयुद्धादुच्छेत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

अथो यथाचद्विहिताध्वराय तलैः सथावेशविवाजिताय ।

तिष्ठन्नापां मुखे स वर्षा विचक्षणः प्रस्तुतमात्रचक्षे ॥ १९ ॥

यथाचद्वयहन् । अर्हयि वतिः । विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय । सदा-
होमः । सथावेशविवाजिताय गर्वाग्निनिवेशन्याय । अनुष्ठितयज्ञाय । वर्षाणां

ज्ञातः किम् । हि यस्मात्ते तव सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयतीनामुपकारे
शक्तम् । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं
कालः । विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन् ।
वोपकारक्षममित्यत्र मनुः—'यथामातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते ।
णस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमान् ॥' इति ॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह—

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥

अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । तवाभिगमनेन
नमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किंतु नियोगक्रिययाज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कण्ठम् ।
थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' सप्तम्यर्थे तृतीया ।
सितुर्गुरोराज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया ।
संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि । गुर्वर्थं स्वार्थं वागमनमित्यर्थः ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्वलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

अर्घ्यपात्रेण मृष्मयेनानुमितो व्ययः सर्वत्यागो यस्य तस्य रघोः रत्न्युक्तप्रकाशयु
मौदार्ययुक्तमपि गां वाचम् । 'मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे' इत्येवंरूपाम् । 'ल'उ
वागवज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्टयोः स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । निशम्य
वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्वलाशः सन्मृष्मयः
च्छिथिलमनोरथः संस्तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

हे राजन्, 'त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि । 'वार्तं
मे च' इत्यमरः । 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न
श्रयर्मिलाह—नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः । तप
अर्थान्तरं न्यस्यति—सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमल
'तमिहं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वः ।
द्यम्' इति पाठे तमिहं तिमिरम् । 'तमिहं तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य
'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत । दृष्टिमावरितुं नालमित्य
कृपेरलमर्थत्वात्तद्योगे 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । 'अलमिति
इति भगवान्भाष्यकारः । कल्पेत संपद्येतेत्यर्थः । कल्पेति संपद्यमाने चतुर्थीति वक्तव्यात्

'तवार्हतः—' (५।११) इत्यादिनोक्तं यत्तत्र निवृत्तमित्याह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशये ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । भक्तिरनुरागविशेषस्तौ तव
चिता कुलान्यस्ता । 'अन्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । हे महाभाग सा

ज्ञातः किम् । हि यस्मात्ते तव सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयतीनामुपकारे
शक्तम् । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्रा-
कालः । विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन् ।
वर्षिकारक्षममित्यत्र मनुः—'यथामातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते
गस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमान् ॥' इति ॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह—

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ।

अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । तवाभिगमनेन
नमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किंतु नियोगक्रिययाज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कण्ठम् ।
'थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । 'प्रसितोत्सुकाम्यां तृतीया च' सप्तम्यर्थे तृतीया ।
सितुर्गुरोराज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा । 'प्रकृत्वादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया ।
संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि । गुर्वर्थे स्वार्थं वागमनमित्यर्थः ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्वलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

अर्घ्यपात्रेण मृष्मयेनानुमितो व्ययः सर्वत्यागो यस्य तस्य रघोः पुत्रप्रकारादु-
मौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् । 'मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे' इत्येवंरूपाम् । 'स्वार्थो-
वागवज्रदिद्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्टयोः स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । निशम्य
वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्वलाशः सन्मृ-
च्छित्थिलमनोरथः संस्तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

हे राजन्, 'त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि । 'वार्तं
गे च' इत्यमरः । 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न
श्रर्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः ।
अर्थान्तरं न्यस्यति—सूर्ये इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्त-
'तमिस्तं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वः ।
सम्' इति पाठे तमिस्तं तिमिरम् । 'तमिस्तं तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य जन-
'लोकेस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत । दृष्टिमावरितं नालमित्य-
कृपेरलमर्थत्वात्तद्योगे 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । 'अलमिति न्याय-
इति भगवान्माप्यकारः । कल्पेत संपद्येत्यर्थः । कल्पेति संपद्यमाने चतुर्थीति वक्तव्यम् ।

'तवार्हतः—' (५।११) इत्यादिनोक्तं यत्तत्र चित्रमित्याह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेपे ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । भक्तिरनुरागविशेषस्तो तव
चिन्ता कुलान्यस्ता । 'अभ्युपेतोऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । हे महाभाग सा

भगवता पूर्वानुनिर्देशेऽतिवर्तते । किं नु सर्वत्र वर्णं चेत्ताहि कथं तौदगित इव इदय-
त आह—व्यतीतेति । अहं व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सञ्चरिभावात्त्वामभ्युपेत
ने मन दिवादः ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठताभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीचार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

हे नरेन्द्र, तीर्थं सत्यमेव प्रविभादिता दत्तर्द्धिर्न स तयोक्तः । 'योर्ना जलावतारे
मद्ययाद्यदशस्त्रपि । पुनश्चेदे तया पात्रे तीर्थं सादृशमेवपि ॥' इति हलायुधः ।
रमात्रेण तिष्ठत् । आरण्यका अरण्ये भवा मनुष्या मनुप्रमुखाः । 'आरण्यान्मनुष्ये'
। युग्मल्लयः । तैरपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः । प्रकृत्या-
वात्तृतीया । नीचार इव । आभासि शोभसे ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सप्तकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सत् । मखजं मखजन्यम् । न विद्यते किञ्चन यस्यैल-
वनः । मयूरव्यंसकादित्यात्तत्पुरुषः । तस्य भावस्तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति ।
ने युक्तम् । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । तथाहि सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य
मांशोः कलाक्षयो वृद्धेरुपचयान्छाप्यतरो हि वरः खड्ग । 'मणिः शानोद्दीप्तः समयविजयी
निहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाक्षेपश्चन्द्रः सुरतनृदिता
ध्वनिता तनित्रा शोभन्ते गलितविभवार्थाधिपु नृपाः ॥' इतिभावः । अत्र कामन्दकः—
मार्थक्षीणकोपस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥' इति ॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यत्तिष्ये ।

स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

तत्तत्तात्तावदनन्यकार्यः । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः ।
जेनान्तररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तराद्गुर्वर्थं गुरुधनमाहर्तुमर्जयितुं यत्तिष्य स-
त्ये । ते तुभ्यं स्वस्ति शुभनस्तु । 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । तथाहि । चा-
तोऽपि । 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः ।
गलितोऽन्वेव गर्भो यस्य तं शरद्धनं नार्दति न याचते । 'अर्द गतौ याचने च' इति
तुः । 'याचनार्थे रणेऽर्दनम्' इति यादवः ॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निपिष्य ।

किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥

एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम् । 'तुङ्कामग-
गोरपि' इति मकारलोपः । महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपतीं रघुनिपिष्य निवार्य ।
विद्वन्, त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं कियत्किपरिमाणं वा । इत्येवं तं कौ-
मन्वयुद्वापृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

यथावद्विहिताचराय तस्यै स्यावेशविवाजिताय ।

गोश्रमाणां गुरवे स वर्णा विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

यथावद्व्याहम् । अर्हार्थे वतिः । विहिताचराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय । सदा-
तथैः । स्यावेशविवाजिताय गर्वानिनिवेशशून्याय । अनुद्धतार्थैर्लघुः । वर्णानां

ज्ञातः किम् । हि यस्मात्ते तन सर्वेणामाश्रमाणां ब्रह्मनर्गानप्रस्थगतीनामुपाते
शक्तम् । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्पत्यं संकमिषु प्र
कालः । विद्याग्रहणानन्तर्यात्तसेति भावः । 'कालरामगवेलासु तुमुन्' इति तुमुन्
वर्षिकारक्षममित्यत्र मनुः—'यथामातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते
णस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमान् ॥' इति ॥

कुशलप्रश्नं विधायागगनप्रयोजनप्रश्नं निक्कीर्णराह—

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याशया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ।

अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । तवार्भागमेन
नमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किंतु नियोगक्रिययाज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कण्ठम् ।
र्योद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' सप्तम्यर्थे तृतीया ।
सितुर्गुरोराज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा । 'प्रकृत्वादिभ्य उपसङ्ग्यानम्' इति तृतीया ।
संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि । गुर्वर्थे स्वार्थे वागमनमित्यर्थः ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमित्तव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्वलाशस्तमित्यचोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

अर्घ्यपात्रेण मृष्मयेनानुमितो व्ययः सर्वत्यागो यस्य तस्य योऽस्तु जात्रकाराद्यु
मौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् । 'मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे' इत्येवंरूपाम् । 'स्वार्थो
वागवज्रदिद्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्टयोः स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । निशम्य
वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्वलाशः सन्मृष्मयपात्रे
च्छित्तिलमनोरयः संस्तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्यं तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

हे राजन्, 'त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि । 'वार्तं
गे च' इत्यमरः । 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न
श्चर्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः । त
अर्थान्तरं न्यस्यति—सूर्यं इत्यादिना । सूर्यं तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमसा
'तमिषं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वः ।
सम्' इति पाठे तमिषं तिमिरम् । 'तमिषं तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य
'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत । दृष्टिमावरितुं नालाम
कूपेरलमर्थत्वात्तद्योगे 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । 'अलमिति
इति भगवान्भाष्यकारः । कल्पेत संपद्येतेत्यर्थः । कल्पि संपद्यमाने चतुर्थीति वचनं
'तवार्हतः—' (५।११) इत्यादिनोक्तं यत्तत्र चित्रमित्याह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेपे ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । भक्तिरनुरागविशेषस्ते तव
चिता कुलाभ्यस्ता । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । हे महाभाग साद

म त्वं गच्छिते पूजिते प्रसन्ने प्रसिद्धे मदीयेऽन्यगारे त्रेतामितालायां चतुर्योऽभि-
वन्दित्वापि हे प्रीणि पादानि दिनानि । 'संग्मयाप्ययासद्वाद्वाभिकसंख्याः
ये' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संग्मये' उज्यहुगजान्' इति उन्प्रत्ययः । गमा-
तः । सोढुमर्हसि । हे धर्म्मन्मान्य, त्वदर्थं तव प्रयोजनं साधयितुं नावश्यते यत्तिष्ये ।
तत्पुराणिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्धे लट् ॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ।

गामात्तत्तारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्कष्टमर्थं चकमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

अग्रजन्मा द्राघणः प्रतीतः प्रीतः संसृज्य रघोरवितथममोघं संगरं प्रतिज्ञाम् । 'अथ
ज्ञाजिसंविदापत्तु संगरः' इत्यमरः । 'तां गिरम्' इति केचित्पठन्ति । तथेति प्रत्यग्र-
। रघुरपि गां भूमिमात्तत्तारां गृहीतधनानवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्कष्टमाहर्तुं चकम इत्येव ॥

वलिष्टमन्त्रोक्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजग्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

वलिष्टस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिनन्द्य प्रोक्षणं तज्जात्प्रभावात्सान्प्र्याद्धेतोः । उदन्वदा-
महीधरेषुदन्वत्तुदधावाकानो महीधरेषु वा । मरुत्सखस्य । मरुतः सखेति तत्पुरुष-
व्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां बाहाको बलाहकः ।
दरादित्वात्ताधुः । तस्येव मेघस्येव । तद्रथस्य गतिः संचारो न विजग्ने न विहता हि ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहणविधानात् । प्रयतो धीरो रघुः ।
न्ताद्भवः सामन्तः । राजमात्रमिति संभावनयैव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन
गीषुर्जुतिमिच्छुः सन् । कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं रथमधिशिश्ये । रथे शयि-
नित्यर्थः । 'अधिशोद्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोशगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्मयीं कोपगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोशगृहे नियुक्ता अधिकृता भाण्डागारिकाः सवि-
याः सन्तः कोपगृहस्य मध्ये नभस्तो नभस्तः । पद्मम्यास्तसित्प्रत्ययः । पतितां हिरण्म-
सुवर्णमयीम् । 'दाण्डिनायन-' इत्यादिना निपातनात्ताधुः । वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥

तं भूपतिर्मात्सुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रमिन्नम् ॥ ३० ॥

भूपतिः रघुः । अभियास्यमानादभिगमिष्यमाणात्कुबेराद्वधम् । वज्रेण कुलिशेन भिन्नं
मेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । 'शृङ्गम्'
ते क्वचित्पाठः । तं भासुरं नास्त्रम् । 'भञ्जभासभिदो घुरच्' इति घुरच् । हेमराशिं
मत्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश ददौ । न तु चतुर्दशक्रोदिभात्रमित्येवकारार्थः ॥

स साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

देयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

इतारौ द्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यावासिनः । 'साकेतः स्यादयोध्यायां
तान्तरी च सा' इति यादवः । जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ स्तुल्यव्यवसायावभूताम् ।

ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च गुरवे नियामकाय । 'वर्णाः स्युर्ब्राह्मण्यश्च' इति । 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री' इति चामरः । चतुष्टये निर्वाहकायेत्यर्थः । तस्मै रघवे विचक्षणो विद्वान्वर्णो ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिण इत्यमरः । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' इतीतिप्रत्ययः । स कौत्सः प्रस्तुतं प्रकृतमाचक्षे ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद्रुदक्षिणायै ।

स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितोऽभूत् । पुरस्तात् गुरुश्चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुरस्तात्प्रथममगणयत्संख्यातवान् । त्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः । अथवाभक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योऽपि

निर्वन्धसंजातरूपार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रोदश चाहरेति ॥ २१ ॥

निर्वन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातरूपा । संजातक्रोधेन गुरुणा । अर्थकार्श्यं दारिद्र्यमन्तयित्वाविचार्याहम् । वित्तस्य धनस्य चतस्रो दश च कोटीश्चतुर्दशकोटीर्मे भवन्त्येवेत्यनयेति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसारेणैवोक्तः । अत्र मनुः—'अङ्गानि पञ्च त्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' इति ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनार्थपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्द एव शेषो यस्य तं सत्त्वं निःस्वं निश्चिन्त्येत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य निधामूल्यस्याल्पेतरत्वादतिमहत्वात्संप्रत्युत्पन्नं निर्वन्धुं नाभ्युत्सहे ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्तिः । 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः' इत्यमरः । 'तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्' इति श्रुतेः । द्विजराजकान्तित्वेन निवातिवैषाण्यं वारयति । एनसः पापान्निवृत्तेन्द्रियवृत्तिर्यस्य स जगदेकनाथो रघुर्वेदविदां वरेण द्विजेन कौत्सेनेत्यभावेदितो निवेदितः सन् । एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्या रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवाचतारः ॥ २४ ॥

श्रुतस्य पारं दृष्टवाञ्छुतपारदृश्या । 'दृशः कनिष्' इति कनिष् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणं यथा तथार्थं याचकः । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात्पुनर्मनोरथमनवाप्याप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः । 'स्युर्वरान्यस्य' इत्यमरः । इत्येवंप्रदोऽयं परीवादस्यापवादस्य नवो नूतनः प्रथमोऽवतारः विर्भावो मे मा भून्मास्तु । रघोरिति स्वनामग्रहणं संभावितत्वद्योतनार्थम् । अत्र च—'संभावितस्य चाक्रीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति भावः ॥

त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।

न्यर्हसि सोढुमर्हन्त्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः । 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि
किशब्दयोः ॥' इति विश्वः । तदेव पैतृकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकं स्वाभावि-
मुन्नतत्वं तदेव । तादृशमेवेत्यर्थः । कुमारो बालकः । प्रवर्तितं उत्पादितो दीपः प्रदीपा-
शोत्पादकदीपादिव । स्वात्स्वकीयात् । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति स्माद्धावो वैक-
पकः । कारणाज्जनकाज्ज विभिदे भिन्नो नाभूत् । सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।

श्रीः सामिलापापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥
गुरुभ्यो विधिवद्यशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदादाविर्भावेद्वेतोर्वि-
षेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति सामिलापापि श्रीः । धीरो स्थिरोन्नतचित्ता । 'स्थिरा
त्तोन्नतिर्यौ तु तद्वैर्यमिति संज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामाच-
क्ष्वेयैष । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतण्ड्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्र-
णयोग्यता च ध्वन्यते ॥

अथेश्वरेण ऋथकैशिकानां स्वयंवराथं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथ स्वसुर्भगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवराथं कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन ऋथकैशि-
कानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञाप्तो हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः ।
क्रेयामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमनूचानत्वाद्विगुणयोगात्स्पृहणीयसंबन्धं विचिन्त्य वि-
चार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमृद्धां
मृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति
धानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्यभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

उपकार्यास्तु राजयोग्येषु पटभवनादिषु । 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका' इ-
त्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति ।
रचिता उपचाराः शयनादयो येषु ते तथोक्ताः । जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदा-
भिरुपायनैः । वन्या वने भवा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः । 'न यहुर्ब्राह्म' इति
सर्वनामसंज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूनोरजस्य मार्गे
निवासा वासनिका उद्यानान्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । तान्येव विहारा
विहारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्तादृशा इत्यर्थः । 'ईपदसमाप्तौ' इति कल्पप्रत्ययः । वभूवुः ॥

नर्मदारोधसि सीकराद्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।

शयामास विलहिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

हृताध्वातिकान्तमार्गः सोऽजः सांकराद्रैः । शीतलैरित्यर्थः । मरुद्भिर्वीतरानर्ति-

च दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः । 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुः श्लोकशब्दयोः ॥' इति विश्वः । तदेव पैतृकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकं स्वाभाविकमुन्नतत्वं तदेव । तादृशमेवेत्यर्थः । कुमारो बालकः । प्रवर्तितं उत्पादितो दीपः प्रदीप्तोत्पादकदीपादिव । स्वात्स्वीयात् । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति स्नाद्वावो वैल्यिकः । कारणाज्जनकान विभिदे भिन्नो नाभूत् । सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ।

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।

श्रीः सामिलापापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

गुरुभ्यो विधिवच्चयाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदादाविर्भावादितो विशेषेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति सामिलापापि श्रीः । धीरो स्थिरोन्नतचित्ता । स्थितितोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति संज्ञितम् इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामाकाङ्क्षेप । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतप्यमुपमासान्ध्यात्पाणिहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवराय स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथ स्वनुर्भगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवराय कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राजाप्तो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितक्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमनूचानत्वादिगुणयोगात्सुहृणीयसंबन्धं विचिन्त्य चार्थं पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमनमृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामि धानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणे त्युदप्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनुर्वभूवुरधानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

उपकार्यास्तु राजयोग्येषु पदमवनादिषु । 'सौपोऽस्ती राजसदनमुपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रियन् उपकरोति वा पदमण्डपादि राजसदनमिति रचितोपचाराः गदनादयो येषु ते तयोक्ताः । जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपभिरभयनैः । वन्या वने भवा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः । 'न वतुर्न' इत्यमरवचनव्याख्याने । तत्पुरपे सर्वनामसंज्ञा दुर्दारिव । तस्य मनुजेन्द्रसूनुर्वभूवुरध्यानिहारकल्पः । 'पुमानादीड उदात्तम्' इत्यमरः । वन्येव विहारकल्पानि तत्तत्तयाः । तत्तत्तया इत्यर्थः । 'रूपरसगता' इति वन्यप्रत्ययः । वन्यपुत्रो नर्मदारोपति क्षीपराद्रैर्मखद्विधानतितनसामाले ।

प्रस्थामास पितृहिताध्या ह्यन्तं रजोधूसरदेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

प्रस्थामास पितृहिताध्या रजोधूसरदेतु सैन्यम् । रजोधूसरदेतु सैन्यम् । रजोधूसरदेतु सैन्यम् । रजोधूसरदेतु सैन्यम् ।

अके' इत्यमरः । यस्मिंस्तस्मिन् । निवेशार्ह इत्यर्थः । नर्मदाया रोधसि रेवायास्तीरे
थान्तं रजोभिर्धूसराः केतवो ध्वजा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास ॥

अथोपरिष्ठाङ्गमरैर्ध्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

अथोपरिष्ठादूर्ध्वम् । 'उपर्युपरिष्ठात्' इति निपातः । अमद्भिः । मदलोभादिति भावः
अमरैः प्रागुन्मज्जनात्पूर्वं सूचितो ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः । नि
तदाने क्षालितमदे अत एवामले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः । 'दानं गजमदे' इति
इति शाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ती । 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः । भित्ति
प्रशस्तार्थः । तथा च गणरत्नमहोदधौ—'मतल्लिकोद्धमिथाः स्युः प्रकाण्डस्थलमिति
इति । भित्तिः प्रदेशो वा । 'भित्तिः प्रदेशे कुञ्जेऽपि' इति विश्वः । निर्धौतदानेन
गण्डभित्तिर्यस्येति वा । वन्यो गजः सरित्तो नर्मदायाः सकाशात् । पञ्चम्यास्तसिलप्रल
उन्ममज्जोरित्यतः ॥

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु ।

नीलोर्ध्वरेखाशवलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥

कथंभूतो गजः । निःशेषविक्षालितधातुनापि धौतगैरिकादिनापि । नीलामिह
रेखाभिस्तटाभिघातजनिताभिः शवलेन कर्बुरेण । 'चित्रं किमरिकल्मापशबलैताश्च' इति
इत्यमरः । अश्मभिः पापाणैर्विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन । ऋक्षवान्नाम कश्चित्
पर्वतः । तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् । उत्खातकेलित्थस्यार्थः । 'उत्खातकेलिः'
यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः । शंसन्कथयन् । सूचयन्नित्यर्थः । युग्मम् ॥

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

वभौ स भिन्दन्वृहतस्तरंगान्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण । 'लघु क्षिप्रमरं'
इत्यमरः । हस्तेन शुण्डादण्डेन । 'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करभेदकयोरपि' इति विश्वः ।
सघोषं वृहतस्तरंगान्भिन्दन्विदारयन्स्तीराभिमुखः स गजः । वारी गजबन्धनस्थानम् ।
तु गजबन्धनी' इति यादवः । वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भङ्गेन प्रवृत्त इव ।

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्पञ्चुरसा स पश्चात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा कर्पञ्चुरास्तटमुत्ससर्प
तेन गजेनोत्पीडितो नुजो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥

तस्यैकनागस्य कपोलमित्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।

वन्येतरानेकपददर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलमित्योर्जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्त
दुर्दिनश्रीर्मदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतेरेषां ग्राम्याणामनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे-

सप्तच्छदक्षीरकट्टप्रवाहमसह्यमाग्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिताघोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कट्टः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तमः
काययास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः' इति यादवः । असह्यं तदीयं मदमाग्राय गजे-

ष्णत्वमग्नेरातपस्य दा संप्रयोगात्संपर्कात् । न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । यच्छैलं सा प्रकृति
भावः । विधेयप्राधान्यात्सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्येव

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५१ ॥

इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सोऽजो यदा ते कुम्भमयोमुखेन लोहाग्नेण शरेण भे
विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे संगंस्थस इति स तपोनिधि
मवोचत् ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५२ ॥

चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वयाहं शापात्संमोचितो
प्रापितः । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वास्थानप्राप्ति
'पदं व्यापयितव्याणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । वृथा स्याद्धि । तदुक्तम्—'प्रति
नराणां जीवितान्मरणं वरम्' इति ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिर्हिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५३ ॥

हे सखे । गणेशदेवः समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्—'अत्यागसहनो बन्धुः
मतः गुह्यत । एककियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥' इति । प्रयोगसंहारयो
क्तमस्त्रं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । संमोह्यतेऽनेनेति संमोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्व गृह्य
मतोऽस्यास्त्रप्रयोगसंहरप्रयोगिणोऽरिर्हिंसा न च विजयश्च हस्ते । हस्तगतो विजयो भवतीत्येव

वार्त्ताजितः कथमस्त्रप्रदण्णपरः स्यामिति चेत्तत्राह—

अलं क्रिया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरंशपि त्वम् ।

तस्मादुपच्छन्द्यति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिपेधराक्ष्यम् ॥ ५४ ॥

किं च । मां प्रति क्रिया प्रहारनिमित्तकालम् । कुतः । यद्यतो हेतोस्त्वं मां प्रहर
मुहूर्ते दयापारः कृपापुरुषः । तस्मादुपच्छन्द्यति प्रार्थयमाने मयि त्वया । प्रति
पेधितः य एव रीत्यं पाक्यम् । तत्र प्रयोज्यं न कर्तव्यम् ॥

तथैव्युपपद्यते पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृमोमः ।

उद्भुतः सोऽग्रविद्यमन्त्रं तत्राह तस्मान्निगृहीतशापान् ॥ ५५ ॥

ना सोमोद्भूत इति नृमोमः । उपनिषदाभावाः । 'सोम ओषधिनन्त्रयोः' इति शाखा
पुराणे उपनिषः । अग्रविद्ययः सोऽग्रमन्त्रेति सोम उद्भूतो यस्याः सा त्वयाः सो
उद्भूतः सन्निवो नृमोदयाः । 'ना तु नर्मदा सोमोद्भूता मेघज्जलन्यासा' इत्यमरः । पय
पयः उपपन्नः पयः । यन्मन्त्रेति । उद्भूतः यद्विद्युर्गन्धमाधिवर्जितमा
यः पयः । तस्मात्प्रवृत्त उद्भूतमन्त्रं अग्रम् ॥

तस्य तपोऽप्यसि देवयोगादग्रे दुषोः सत्यमविन्यस्तु ।

ततो यतः यथाग्रप्रदेनासौ गत्यस्यानपने विदमान् ॥ ५६ ॥

तस्य तपोऽप्यसि देवयोगादग्रे दुषोः सत्यमविन्यस्तु । ततो यतः यथाग्रप्रदेनासौ गत्यस्यानपने विदमान् ॥ ५६ ॥
तस्य तपोऽप्यसि देवयोगादग्रे दुषोः सत्यमविन्यस्तु । ततो यतः यथाग्रप्रदेनासौ गत्यस्यानपने विदमान् ॥ ५६ ॥

तत्तत्साक्षात्क्षीपरिग्रहणाद्वस्तुना मनोहेन । 'वस्तु स्थाने मनोहे च वस्तु भाषितमन्यवत्'
ति विद्यः । युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलितेन राशौ द्वे अपि परस्परतुलामन्यो-
यसादृश्यमधिरोहतां प्राप्नुताम् । प्रार्थनायां लोद । के द्वे । अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती
स्वेतरा क्षिप्त्वा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् । 'तारकाक्षः कनीनिका' इत्य-
मरः । तव चक्षुः अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भ्रजं पद्मं च युगपदुन्मेये सति संपूर्णसादृश्य-
रूप इति भावः ॥

वृन्ताच्छ्रयं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।
स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य
सौरभ्यम् । तादृक्तौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणेनान्यदीयगुणेन । सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः ।
ईप्सुरासुमिच्छुरिव । 'आप्सुप्युषामीत्' इतीकारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां श्रुयं शिथिलं
पुष्पं वृन्तासुष्ववन्धनात् । 'वृन्तं प्रसववन्धनम्' इत्यमरः । हरत्यादत्ते । अरुणांशुभिन्नै-
स्तराणिकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति
सप्तम्या बहुक् । संसृज्यते संगच्छते । सृजेद्वादिकात्कर्तरि लट् ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्घातहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
लीलासितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेष्वरुणाम्बन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्घाता या हारगुलिका मुक्तामणयस्तद्व-
द्विशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया । 'परभागो गुणोत्कर्षे' इति यादवः ।
अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनार्चिर्दन्तकान्तिसहितं लीलालितनिवामाति शोभते ॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रक्षाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥

प्रतापनिधित्वेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोदृच्छति । 'आब् उद्गमने' इत्यात्मनेपदम् ।
तावत् । भानवानुदित एवेत्यर्थः । अहाय इदिति । 'द्राक्षदित्यजसाहाय' इत्यमरः । अ-
रुणेनारुणा । 'सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरः' इत्यमरः । तमो निरस्तम् । तथाहि । हे वीर,
त्वय्यायोधनेषु । युद्धेषु । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःसरतां याते
सति तव गुरुः पिता रिपूंस्त्वयमुच्छिनत्ति किं वा । नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः । न खलु यो-
ग्यपुत्रान्तुभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद इति भावः ॥

जहत्पुण्यां जहत्पुण्यपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्पिणस्ते ।
विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-
दशान्नैरिक्ततटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

उभाभ्यां पद्माभ्यां पार्थाभ्यां विनीतापगता निद्रा येषां न उभयपञ्चविं
अत्र रामाशेषिष्य उभयशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुगम्यम् ।
यतः—‘उमादुदातो नित्यमिति नित्यगदणम्येदं प्रयोजनं कृतिविषय उभयशब्द
मा भूत् । उभयशब्दसौव गता साधु । उभयपुत्र इत्यादि भवति’ इति । उमा
चलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्णन्तीति तयोक्ता एव क
इति स्तम्भेरमा हस्तिनः । ‘स्तम्भकर्णयो रमिजपोः’ इत्यम्प्रत्ययः । ‘हस्तिमूला
वक्तव्यात् । ‘इमः स्तम्भेरमः पद्मो’ इत्यमरः । ‘तत्पुष्पो कृति बहुलम्’ इति
अलुक् । शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां स्तम्भेरमाणाम् । दन्ताः कोशा इव दन्त
दन्तकुञ्जलास्तस्मिन् रागयोगाद्वालाकार्कणसंपर्काद्धेतोर्भिन्नादिगैरिक्तया इव नि
धानुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः ॥

दीर्घेण्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु

निद्रां विहाय वनजाश्च वनायुदेक्ष्याः ।

वक्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि

लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥

हे वनजाश्च नीरजाश्च, ‘वनं नीरं वनं सत्त्वम्’ इति शाश्वतः । दीर्घेषु
पेषु नियमिता वद्धा वनायुदेक्ष्या वनायुदेशे भवाः । ‘पारसीका वनायुजाः’ इति
धः । अमी वाहा अश्वः निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यान्यास्त्राद्यानि सैन्धवशिला
लानि । ‘सैन्धवोऽस्त्री शीतशिषं माणिमन्यं च सिन्धुजे’ इत्यमरः । वक्रोष्मणा
यन्ति मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्धयोगसंग्रहे—‘पूर्वाह्नकाले चाश्वानां
लवणं हितम् । शूलमोहविवन्धनं लवणं सैन्धवं वरम् ॥’ इत्यादि ॥

भवति विरलभक्तिम्लानपुष्पोपहारः

स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।

अयपमि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-

मनुवदति शुक्लस्ते मञ्जुवाक्पञ्चरस्यः ॥ ७४ ॥

म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्तिर्विरलरचनो भवति ।
पाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्या भवन्ति । निद्रा
भवन्तीत्यर्थः । अपि चायं मञ्जुवाक्पञ्चरस्यः पञ्चरस्यस्ते तव शुक्लस्त्वत्प्रबोधार्थं
प्रयुक्तामुच्चारितां नोऽस्माकं गिरं वाणीमनुवदति । अनुकूल्य वदतीत्यर्थः । इत्यं
लिङ्गानि वर्तन्ते । अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥

इति विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैः कुमारः

सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्ज्ञांचकार ।

मदपटुनिनदद्भिर्वोधितो राजहंसैः

सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

इतीत्यं विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैर्वैतालिकैः । पुत्रग्रहणं समानवयस्कं

सपदि विगतनिद्रः कुमारः । तल्पं शय्याम् । ‘तल्पं शय्यादृदारेषु’ इत्यं

विससर्ज । ‘इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः’ इत्याम्प्रत्ययः । कथमिव

राजहंसैर्वोधितः सुप्रतीकाख्यः । सुरगज ईशानाख्यः ।

मास । किराटवन्मम शिरसि शिखामपि त्वां भारं न मन्य इति वृत्ताभिप्रायः ।
ते न्यस्तहस्तोऽयमनलक्षण इति न्यस्तहस्तभिप्रायः ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

ताक्तसंनिकर्षे मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

ततोऽनन्तरं वृपाणां धुनवृत्तवंशा । धुनवृत्तवृत्तवंशेत्यर्थः । तावद्वत्तेऽपि गमकत्वान्तः-
ः । प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्द सुनन्दारत्ना प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी वारणा-
ः । कर्मवृत्तलक्ष्यः । 'दिशन्' इत्यदिन ईदृ । प्रकृत्यमं कुमारीमिन्दुमतीं
श्वरस्य संनिकर्षे समीपं नीत्वा पुंवत्सुनन्दा तुल्यम् । 'तेन तुभ्यं क्रिया चेद्वतिः'
वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

तजा प्रजारज्जनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

असौ राजा । अलघिति पुरोवर्तिनो निर्देशः । एवमुक्तप्रसंगे द्रष्टव्यम् । शरणोन्मु-
तं शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । शरणं
तुमर्हः शरण्य इति नापनिरासे निर्मूलकं । अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः । 'सत्त्वं गुणे
तच्च दौ यत्ने द्रव्यस्तभावयोः' इति विश्वः । मगधा जननदाः तेषु प्रतिष्ठासदं यत्न
मगधप्रतिष्ठः । 'प्रतिष्ठा हस्तमास्तदम्' इत्यमरः । प्रजारज्जे लब्धवर्णो विचक्षणः ।
प्रजारज्जेन लब्धोत्कर्षः । परञ्चद्रुंस्त्वानयतीति परंतपः परंतपस्त्वः । 'द्विपरस्वो-
पेः' इति सच्यप्रत्ययः । 'सचि हस्तः' इति हस्तः । 'अतर्द्धपदजन्तस्य सुम्' इति
गमः । नामेति प्रसिद्धौ । यथार्थनामा । शत्रुसंताननादिति भावः ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वर्तीमाहुरनेन भूषिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु । भूमिनेन राजन्वर्ती शोभनराजवर्तीमाहुः ।
इक्ष्वाक्षिदत्तात्यर्थः । 'पुराणि देशे राजन्वान्साततोऽन्यत्र राजवत्' इत्यमरः । 'राज-
न्वोराज्ये' इति निगमनात्साधुः । तथा हि । नक्षत्रैरधिप्यादेभिस्ताराभिः साधर-
योतिभिर्ग्रहेणैनादिभिश्च संकुलापि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिरस्या अस्याति ज्योति-
र्ना । नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥

क्रियाप्रबन्धाद्यनध्वराणामजलमाहृतसहस्रनेत्रः ।

शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललन्यान्मन्दारदून्यान्लकांश्चकार ॥ २३ ॥

यद्यं परंतपोऽध्वर्या कद्वतां क्रियाप्रबन्धादनुष्ठानसदस्याद् । अविच्छिन्नादनुष्ठान-
र्थः । अजलं निलमाहृतसहस्रनेत्रः संधिरं शच्या अलकान्यान्डुकपोलदोलन्यान्-
२ । पञ्चदश । मन्दारैः कलमुनकुमुनैः दून्यांश्चकार । श्रोत्रिणमृका हि देवता-
रं न कुर्वन्ति । 'श्रोत्रे नलिना हृगा' इति । 'क्रिडां शरणं संस्तरं सनातोन्व-
रिणम् । हार्यं परस्मै यत्नं त्यजेत्श्रोत्रमर्तका ॥' इति च स्मरणम् ॥

चन्द्रोरोधादीपं निःश्वसन्ती वक्त्रपरम्परा दशमुग्धी यस्य तेन निजित्तागधेनेन्द्रविजयि-
नः । अनेन्द्रादयोऽप्येन जितप्राया एवेति भावः । लघ्वधरेण दशासेन यस्य कार्तवीर्यस्य
करागृहे चन्धनागरे । 'करा स्वाङ्घ्र्यनालये' इत्यमरः । आ प्रसादादनुग्रहपर्यन्तमुपितं
स्थितम् । पुनर्न के भावे कः । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ।

तस्यान्वये भूपतिरेप जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन ध्रियः संश्रयदोषरुढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति । स्वात इति शेषः । एष भूपतिस्तस्य
कार्तवीर्यस्यान्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संश्रयस्याश्रयस्य पुंसो दोषैर्यसनादिभिः
रुढमुत्पन्नं ध्रियः संश्रय स्वभावलोला प्रकृतिचगलेत्येवंरूपमयशो दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं
निरस्तम् । दुष्टाश्रयस्यागनीलायाः ध्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित
इत्यर्थः । अयं तु दोषराहित्यात् कदाचिदपि धिया त्यज्यत इति भावः ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानमग्निं सहायमाप्य क्षत्रियाणां काल-
रात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्वधस्य जानदश्वपरशोः । 'द्वयो कुठारः स्वधिति-
परश्वध परश्वधः' इत्यमरः । शितां नीक्ष्यां धारां मुखम् । 'खञ्जादीनां च निक्षितमुखं
'धारा प्रकीर्तिता' इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां संभाव-
यति नन्दयते । एतन्नगरजिगीषयागतान्निपुन्स्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण
दत्तवरोज्यं राजा । 'दक्ष्यन्ते च तथागताः शत्रवः' इति भारते कथानुसंधेया ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितन्यकाञ्चीम् ।

प्राप्तादजालैर्जलवेणिरस्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्याङ्गलक्ष्मीर्भव । पुनं वृत्तोऽप्येत्यर्थः । अनेनायं विष्णुतुल्य इति
वन्द्यते । माहिष्मती नामास्या नगरी । तस्या वप्रः प्राकार एव नितम्बः । तस्य काञ्च-
नानाभूताम् । जलानां वेत्या प्रवाहेण रन्याम् । 'ओषः प्रवाहो वेणी च' इति हलायुधः ।
त्वां नर्मदां प्राप्तादजालैर्गवक्षैः । 'जालं सन्तूह जानायो गवाक्षसारकावपि' इत्यमरः ।
प्रेक्षितुं काम इच्छास्ति यदि ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुत्रये वभूव ।

शरत्प्रमृष्टास्त्रुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि । दर्शनीयोऽपीत्यर्थः । स क्षितीशः
शरदा प्रमृष्टास्त्रुधरोपरोधो निरस्तमेधावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव
तस्या इन्दुमत्ता रुत्रये न वभूव । रुत्रे नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ।

सा शूरसेनाधिपतिं सुपेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।

आचार्यश्लोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

लोकाः ॥ ४५ ॥ गोदावपि गीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोद्धमयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोर्द-
नयवंशीलश्रीनयनरुचिर्वाहः । शूरसेनायां देशानामधिपतिं सुपे-
ति भिन्नैव शुद्धान्तरक्ष्यान्तःपुरपालिकया । 'कर्मन्वय' । 'दिङ्मान-
री जगदे ॥

रुत्तरपदादौपम्ये' इत्युद्प्रत्ययः । नदीत्वाद्भस्वः । यूनानेन पार्थिवेन सह । सिप्र
तत्रत्या नदी । तस्यास्तरङ्गाणामनिलेन कम्पितासूद्यानानां परम्परासु पङ्क्तिषु वि
तवं मनसो रुचिः कश्चित् । स्पृहास्ति किमित्यर्थः । 'अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गं
रुचिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

तस्मिन्नभिद्योतितवन्धुपद्मे प्रतापसंशोपितशत्रुपङ्के ।

ववन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

उत्तमसौकुमार्योत्कृष्टाङ्गमार्दवा सेन्दुमती । 'अभिद्योनिताभ्युल्लसितानि वन्धव
पद्मानि येन तस्मिन् । प्रतापेन तेजसा संशोपिताः शत्रव एव पङ्काः कर्दमा येन
स्मिन् । तस्मिन्नवन्तिनाथे कुमुद्वती । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो आनुप्' इति आनुप्रत्ययः
भानुमलंशुमतीव भावं चित्तं न ववन्ध । न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः । वन्धु
पद्मत्वेन शत्रूणां पङ्कत्वेन च निरूपणं राज्ञः सूर्यसाम्प्रार्थम् ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधायं सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनकगौरीमित्यर्थः । गुणैरनूनाम्
अधिकामित्यर्थः । शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती । 'वयसि दन्तस्य दत्' इति दन्तादेशः
'उगितश्च' इति ङीप् । तां प्रकृतां प्रसिद्धां वा विधातुर्ललितां सृष्टिम् । मधुराणि
स्त्रियमित्यर्थः । अनुगता आपो येषु तेऽनूपा नाम देशाः । 'ऋक्पूरवधूः पयामा
इत्यप्रत्ययः समासान्तः । 'ऊदनोदेशे' इत्युदादेशः । तेषां राज्ञोऽनूपराजस्याग्रतो वि
व्यवस्थाप्य भूयः पुनर्जगाद ॥

सङ्ग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो वभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

सङ्ग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स तथोक्तः । युद्धाद
द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिता यूपा येन स
थोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजादिसर्वभूतरजनादनन्यताया
राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । योगी । ब्रह्मविद्विद्वानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्त
याह्नवधयोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्यापलं पुमान्कार्तवीर्यो नाम राजा वभूव किल
अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते दृश्यते ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

विनेता शिक्षको यः कार्तवीर्यः । अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तया । अहं चौर्या
करिष्यामीति बुद्ध्या । समकालमेककालमेव यथा तथा पुरस्तादग्रे चापधरः प्रादुर्भवन्
प्रजानां जनानाम् । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । अन्तःशरीरेष्वन्तःकरणेषु
शरीरशब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेशः । मानसापराधः निवारय
सत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

ज्यावन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोपितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

ज्याया मौर्व्या बन्धेन घन्धनेन निष्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन विनिःश्वसति ज्या-

भयोपशमोऽर्थाय मिः प्रमत्तं नम्रवस्त्रम् दम्भुनी नस्य तेन निर्विजयायवेत्तव्यविजयि-
 । एतेन्द्रादगोऽनेन विजयः एवेति भावः । लोकेष्वेव द्वालेन यस्य कार्यवर्गान्य
 भगवते कथयतामरे । 'यस्य स्याद्वन्धनान्तरे' इत्यमरः । आ प्रसादादनुग्रहपर्यन्तामुपितं
 मेवम् । ननुःके भवे एतः । एतन्नाद एन तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥

तन्म्यान्वये भूपतिरेव जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन श्रियः संश्रयदोषमृडं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

आगमवृद्धसेवी भूतकुलसेवी प्रतीप इति । ग्नात इति शेषः । एष भूतविलास्य
 सर्ववर्षिग्नान्तरे वने जातः । येन प्रतीपेन संश्रयन्नाश्रयस्य पुंनो दौर्ध्र्यगनादिभी
 तमुत्तमं श्रियः संश्रयि स्वभावलोका प्रकृतिनगलेत्येवंस्वनयनो दुःकीर्तिः प्रमृष्टं
 नेत्यम । दुर्ध्र्यलगादोल्याः श्रियः प्रकृतिनामलप्रवादो मृदजनपरिकल्पित
 नयः । अयं तु दोषगहिन्वाय कदाचिदपि श्रिया लज्जत इति भावः ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां क्षितां रामपरश्वधस्य संभावयन्पुत्रपलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्णानमतिं सहायमाप्य क्षत्रियाणां काल-
 त्रिम् । नंदाररात्रिनित्यः । रामरश्मधस्य जानदग्नरग्नोः । 'द्वयो कुटारः स्वधितिः
 रघुध परश्वधः' इत्यमरः । क्षितां तीक्ष्णां धारां मुग्रम् । 'शृङ्गादीनां च निक्षिप्तमुत्ते
 ता प्रकीर्तिता' इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यासां तथाभूतां संभाव-
 ति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान्निष्पन्नयमेव धर्यामांति भगवता वैश्वानरेण
 तत्रोऽयं राजा । 'दृश्यन्ते च तयागताः शत्रवः' इति भारते कथानुसंधेया ॥

अस्याङ्गुलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीचप्रनितम्यकाञ्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्याङ्गुलक्ष्मीर्भव । एनं वृणोष्वेत्यर्थः । अनेनायं विष्णुतुल्य इति
 जन्यते । माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्राकार एव नितम्बः । तस्य कार्यो
 क्षानाभूताम् । जलानां वेत्या प्रवाहेण रम्याम् । 'वोषः प्रवाहो वेणी च' इति हलायुधः ।
 रेवां नर्मदां प्रासादजालैर्वाक्षैः । 'जलं नमूह आनायो गवाक्षशारकावपि' इत्यमरः ।
 प्रेक्षितुं काम इच्छास्ति यदि ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो हृचये बभूव ।

शरत्प्रमृष्टांशुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि । दर्शनीयोऽपीत्यर्थः । स क्षितीशः ।
 शरदा प्रमृष्टांशुधरोपरोधो निरस्तमेधावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव ।
 तस्या इन्दुमत्या हृचये न बभूव । हृचि नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नहचिरिति भावः ॥

सा शूरसेनाधिपतिं सुपेणमुद्दिश्य लोकान्तरङ्गीतकीर्तिम् ।

आचार्यलोभयवंशदीपं शुद्धान्तरङ्ग्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

लोभाय लोभः । गोदावपि गीतकीर्तिनाचारेण शुद्धयोद्यमयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोर्दीपं
 नयवंशेत्यनेनयपञ्चविर्वाहः । शूरसेनानां देशानामधिपतिं सुपेणं
 इति भिन्नाय शुद्धान्तरङ्ग्यान्तःपुरपालिकया । 'कर्मज्यण्' । 'टिड्ढाणञ्'
 री जगदे ॥

स्तरपदादौपम्ये' इत्यूहेप्रत्ययः । नदीत्वाद्भ्रंशः । यूनानेन पार्थिवेन सह । सिन्धुः
तत्रत्वा नदी । तस्यास्तरङ्गाणामनिलेन कम्पितासूखानानां परम्परासु पत्रिषु विद्यते
तव मनसो रुचिः कश्चित् । स्पृहास्ति किमित्यर्थः । 'अभिष्वेजे स्पृहायां च गम्यते'
रुचिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

तस्मिन्नभिद्योतितवन्धुपद्मे प्रतापसंशोपितशत्रुपङ्के ।

ववन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ ३६

उत्तमसौकुमार्योत्कृष्टाङ्गमार्दवा सेन्दुमती । 'अभिद्योतितान्युलसितानि वन्धु-
पद्मानि येन तस्मिन् । प्रतापेन तेजसा संशोपिताः शत्रव एव पङ्काः कर्दमा-
स्मिन् । तस्मिन्नवन्तिनाथे कुमुद्वती । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो आनुप्' इति आनुप-
भानुमत्यंशुमतीव भावं चित्तं न ववन्ध । न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः ।
पद्मत्वेन शत्रूणां पङ्कत्वेन च निरूपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७

सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनकगौरीमित्यर्थः ।
अधिकामित्यर्थः । शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती । 'वयसि दन्तस्य दत्' इति द-
'उगितश्च' इति ङीप् । तां प्रकृतां प्रसिद्धां वा विधातुर्ललितां सृष्टिम् । मनु-
स्मृत्यमित्यर्थः । अनुगता आपो येषु तेऽनूपा नाम देशाः । 'अनूप-
इत्यप्रत्ययः समासान्तः । 'ऊदनोर्देशे' इत्यूदादेशः । तेषां राज्ञोऽनूपराजस्याप्रतो-
व्यवस्थाप्य भूयः पुनर्जगाद ॥

सङ्ग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो वभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८

सङ्ग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स तथोक्तः । यु-
द्धेषु एव दृश्यत इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिता यूपा ये-
धोक्तः । सर्वकृत्याजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजादिसार्वभूतरज्जनावनन्य-
राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । योगी । ब्रह्मनिर्विष्टानित्यर्थः । स किल भगवतो-
गालवयोग इति प्रगिद्धिः । कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान्कार्तवीर्यो नाम राजा वभूव
अयं नाम महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते दृश्यते ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवश्चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९

विनेता निश्चक्षो यः कार्तवीर्यः । अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तया । अहं
कर्तव्यमीति युद्धा । समकालमेवकालमेव यथा तथा पुरस्तादप्ये चापधरः प्रादुर्भू-
प्रजानां जनानाम् । 'प्रजा स्यान्त्यजो जने' इत्यमरः । अन्तःशरीरेष्वन्तः-
शरीरशब्देनान्तर्यामिणं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेशः । मानपापरा-
ज्यद्वयः । अन्ये तु ताम्रपापराज्यमात्रप्रतिष्ठापनं इति भावः ॥

ज्यावन्धनित्यन्धबुद्धेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण

कागमृदे निजितवायवेन लङ्केश्वरेणोपितमा प्रसादात् ॥

ज्यावन्धनित्यन्धबुद्धेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण कागमृदे निजितवायवेन लङ्केश्वरेणोपितमा प्रसादात् ॥

मोरोभादार्प निःशस्ती वक्रपर्वम्परा दगसुगी यस्य तेन निर्जितवानवेनेन्द्रविजयि-
। एतेन्द्रपद्योऽन्येन जितप्राया एवेति भावः । लोहधरेण दशालेन यस्य कर्तव्यमस्य
गणुदे दन्वनागरे । 'करा स्वाह्वनालये' इत्यमरः । आ प्रसादादनुग्रहपर्यन्तमुपितं
शतम् । नपुंनके भावे एः । एतत्प्रगाद एव तस्य मोक्षसाधो न तु क्षात्रमिति भावः ॥

तस्यान्वये भूपतिरेव जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन ध्रियः संधयदोपरुद्धं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

आगमवृद्धसेवी धुनवृद्धसेवी प्रतीप इति । स्यात् इति शेषः । एष भूपतित्वस्य
कर्तव्यमस्यान्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संधयस्याश्रयस्य पुनो दौर्ध्र्यरानादिभी
ननुनक्तं ध्रियः संधयि स्वभावलोला प्रकृतिचमलेसेवरूपमयगो दुष्कृतिः प्रमृष्टं
नेरन्तम् । दुष्टाश्रयत्वागनीलायाः ध्रियः प्रकृतिचामलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित
त्यर्थः । कथं तु दोषराहित्यञ्च कदाचिदपि ध्रिया त्यज्यत इति भावः ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानमपि सहायमाप्य क्षत्रियाणां काल-
रात्रिम् । संहाररात्रिनित्यर्थः । रामरश्मधस्य जामदग्न्यपरशोः । 'द्वयो वृद्धारः स्वधितिः
रश्मध परश्वधः' इत्यमरः । शितां तीक्ष्णं धारां मुखम् । 'खशादीनां च निशितमुखे
नरा प्रकीर्तिता' इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां संभाव-
यति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान्निपुन्त्वयमेव धृष्ट्यासीति भगवता वैश्वानरेण
दत्तवरोच्यं राजा । 'ददन्ते च तथागताः शत्रवः' इति भारते कथानुसंधेया ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्नव दीर्घवाहोर्माहिष्मतीचप्रनितम्बकाञ्चीम् ।

प्रासादजलैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

दीर्घवाहोरस्य प्रतीपस्याङ्गलक्ष्मीर्नव । एनं वृणोष्वेत्यर्थः । अनेनायं विष्णुतुल्य इति
अन्यते । माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्राकार एव नितम्बः । तस्य काञ्ची
विजयाम्भुताम् । जलानां वेन्द्रा प्रवाहेण रम्याम् । 'वोचः प्रवाहो वेणी च' इति हलायुधः ।
रेवां नर्मदा प्रासादजलैर्जलैः । 'जलं ननुह जानायो गवाक्षारकावपि' इत्यमरः ।
प्रेक्षितुं काम इच्छास्ति यदि ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।

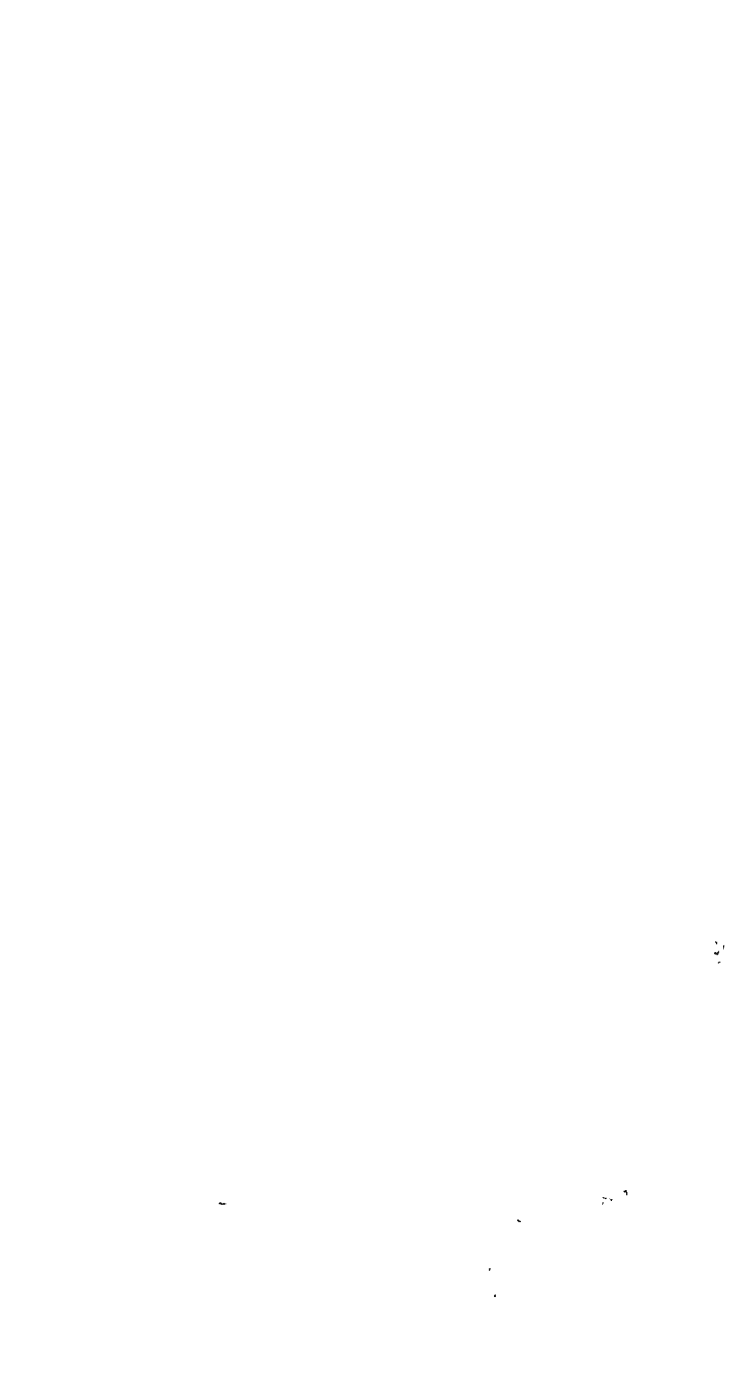
शरत्प्रमृष्टांशुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि । दर्शनोऽपीत्यर्थः । स क्षितीशः ।
शरदा प्रमृष्टांशुधरोपरोधो निरस्तमेधवरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव ।
तस्या इन्दुमत्या रुचये न बभूव । रुचिं नाजलनदित्यर्थः । लोको भिन्नदक्षिरिति भावः ॥

सा शूरसेनाधिपतिं सुपेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।

आचार्यलोभयवंशदीपं शुद्धान्तरङ्ग्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

लोभयः । गोदावपि गीतकीर्तिनाचारेण शुद्ध्योरनयोर्वशयोर्मातापितृकुलयोर्दीपं
नयवंशेयत्वेनयमकवदिर्वाहः । शूरसेनानां देशानामधिपतिं सुपेणं
इति निर्वचय शुद्धान्तरङ्ग्यान्तःपुरयालिक्या । 'कर्मन्दम्' । 'विद्वाङ्'
रा जगदे ॥

। अनेन पाणौ विधियद्विने माताकुलीनेन गहीव सुवीं ।
रत्नानुविलानेयमेकदाया दिनाः सपत्नी भव दक्षिणन्याः ॥ ६३ ॥

अनेन पाणौ विधियद्विने माताकुलीनेन गहीव सुवीं ।
रत्नानुविलानेयमेकदाया दिनाः सपत्नी भव दक्षिणन्याः ॥ ६३ ॥
अनेन पाणौ विधियद्विने माताकुलीनेन गहीव सुवीं ।
रत्नानुविलानेयमेकदाया दिनाः सपत्नी भव दक्षिणन्याः ॥ ६३ ॥
अनेन पाणौ विधियद्विने माताकुलीनेन गहीव सुवीं ।
रत्नानुविलानेयमेकदाया दिनाः सपत्नी भव दक्षिणन्याः ॥ ६३ ॥

तान्मूल्यवह्नीपरिणलपूनालेलालतान्निहितचन्द्रनासु ।
तमाकपद्रासारपासु रन्तुं प्रमीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥
तान्मूल्यवह्नीपरिणलपूनालेलालतान्निहितचन्द्रनासु ।
तमाकपद्रासारपासु रन्तुं प्रमीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥
तान्मूल्यवह्नीपरिणलपूनालेलालतान्निहितचन्द्रनासु ।
तमाकपद्रासारपासु रन्तुं प्रमीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

इन्दीवरदयामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥
इन्दीवरदयामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥
इन्दीवरदयामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

स्वमुविदभाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनयद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥
स्वमुविदभाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनयद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥
स्वमुविदभाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनयद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गादृ इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥
संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गादृ इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥
संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गादृ इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

तस्यां रघोः स्रुतपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
तस्यां रघोः स्रुतपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ॥ ६८ ॥
तस्यां रघोः स्रुतपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
तस्यां रघोः स्रुतपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ॥ ६८ ॥
तस्यां रघोः स्रुतपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
तस्यां रघोः स्रुतपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ॥ ६८ ॥

तस्य ककुदमारुहन् । किन्तु निजव्यपारिणोऽप्योन्द्रस्यार्धासनमित्यपि शब्दार्थः ।
वा । अर्धासनमपीत्येवम् ।

जातः कुले तस्य किलोत्कीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

उत्कीर्तिर्महायशाः कुलप्रदीपो वंशप्रदीपको दिलीपो नृपतिस्तस्य ककुत्स्थस्य कुले
। किल । यो दिलीपः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये न त्वरात्तयेति भावः । एकैकोनाः शतं
वो यस्य स एकोनशतक्रतुः । तस्य भावे तत्त्वेऽतिष्ठत् । इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतु-
शेषितवानित्यर्थः ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्थपथे गतानाम् ।

वातोऽपि नास्त्वंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

यस्मिन्दिलीपे महीं शासति सति । विहरत्यत्रेति विहारः क्रीडास्थानम् । तस्यार्थपथे
तं गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् । 'वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' इति वि-
। 'वाणिनी नर्तकीदूला' इत्यमरश्च । अंशुकानि वस्त्राणि वातोऽपि नास्त्वंसयत्ताकम्पयत् ।
हरणायापहर्तुं को हस्तं लम्बयेत् । तस्याज्ञानिदत्त्वादङ्गुलीभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः ।
वैश्वात्तौ पन्थाधेति विग्रहः । सप्तप्रविभागे प्रमाणाभावाज्जैकदेशिसमासः ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।

चतुर्दिगावजितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

विश्वजितो नाम महाक्रतोः प्रयोक्तानुष्ठुता तस्य दिलीपस्य पुत्रो रघुः पदं पैत्र्यमेव
शास्ति पालयति । यो रघुश्चतुर्द्वयो दिग्भ्य आवर्जिता हता संभृता सन्त्यग्वर्धिता च
। चतुर्दिगावजितसंभृता तां विभूतिं संपदं मृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्त्वामकरोत् । विश्व-
ज्यागस्य सर्वत्वदक्षिणाकृत्वादित्यर्थः ॥

आरुढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

किं च । अद्रीनारुढम् । उदधीन्वितीर्णमवगाढम् । सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजं-
गानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्व्यापीत्यर्थः ।
नुवभ्रातीत्यनुबन्धि चाविच्छेदि । कालत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अतएवैवंभूतं यस्य यश
यत्तया देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिणतुं नालं न शक्यम् ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातखिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।

गुर्वी धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ॥ ७८ ॥

असावजात्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिन्द्रं जयन्त इव । 'जयन्तः पाक-
पे' इत्यमरः । तं खनुनुजातः । तलाजात इत्यर्थः । तजातोऽपि तदनुजातो
। 'अप्ये' जन्मोत्पत्तिर्नान्यत् । 'गलार्थाकर्मकश्चिपशीइत्यासवसजनहृजोर्धतिभ्यश्च'
इति सूत्रः । 'गलार्थाकर्मकत्वं' । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः—'उपादयः सोप-
' इति । 'सूत्रे' इति । दम्यः शिरुणीदावस्यः योऽजो गुर्वी भुवनस्य धुरं धु-
। 'धुरं' इत्यमरः । 'धुरं' पित्रा सदृशं तुल्यं यथा तथा विभर्ति । यथा कथितस्तत्तरोऽपि
। 'धुरं' नहोरे । 'तलाजालं' इत्यमरः । 'दम्यवत्ततरो' समं इत्यमरः ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जलुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवदुः ॥ ८५ ॥

तत्र स्वयंवरे समगुणयोस्तुल्यगुणयोरिन्दुमतीरधुनन्दनयोर्योगेन प्रीतिर्येषां ते समगुण-
गप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः । इयमजसंगतेन्दुमती मेघैर्मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रमुपगता
सुदी । अनुरूपं सदृशं जलनिधिमवतीर्णा प्रविष्टा जलुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः ।
येवं नृपाणां श्रवणयोः कटु परस्परमेकमविसंवादि वाक्यमेकवाक्यं विवदुः । मालिनीवृत्तम् ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।

उपसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

एकत एकत्र प्रमुदितो हृद्यो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् । अन्य-
ऽन्यत्र वितानं शून्यम् । भगवत्त्वादप्रलुप्तमित्यर्थः । तत्क्षितिपतिमण्डलम् । उपसि प्रभाते
फुल्लपद्मं कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनं सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् । पु-
ताप्रावृत्तमेतत् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनायसुरविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
स्वयंवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

भजेनहि निर्पायैकं सुहृदन्यं पयोधरम् ।

भार्गन्तं बालमालोक्याश्वासयन्तौ हि दंपती ॥

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।

स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥

अथ विदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्त्रा वरेण युक्ताम् । अत एव साक्षात्प्रत्यक्षम् ।
'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री
न्दपत्नी तामिव स्थिता । स्वसारं भगिनीमिन्दुमतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशामि-
त्रो बभूव । उपजातिवृत्तं सर्गेऽस्मिन् ॥

सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वादूपेषु वैपेषु च साम्यसूयाः ॥ २ ॥

भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या तामिन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वादूपेष्वपि
रेषु नेपथ्येषु च साम्यसूया वृथेति निन्दन्तः । किंच विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादय-
श्च मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितो नृपा अपि सेनानिवेशान्निशचिन्ता

तु कुदाथेयुध्यन्तां तत्राह—

देवं मुदयो तरुं न तव' इत्यमरः । बाह्वर्णीकता धीयैर्न तयोक्तः सन्त्ययव-
प्रस्तास्यप्रस्तासितवान् न्ययमन्यगादनुजगाम च ॥

तिच्छलिलोकप्रपिनेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुपित्वा ।

तस्मादपावर्तत कुण्डिनेनः पर्वत्यये सोम इवोष्णरदमे ॥ ३३ ॥

कुण्डिनं विदर्भनगरम् । तस्मिन् भोजनिषु लोकेषु प्रथितेनाजेन सार्धं मार्गे पथि
नो वसती रात्रीदमित्या मित्वा । 'वसती रात्रियेर्मनोः' इत्यमरः । 'कालाध्वनो-
त्तन्संयोगे' इति द्वितीया । पर्वत्यये दर्शान्त उष्णरदमेः सूर्योत्थोमथन्द्र इव । त-
दजस्रवर्तन । तं विदुष्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः ।

अतो नृपाध्वक्षमिरे समेताः स्त्रीरल्ललाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

नृपा राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये गृहीतधनत्वेन कोसलेन्द्रे रथौ
न्यवो वडवैरा बभूवुः । अतो हेतोः समेताः सज्जताः सन्तस्तदात्मजस्य रघुसूतोः
रत्नलभं न वक्षमिरे न नेहिरे ॥

तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां दरोध राजन्यगणः स दप्तः ।

बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

दप्त उद्धतः स राजन्यगणो राजसद्गतः । भोजकन्यामुद्वहन्तं नयन्तं तमजम् ।
लिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां श्रियमाददानं स्त्रीषुर्वाणम् । त्रिविक्रमस्येनं त्रैविक्र-
म् । पादमिवेन्द्रशत्रुः प्रहृष्ट इव । पथि दरोध । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—'विरोचन-
रोधेऽपि प्रहृष्टः प्राक्तनं स्मरन् । विष्णोस्तु कमनागस्य पादान्मोजं दरोध ह ॥' इति ॥

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिदय पित्र्यं सचिवं कुमारः ।

प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः ॥ ३६ ॥

स कुमारोऽजस्रस्तथा इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोधं बहुभदम् । पितुरागतं पित्र्यम् ।
गतमित्यर्थः । सचिवमादिदयाशस्य तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । 'ष्वजिनीं वाहिनीं
तां' इत्यमरः । भागीरथीमुत्तरङ्गः शोणः शोणाख्यो नद इव । प्रत्यग्रहीदमित्युक्तवान् ॥

पत्तिः पदाति रथिनं रथेशस्तुरङ्गस्तादी तुरगाधिरुद्धम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्यं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिः पादचारो घोडा पदाति पादचारमन्यपतत् । पदा पादान्मानततीति पदातिः ।
'पादस्य पत्' इत्यादिना पदादेशः । 'पदातिपत्तिपदगनादातिकपदाजयः' इत्यमरः । रथेशो
रथिको रथिनं रथारोहमन्यपतत् । तुरङ्गसायश्चरोहस्तुरगाधिरुद्धमन्यारोहमन्यपतत् ।
'रथिनः सन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः' इत्यमरः । गजस्य यन्ता हस्त्यारोहो गजस्यं
पुत्थमन्यपतत् । इत्यनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्व्येकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव । अ-
न्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्त्येयमिति प्रतिद्वन्द्विनो बोधाः । 'द्वन्द्वं कलहयुगयोः' इत्यमरः ॥

नदस्तु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स कुलोपदेशान् ।

वाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

तूर्येषु नदस्तु सत्त्वाविभाव्यवाचोऽनवधार्यगिरश्चानृतो घातुष्ठाः । कुलनुगदि-
'प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्तान्कुलनामानि नोदीरयन्ति स नोचारवाचाः' ॥

देवं सुदायो हृणं च तत् इत्यमरः । आहरणीकृता श्रियं तयोक्तः सन्त्ययव-
प्रास्तापनाप्रतापितवान् स्वयमन्वगादनुजगाम च ॥

तिन्त्रखिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुपित्वा ।

तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥

कुण्डिनं विदर्शनगरम् । तस्योरो भोजरितु लोकेषु प्रथितेनाजेन सार्धं मार्गे पथि
जे वसती रात्रीरुपित्वा स्थित्वा । 'वसती रात्रिवेदमनोः' इत्यमरः । 'कालाध्वनो-
न्तर्गयोगे' इति द्वितीया । पर्वालये दर्शान्त उष्णरश्मेः सूर्यात्सोमश्चन्द्र इव । त-
दिजादपावर्तत । तं विमृज्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः ।

अतो नृपाश्चक्षुमिरे समेताः स्त्रीरत्नलालम् न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

नृपा राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये गृहीतधनत्वेन कोसलेन्द्रे रघौ
न्यवो रुद्वैरा बभूवुः । अतो हेतोः समेताः सशताः सन्तस्तदात्मजस्य रघुसूतोः
रत्नलालं न चक्षुमिरे न सेहिरे ॥

तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दत्तः ।

बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

दत्त उद्धतः स राजन्यगणो राजसङ्घातः । भोजकन्यामुद्वहन्तं नयन्तं तमजम् ।
लेना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां श्रियमाददानं स्त्रीकुर्वाणम् । त्रिविक्रमस्येवं त्रैविक्र-
म् । पादमिवेन्द्रशत्रुः प्रलाद इव । पथि रुरोध । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—'विरोचन-
रोधेऽपि प्रलादः प्राक्तनं स्मरन् । विष्णोस्तु क्रममाणस्य पादाम्भोजं रुरोध ह ॥' इति ॥

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।

प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः ॥ ३६ ॥

स कुमारोऽजस्तस्या इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोधं बहुभटम् । पितुरागतं पित्र्यम् ।
ग्राप्तमित्यर्थः । सचिवमादिश्याज्ञाप्य तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । 'ध्वजिनी वाहिनी
ना' इत्यमरः । भागीरथीसुतरङ्गः शोणः शोणाख्यो नद इव । प्रत्यग्रहीदभियुक्तवान् ॥

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिः पादचारो चोद्धा पदातिं पादचारमभ्यपतत् । पदा पादाभ्यामततीति पदातिः ।
पादस्य पत्' इत्यादिना पदादेशः । 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः' इत्यमरः । रथेशो
धिको रथिनं रथारोहमभ्यपतत् । तुरङ्गसाद्यश्चरोहस्तुरगाधिरूढमश्वारोहमभ्यपतत् ।
'रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः' इत्यमरः । गजस्य यन्ता हस्त्यारोहो गजस्थं
पुरुषमभ्यपतत् । इत्यमनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्वेकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव । अ-
न्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्त्येवामिति प्रतिद्वन्द्विनो योधाः । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः' इत्यमरः ॥

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

वाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

तूर्येषु नदत्सु सत्त्वविभाव्यवाचोऽनवधार्यगिरश्चापभृतो धानुष्काः ।

प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्त्रान्कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म चापम् ॥

अप्यर्धभागैः परवाणलूना घनुभृतां हस्तवतां पृषत्काः ।
 संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥
 अर्धभासां मार्गश्च तस्मिन्नर्धभागे परेषां चार्ग्वर्त्तनादिह्ना अपि हस्तवतां कृतहस्तानां
 भृतां पृषत्काः शरा वात्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिर्लोहप्रवद्भिः ।
 सवाणाप्रयोः फलम् इति विश्वः । पूर्वार्धभागैः । शृणातीति शरः । तस्मै हितं
 रव्यं लक्ष्यम् । 'उगवादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः ।
 प्रापुरेव । न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रैर्निशितैः धुराग्रैः ।
 हृतान्यपि द्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥
 गजसंनिपाते गज्युद्धे निशितैरत एव धुराग्रैः धुरस्याग्रमिवाग्रं येषां तैश्चक्रैरायुध-
 दौर्घ्यहृतानि छिन्नान्यपि । द्येनानां पक्षिविशेषाणाम् । 'पक्षी द्येनः' इत्यमरः । नखा-
 कोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि । आधोरणानां हस्त्यारोहणाम् । 'आधोरणा
 त्पक्षा हस्त्यारोहा निपादिनः' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि । शिरः-
 तात्प्रगेवास्य पथादुत्पत्तां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गाधिरपातहेतुरिति भावः ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।
 तुरङ्गमस्कन्धनिपण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमात्रकाह् ॥ ४७ ॥
 पूर्वं प्रथमं प्रहर्ताश्वसादी तौरंगिकः प्रतिप्रहारैऽक्षममशकं तुरंगमस्कन्धे निपण्णदे-
 हः । नृच्छितमित्यर्थः । रिपुं भूयो न जघान पुनर्न प्रजहार । किंतु प्रत्याश्वसन्तं पुनरु-
 त्वन्तमात्रकाह् । 'नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम्' इति निषेधादिति भावः ॥
 तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्वृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।
 उद्यन्तमग्निं शमयांचभूवुर्गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥ ४८ ॥
 तनुत्यजाम् । तनुषु निस्पृहाणामित्यर्थः । वर्मभृतां कवचिनां संबन्धिभिर्वृहत्सु द-
 णु पतद्भिरत एव विकोशैः । पिधानादुद्धृतैः । 'कोशोऽस्त्री कुक्षले खड्गपिधाने' इत्यमरः ।
 सिभिः खड्गैरुद्यन्तमुत्पितमग्निं विविग्ना भीता गजाः करशीकरेण शुण्डादण्डजलकणेन
 मयांचभूवुः शान्तं चक्रुः ॥

शिलीमुखोत्कृत्तशिरः फलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव ।
 रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥
 शिलीमुखैर्वाणैरुत्कृत्तानि शिरांस्त्वेव फलानि तैराढ्या संपन्ना । च्युतैर्भ्रष्टैः । शिरांसि
 त्पन्त इति शिरस्तापि शीर्षण्यानि । 'शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽयं' इत्यमरः । तैश्चपकोत्तरा
 त्पकः पानपात्रमुत्तरं यस्यां सेव । 'चपकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितान्येव
 त्वं तस्य कुल्याः प्रवाहा यस्यां सा । 'कुल्यात्या कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । रणक्षि-
 तेर्बुद्धभूमिर्नृत्योः पानभूमिरिव रराज ॥

उपान्तयोर्निष्कुपितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।
 केयूरकोटिशततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥
 उपान्तयोः प्रान्तयोर्विहंगैः पक्षिमिर्निष्कुपितं खण्डितम् । 'इप्तिष्ठायाम्' इतीडा-
 त्तमः । भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यो विहङ्गेभ्य वाक्षिप्याच्छिद्य पिशितप्रिया मांसप्रियापि

गन्तव्यम् । 'गोत्रोक्तं' इत्यादिना युग्मप्रत्ययः । महावराहो वराहावतारो विष्णुः क-
ल्पे कल्पान्तकाल उद्धृतमुद्धेलमर्गवान्म इव । निवारयामास ॥

स दक्षिणं नृणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजौ ।

आकर्णकृष्टा स्रग्दस्य योद्धुर्मौर्वीव वाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥

सोऽजः ताजौ सङ्ग्रामे दक्षिणं हस्तं नृणमुखेन निपन्नविवरेण वाममतिमुन्दरम् ।
न सत्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिमुन्दरे' इति विग्रहः । व्यापारयन्मलक्ष्यत । शरसंभाना-
त्तु दुर्लभा इत्यर्थः । स्रग्दस्य कृष्टा योद्धुरस्त्राजस्य मौर्वी ज्या । रिपून्मन्तीति रिपुघ्नाः ।
२ । 'अननुप्यकर्तृके च' इति ठक्प्रत्ययः । वाणान्सुषुव इव सुषुवे किमु । इत्युत्प्रेक्षा ॥

स रोपदृष्टाधिकलोहितोष्टैर्व्यकोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीर्वहद्भिः ।

तत्तार गां भृङ्गनिकृत्तकण्ठैर्हुंकारगमैर्द्विपतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

सोऽजः । रोपेण दृष्टा अत एवाधिकलोहिता ओष्टा येषां तानि तैः । व्यक्ता ऊर्ध्वा
गा यानां ता भ्रुकुटीर्भूभङ्गान्वहद्भिः । भृङ्गनिकृत्ता वाणविशेषोच्छिन्नाः कण्ठा येषां तैः ।
तरगमैः सहुंकारैः । हुंकुर्वद्भिरित्यर्थः । द्विपतां शिरोभिर्गा भूमिं तत्तार छादयामास ॥

सर्वैर्वलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटमेदिमिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजहुर्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥

द्विरदप्रधानैर्गजमुख्यैः सर्वैर्वलाङ्गैः सेनाङ्गैः । 'हस्तश्वरयपादातं सेनाङ्गं स्याद्युद्ययम्'
यनरः । कङ्कटमेदिमिः कवचमेदिमिः । 'उरदृष्टदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्'
यनरः । सर्वायुधैश्च । बाह्यबलमुक्त्वान्तरमाह—सर्वप्रयत्नेन च सर्व एव भूमिपाला
थे तस्मिन्ने प्रजहुः । तं प्रजहुरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकदाचित्संभवात्कर्मणोऽप्य-
करणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्—'अनेकदाचित्युक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा
स्याभावात्कचित्किंचिद्विष्यते ॥' इति ॥

सोऽस्त्रत्रजैर्दृष्टन्नरयैः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।

नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥

परेषां द्विपानस्त्रजैर्दृष्टन्नरयः सोऽजः । नीहारैर्हिर्मैर्मग्नो दिनपूर्वभागः प्रातःकालः
चित्प्रकाशेनपद्मद्येण विवस्वतेव ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यो बभूव । ध्वजाग्रादन्यत्र
चिह्नं लक्ष्यते लेख्यः ॥

प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।

गान्धर्वमत्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्थापनं स्वप्ननिवृत्तलौत्यः ॥ ६१ ॥

अधिराजसूनुर्महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तो मदनमुन्दरः स्वप्ननिवृत्तलौत्यः स्वप्नवि-
ग्रहः । जागृतक इत्यर्थः । असौ कुमारोऽजः । प्रियंवदात्पूर्वोक्ताद्रन्ध्रवर्षात्प्राप्तं गान्धर्व
न्ध्रवदेवताकम् । 'सास्त्र देवता' इत्यप् । प्रस्थापयतीति प्रस्थापनं निद्राजनकमत्त्रं रा-
जु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥

ततो घनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।

तस्यौ ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥

ततो घनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमन्यापृतहस्तम् । एकस्मिन्ने पर्यस्तं त्र्यस्तं शिर-
साणां शीर्षानां जालं समूहो यस्य तत् । ध्वजस्तम्भेऽपि निपण्णा अवष्टब्धा देहा
स्य तत् । नरदेवानां राज्ञां सैन्यं सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्कार्थे प्यञ्प्रत्ययः । निद्रा-
विधेयं निद्रापरतश्च तस्यौ ॥

नेन्दुमती हृद्यापि पत्युः पौरुषेण प्रमुदितापि हिया विजिता यतोऽतः प्रियमजं सा-
त्रकं नाम्न्यनन्दन प्रशांस । किन्तु नवैरम्मःपृषतैः पयोविन्दुभिरभिवृष्टामिपिका
प्रहृष्टिमा भूमिः । 'जानपदकुण्डगोणस्थल-' इत्यादिनाकृत्रिनार्थे जीय । अत्रहृन्दं
अर्थं मयूरकेकाभिरिव । सखीनां वागिरभ्यनन्दत् ॥

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा-

मुदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रुक्मालकाया

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता यभूव ॥ ७० ॥

नोधते नोच्यत इत्यवचं गर्भम् । 'अवचपप्य-' इत्यादिना निपातः । 'कुपूयकुत्तिता-
खेटगर्हाणकाः समाः' इत्यमरः । तस्मादपेतो रहितः । निर्दोष इत्यर्थः । सोऽज इति राज्ञां
एति वामं पादमाधायवद्यानदोषां तामिन्दुमतीमुदवहदुपानयत् । आत्मसाधकारे-
णः । अयमर्थः 'तमुद्दहन्तं पथि भोजकन्याम्' (७।३५) इत्यत्र न श्लिष्टः । तस्याजस्य
तुरगाणां रजोभी रुक्माणि पर्याय्यलकाप्राणि यस्याः सेन्दुमत्येव मूर्ता मूर्तिमती
रविजयलक्ष्मीर्यभूव । एतद्वाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाम इत्यर्थः ॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं

विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-

न्न हि सति कुलधुर्यै सूर्यवंश्या गृहाय ॥ ७१ ॥

प्रथममजागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञातोऽर्थो विवाहविजयरूपो येन स प्रथमपरिग-
तार्थो रघुर्विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं संनिवृत्तं प्रत्यागतं तमजमभिनन्द्य ।
संज्ञज उपहितकुटुम्बः सन् । 'सुतविन्यस्तपन्नाकः' इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः ।
शान्तिमार्गो मोक्षमार्गो उत्सुकोऽभूत् । तथाहि । कुलधुर्यै कुलधुरंधरे सति सूर्यवंश्याः
पुत्र्य गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ॥

इति महानहोपाध्यायकोलचलमहिनाथसुरविरचितया संजीविनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

अजेनेन्दुमतीपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

हेरन्वमवलम्बेऽहं यस्मिन्नातालकेलिषु ।

दन्तेभोदस्यति क्षीणौ विश्राम्यन्ति फणीश्वराः ॥

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ।

वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिधापराम् ॥ १ ॥

अथ पार्थिवो रघुर्ललितं सुमगं विवाहकौतुकं विवहमहत्वं विवहहृत्पुत्रं वा विभ्रत
। 'कौतुकं महले हर्षे हस्तसूत्रे कुहले' इति शब्दः । तस्मात्तस्य । अनुरामिन्दु-
मतिव वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोत् । ललितम् ईदृशं हृत्पुत्रं ॥

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपद्वन्द्वो हि यत् ।

तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराहेति न भोगवृष्ट्या ॥ २ ॥

तमेव मनो गर्हापनेनिति स्वयेः प्रकृतिष्वचिन्तयन् ।

उदभेरिय निजनाशनेष्वभयघ्नान्य विमानना कृत्स्न ॥ ८ ॥

निरितु प्रकृत्य मनो गवोऽपि जनः । अथवा प्रकृतिविवेकतादृमिलितेनात्मनः ।

अने तु गवाम् । गवोऽपि जनः प्रकृतिपदमेव गर्हापनेनो गर्हापतिना मन्यमानः ।

‘कृत्स्नपूजायैभ्यश्च’ इति वर्तमाने णः । ‘कृत्स्न न वर्तमाने’ इति पठ्यते । इत्यचिन्तय-

न्तः । उदभेरिजनापेयिदवान् नृपस्य वरुः । ‘वरुं वर्तनीः कृत्स्न’ इति वर्तने-

। कृत्स्नपि जनपियं विमाननायगजना निरकृत्स्नो नाभवत् । मनो न कंनिदयन-

। जनः गवोऽप्यहमेवाय मन इत्यनन्तमेत्यर्थः ॥

न गरो न च भूयसा नृदुः पचमानः पृथिवीरुहामिव ।

त पुनस्तुतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुत्तरन् ॥ ९ ॥

न गरो भूयसा वाकृत्स्नेन सरन्नादो न । भूयसा नृदुरतिनृदुरपि न । किंतु पुरस्त-

तमक्रमः सन् । मध्यमपरिपाटीमवकृत्स्नेत्यर्थः । पचमानो वायुः पृथिवीरुहांस्पर्शनिव ।

तनुत्तरस्तुवाद्यभेय नमयामास । अत्र कर्मण्यः—‘नृदुधेदयनन्येन तीक्ष्णादुक्ति-

जनः । तीक्ष्णैव नृदुर्धेय प्रजानां स न संमतः ॥’ इति ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्यात्मजमात्मवत्तया ।

विषयेषु विनाशधर्मेषु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

अथ रघुरात्मजं पुत्रमात्मवत्तया । निर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः । ‘उदयादिष्वविकृति-

सः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान्तरववानुक्तः’ इत्युत्पलमालायाम् । प्रकृतिष्वमात्यादिषु

प्रतिष्ठितं हृदयं वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशो धर्मो येषां तेषु विनाशधर्मेषु । अनिलेष्वित्यर्थः ।

‘दिनिच्छेदलात्’ इत्यनिच्छप्रलयः समाप्तान्तः । त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेष्वपि विषयेषु

हादिषु निःस्पृहो निर्गतेच्छोऽभवत् ॥

कुलधर्मश्चायमेवेत्याह—

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तद्वल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

दिलीपवंशजाः परिणामे वार्धके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रय-

त सन्तः । तद्वल्कान्येव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां पदवीं प्रपेदिरे ।

तत्तत्सादस्यापीदमुचितमित्यर्थः ॥

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रघुं सुतोऽजः । वेष्टनशोभिनी-

नोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य । आत्मनोऽपरित्यागमयाचत । मां परित्यज्य न

तप्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥

आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलो रघुः । अश्रूणि मुखे यस्य तस्याश्रुमुखस्याजस्य तदपरि-

गरूपसीप्सितमनिलपितं कृतवान् । किंतु सर्पस्त्वचनिव व्यपवर्जितां लक्षां श्रियं

न प्रतिपेदे न प्राप ॥

नुक्ता नृपतिरजः प्रकृतीः प्रजाः कार्याधिनीरवेक्षितुम् । दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः ।
नवहारासनं धर्मासनमाददे स्वीचकार । प्रव्याः स्थविरो नृपती रघुस्तु । 'प्रव्याः स्थविरो
पुः' इत्यमरः । धारणां चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुमभ्यसितुमुपांशु विजने । 'उपांशु विजने
मेतम्' इति हलायुधः । कुंठाः पूर्णं विष्टरमासनमाददे । 'यमादिगुणसंयुक्ते मनसः
क्षेतिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्विद्योगशास्त्रवितारदः' इति वसिष्ठः ॥

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

एकोऽन्यतरः । अज इत्यर्थः । अनन्तरान्स्वभूम्यनन्तरानृपतीन्यातव्यपाणिंप्राहादी-
नृभुशक्तिसंपदा क्रोशदण्डमाहिना वशं स्वायत्ततामननत् । 'क्रोशो दण्डो बलं चैव प्रभु-
शक्तिः प्रकीर्तिता' इति मिताक्षरायाम् । अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन
'योगाभ्यासार्कयोपितोः' इति विश्वः । शरीरगोचरान्देहाध्यानाप्यय मरुतः प्राणादीन्वशम-
नयत् । 'प्राणोऽपानः समानश्चोदानप्यानी च वायवः । शरीरस्थाः' इत्यमरः ॥

अकरोदचिरेभ्वरः क्षितौ द्विपदारम्भफलानि भस्मसात् ।

इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन बहिना ॥ २० ॥

अचिरेभ्वरोऽजः क्षितौ द्विपतामारम्भाः कर्माणि तेषां फलानि भस्मसादकरोक्तात्स्न्येन
भस्मीकृतवान् । 'विभाषा साति कात्स्न्ये' इति सातिप्रत्ययः । इतरो रघुर्ज्ञानमयेन
तत्त्वज्ञानप्रवृत्तेन बहिना पावकेन करणेन स्वकर्मणां भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे
ववृते । स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा'
इति गीतावचनात् ॥

पणवन्धमुखान्गुणानजः पडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।

रघुरप्यजयहुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१ ॥

'पणवन्धः संधिः' इति कौटिल्यः । अजः पणवन्धमुखान्तं ध्यादीन्यहुणान् । 'संधिर्ना
विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । पडुणाः' इत्यमरः । तत्फलं तेषां गुणानां फलं समी-
क्ष्यालोच्योपायुदः । फलिष्यन्तनेव गुणं प्रायुद्वेत्यर्थः । 'प्रोपाभ्यां युजेरयङ्गपात्रेषु' इत्या-
त्मनेपदम् । समस्तुल्यतया भावितो लोष्टो नृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णं च यस्य स
समलोष्टकाञ्चनः । निःस्पृह इत्यर्थः । 'लोष्ठानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः । रघुरपि गुणत्रयं
सत्त्वादिकम् । 'गुणाः सत्त्वं रजस्तनः' इत्यमरः । प्रकृतौ साम्यावस्थायानेव तिष्ठतीति
प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं यथा तथाजयत् ॥

न नवः प्रभुराफलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।

न च योगविधेर्नरेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

स्थिरकर्मा फलोदयकर्मकारी नवः प्रभुरज आफलोदयात्फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मण
आरम्भात् विरराम न निवृत्तः । 'उगुप्ताविरामप्रमादाधीनानुपसंस्त्यानम्' इत्यपादा-
नात्समानी । 'व्याङ्परिभ्यो रनः' इति परस्मैपदम् । स्थिरधीर्निश्चलचित्तो नवतरो रघु-
श्चापरमात्मदर्शनात्परमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं योगविधेरैक्यानुसंधानात् विरराम ॥

इति शत्रुपु चेन्द्रियेषु च प्रतिपिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।

प्रसिताबुदयापवर्गयोहभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥

इलेवं प्रतिपिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिर्येषां तेषु शत्रुपु चेन्द्रियेषु च जाग्रतावप्रमत्ताबुद-

भेदिनिः पदुभिः रक्षयिभिः शैलजम्बुभिः सुतः हृदि पद्मरसमयम्भुः । 'सुतं' सुतनिश्चयेऽपि
 न्ययः । पदरेन्दुवर्ती नीलं सुतमशीजनजम्बुभिः न्न । जम्बुवर्ती हृदि रसम् ।
 पदोपमाः शैलजम्बुवर्ती ॥

विनायकः कृष्णः ॥

दशरदिमगतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्यपि धृतम् ।

दशपुत्रेभ्यं यमान्यया दशकण्ठागिगुरुं विदुर्मुखाः ॥ २९ ॥

दश रश्मिगतानि नम्य स दशरश्मिमतः सूर्यः । न लज्जमा सस्याः सा दशरश्मि-
गतोष्मा पुनिर्यस्या तम् । यस्या कक्षेन दशरात्रि दिश्व्यासासु ध्रुवं प्रमिदम् । दश-
कण्ठारे रात्र्यगारे रात्रस्तु शुद्धं पितरं भुजम् । आग्न्यग्रा नागा दशपूर्वा दशरात्र-
पूर्वा रथो रथनक्षत्रम् । दशरश्मिन्मयः । बुधा विष्णो विदुर्दन्ति । 'विदो लटो
॥' इति धेर्जुसादेशः ॥

कपिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः न पार्थिवः ।

अनृणत्वमुपेयिचान्यमौ परिधेमुक्त इवोण्णदीधितिः ॥ ३० ॥

श्रुतयागप्रग्वैरप्यननशसंतानः करणः यथासंख्यगृहीणां द्यवगणानामिन्द्रादीनां
 लधाभुजां पितृणामगृणत्वगृणयिमुणत्वमुपेयिवान्प्राप्तवान् । 'एष वा अगृणो यः पुत्रीं
 यज्वा द्राघचारो वा' इति श्रुतेः । स पाथियोऽजः परिधेः परिवेषान् । 'परिवेषस्तु परिधिः'
 इत्यमरः । मुञ्जो निर्गतः कर्मकर्ता । उष्णदीधितिः सूर्य इव । बभौ दिदीपे । इत्यमरा ॥

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् ।

वस्तु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

तस्य विभोरजस्य केवलं वसु धनमेव परप्रयोजनं परोपकारकं नाभूत् । किंतु गुण-
वत्तापि गुणित्वमपि परप्रयोजना परेषामन्येषां प्रयोजनं यस्यां सा । विधेयांशत्वेन
प्राधान्याद्गुणवत्ताया विरोधणं वस्तित्यत्र तूहनीयम् । तथाहि । चलं पौरुषमार्तानामा-
पन्नानां भयस्योपशान्तये निषेधाय न तु स्वार्थं परपीडनाय वा । बहु भूरि श्रुतं
विद्या विदुषां सत्कृतये सत्काराय । न तूत्तेकाय बभूव । तस्य धनं परोपयोगीति
किं वक्तव्यम् । चलधृतादयोऽपि गुणाः परोपयोगिन इत्यर्थः ॥

स कदाचिद्वेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजः ।

नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

अवेक्षितप्रजोऽकृतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः । 'नित्यमसिन्धुप्रजनिधयोः' इत्यसिन्धुप्रलयः । न केवलं त्रैण इति भावः । शोभना प्रजा यस्यासौ सुप्रजाः । सुपुत्रवान् । पुत्रन्यस्त-
भार इति भावः । सोऽजः कदाचिद्देव्या महिष्येन्दुमत्या सह नगरोपवने । नन्दने न-
न्दनाख्येऽमरावत्युपकण्ठवने शशीसखः । शच्या सहैतर्थाः । मरुतां देवानां पालयि-
तेन्द्र इव । विजहार चिक्रीड ॥

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।

उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

अथ दक्षिणस्योदधेः समुद्रस्य रोधसि तारे अतितगोर्णनिकेतमधिष्ठितगोर्णाख्य-
स्थाननीश्वरं शिवमुपवीणयितुं वीणयोपसनीपे गातुम् । 'सत्त्वापपाश-' इत्यादिना वी-
णाशब्दादुपगानार्थे निष्प्रत्ययः । ततस्तुमुन् । नारदो देवर्षी रवेः सूर्यस्य संबन्धिनो-
दयाश्रुतिपयेनाकाशमार्गेण ययौ जगाम । सूर्योपमानेनास्यातितेतजस्तुमुच्यते ॥

कुसुमैर्गणितामपार्थिवैः श्रजमानोऽभिरोभिरोक्षिताम् ।

अहस्तिकल तस्य वेगवानभिनासशृङ्गणेन माकृतः ॥ ३३ ॥

अपार्थिवैर्भूमैः । रत्नैर्गणितैः । कुसुमैर्गणितैः रति तम् । तस्य नासशृङ्गणेन माकृतः ।
नीणायाः शिरस्ये निनेषिताम् । 'ननुविभक्तिं' वाचं वादितामोऽन्यमकम्' इत्यमरः ।
मालां वेगवान्माकृतः । अभिनासे नायनायां शृङ्गणेन । यथा साजं संतुल्येन
'संस्कारो गन्धमान्पाथैः' साक्षरविज्ञानम्' इत्यमरः । अदृष्टिकः । निनेषितः ।

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।

दृष्टो पवनान्वलेपजं सृजती नाप्यभिनाजनाविलम् ॥ ३४ ॥

कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुगायिभिर्भ्रमरैरलिभिः परिकीर्णा व्याप्ता मुनेर्नरस्य
वादिनी गीता । 'गीता तु वनकी । गायत्री सा तु तन्त्रीभिः रागाभिः परिकीर्णा'
इत्यमरः । पवनस्य नायोरन्वलेपोऽपिशेषस्तज्जमजनेन कज्जलेनालिलं कृत्यं स
सृजती मुनवीन दृष्टो नृप । भ्रमराणां साजनमप्यभिन्दुसादर्यं निमित्तम् ।
नपुंसकस्य' इति वर्तमाने 'आन्धीनगोर्नुम्' इति नुम्नि कल्पः ॥

अभिभूय विभूतिमार्तर्थां मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।

नृपतेरमररुगाप सा दयितोरुत्तानकोटिसुस्थितिम् ॥ ३५ ॥

सामरसशिद्वज्जमाला मधुगन्धगोर्भकरन्दशौरभयोरतिशयेनाभिन्नेन । वीरुधां
नाम् । 'लता प्रतानिनी वीरु' इत्यमरः । नृपोः प्राप्तामार्तनीमृतुसंनन्तिनी वि
सम्पद्धिमभिभूय निरस्कृत्य नृपतेरजसा दयिताया इन्दुमल्ला उर्वोर्निशालयोः ल
कोटी चूचुको तयोः सुस्थितिं गोप्यस्थाने पतितल्लात्प्रशस्तं स्थानमाप प्राप्ता ॥

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३६ ॥

सुजातयोः सुजन्मनोः । सुन्दरयोरित्यर्थः । स्तनयोः क्षणमात्रं रातीं सर्व
स्थिताम् । सुजातत्वसाधर्म्यात्सजः स्तनसखीत्वमिति भावः । तां सजमवलोक्य
विह्वला परवशा नरोत्तमप्रियेन्दुमती तमसा राहुणा । 'तमस्तु राहुः स्वर्भाजः'
मरः । हृतचन्द्रा कौमुदी चन्द्रिकेव निमिमील मुमोह । ममोरित्यर्थः । 'निमिमील
धनिद्रा च' इति हलायुधः । कौमुद्या निमोलनं प्रतिसंहारः ॥

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनिपेकविन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३७ ॥

करणैरिन्द्रियैरुज्झितेन मुक्तेन । 'करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्य
वपुषा निपतन्ती सेन्दुमती पतिमजमप्यपातयत्पातयति स्म । तथाहि । निमि
निपेकः । तैलस्य निपेकस्तैलनिपेकः । क्षरतैलमित्यर्थः । तस्य विन्दुना सह दीपा
ज्वाला मेदिनीं भुवमुपैति ननूपैलेव । नन्वत्रावधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञाउ
त्रणे ननु' इत्यमरः । इन्दुमल्ला दीपार्चिरुपमानम् । अजस्य तैलविन्दुः । तत एव
जीविः । तस्य जीवितशेषश्च सूच्यते ॥

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुकुशुः ॥ ३८ ॥

उभयोर्दपत्योः पार्श्ववर्तिनां परिजनानां तुमुलेन संकुलेनार्तरवेण करुणस्वनेन वे

तैः कमलाकरालयाः सरस्यिता विहगा हंसदयोऽपि तत्रोपवने समदुःखा इव
तत्पर्यवर्तिनां समानशोका इव चुक्रुशुः कोशन्ति स्म ॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तनो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुधः सति शोषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

नृपतेरप्यस्य तनोऽङ्गानं व्यजनादिभिः सार्धमनुदेऽनसारितम् । आदिताच्चेन जल-
ककशूक्ष्णोदादयो नृपन्ते । सा विन्दुमती तथैव संस्थिता नृपः । तथाहि । प्रतिकार-
विधानं चिकित्सायुगे जीवितकालस्य शोषे सति विद्यमाने । 'आयुर्जीवितकालो ना'
स्मरः । फलम् विद्वेष्टे कल्पत आरोग्याय भवति कान्त्यया । नृपतेरायुःशोषतद्वा-
प्रतिकारस्य साकल्यम् । तस्यास्तु तदभावद्वैकल्पनित्यर्थः ॥

प्रतियोजयितव्यबहुकीलमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।

स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥

अथ सत्त्वस्य वैतन्मस्य विहवादिनाशादेनोः । 'द्रव्यामुप्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः ।
प्रतियोजितव्यं तत्राभिर्योजनार्था । न तु योजिततत्रात्यर्थः । या बहुकीं वाणा ।
रः समवस्थां दत्ता यस्यात्मानङ्गनां वनितां नितान्तवत्सलोऽतिप्रेमवान्तोऽनः प-
रः हस्तान्यां गृहीत्वोचितं परिचितमङ्गमुत्तङ्गं निनाय नीतवान् । बहुकीपत्रे तु
वं तत्रांगानवष्टम्भकः शलकाविशेषः ॥

पतिरङ्गनिपण्णया तथा करुणापायविभिन्नवर्णया ।

समलक्ष्यत विभ्रशविलां नृगलेखामुपनीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

पतिरतोऽङ्गनिपण्णयोल्लङ्घितया करुणाभिन्द्रियागमयत्प्रेमागमेन हेतुना वि-
भ्रवर्णया विच्छादया तथा । उपति प्रतःकाल आविलां नलिनां नृगलेखां लम्बन्ते
रेखत्वं विभ्रद्वारयन्चन्द्रमा इव । समलक्ष्यतल्लक्ष्यत । इत्युक्ता ॥

विललाप स वाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अमितसमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

लोडनः सहजां स्वाभाविकीमिति वीरतां वैद्यमहाय विभ्रकीर्य वाष्पेन कण्ठगेन
गद्गदं विदीर्णशरं यथा तथा अग्निनाशुकोरिगद्गदस्यैर्विललान् परिदेवितवान् ।
इत्यमरः परिदेवतम् इत्यमरः । अमितसममिता संतनमयो लोहमवेतनमपि मार्दवं
दुत्तमैवत्वं च भजते प्रप्रेते । शरीरिषु देहिषु । अग्निसंवेगेऽपि शेषः । विषये
व कथा वर्ता । अतुल्यसिद्धमित्यर्थः ॥

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥

कुसुमसि पुष्पान्यपि । अग्निसंवेगे नितान्तमर्दवदोद्वेगः । गात्रसंगमाद्देहसंग-
पुरगेहेतुमर्हत् प्रभवन्ति यदि । हन्त विधेः । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्य-
न्नावेवदयोः' इत्यमरः । प्रहरिष्यतो हन्तुमिच्छतो विदेद्वैवस्मान्प्रकुसुमातिरिचं
हेनैव वस्तु । इवमर्थो वाक्यालङ्कारे । कीदृशमित्यर्थः । साधनं प्रहरणं न भविष्यति
। नवेत् । सर्वमपि साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥

अथवा नृदु वस्तु हिसितुं नृदुनैवारमते प्रजान्तकः ।

हिनस्तेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिर्दर्शनं भवा ॥ ४५ ॥

गुरतश्रमेण संभृतो जनितः खेदलघोद्गमोऽपि ते तव मुखे प्रियते वर्तते । अथ न
 आत्मना स्वरूपेणास्तं नाशमिता प्राप्ता । अतः कारणोद्देहभृतां प्राणिनामिमां प्रत्य-
 त्सारतामस्थिरतां धिक् ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥

मया मनसापि तव विप्रियं न कृतपूर्वम् । पूर्वं न कृतमित्यर्थः । सुप्नुपेति समासः ।
 केन निमित्तेन मां जहासि त्यजसि । नन्वहं क्षितेः शब्दपतिः शब्दत एव पतिः
 अर्धत इत्यर्थः । भावनिबन्धनाभिप्रायनिबन्धना स्वभावहेतुका मे रतिः प्रेम तु
 यैव । अस्तीति शेषः ॥

कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।

करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

कुसुमैरुत्खचितानुत्कर्षेण रचितान्वलीभृतो भङ्गीयुक्तान् । कुटिलानित्यर्थः । भृङ्गरुचो
 अंस्तवालकांश्चलयन्कम्पयन्मास्तः । हे करभोरु करभसदृशोरु । 'मणिवन्धादाकनिष्टं
 स्य करभो वहिः' इत्यमरः । मे मनस्त्वदुपावर्तनशङ्कि तव पुनरागमने शङ्कावत्करोति ।
 जीवने शङ्कां कारयतीत्यर्थः ॥

तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विपादमाशु मे ।

ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ५४ ॥

हे प्रिये, तत्तस्मात्कारणादाशु मे विपादं दुःखम् । नक्तं रात्रावोषधितृणज्योतिराख्या
 ॥ ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनाद्रेर्हिमाचलस्य गुहागतं तमोऽन्वकारमिव । प्रतिबोधेन
 नेनापोहितुं निरसितुमर्हसि ॥

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।

निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरपट्टपदस्वनम् ॥ ५५ ॥

इदमुच्छ्वसितालकं चलितचूर्णकुन्तलं विश्रान्तकथं निवृत्तसंलापं तव मुखम् । निशि
 त्रौ सुप्तं निमीलितं विरतोऽभ्यन्तराणानन्तर्वर्तिनां पदपदानां स्वनो यत्र तत् । निःशब्द-
 ङ्मित्यर्थः । एकपङ्कजमद्वितीयं पद्ममिव । मां दुनोति परितपयति ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।

इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥

शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनरेति प्राप्नोति । द्वन्द्वीभूय चरतीति द्वन्द्वचरः । तं
 तत्रिणं चक्रवाकं दयिता चक्रवाकी पुनरेति । इति हेतोस्तौ चन्द्रचक्रवाकौ विरहान्त-
 रक्षमौ विरहावधिसहौ । 'वन्तरभवकाशावधिपरिधानान्तर्धिमेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । अत्य-
 तगता पुनरावृत्तिरहिता त्वं तु कथं न मां दहेर्न संतापयेः । अपि तु दहेरेवेत्यर्थः ॥

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।

तदिदं विपहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालस्तरणेऽप्यर्पितं स्थापितं मृदु ते तव यदङ्गं शरीरं दूयेत
 अरितसं भवेत् । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा हे वामोरु 'वामं स्यात्सुन्दरे सव्ये' इति
 केशवः । 'संहितशफलक्षण-' इत्यादिनोद्प्रत्ययः तदिदमङ्गं चितायाः काष्ठसंचयस्याधिरोहणं
 कथं विपहिष्यते वद ॥

स्तत्संयुद्धिर्हे किंनरकण्ठ । 'अङ्गाग्रकण्ठेभ्यश्च' इति ङीप् । किमिदं सुप्यते निद्रा-
ते । 'वचिस्वपि-' इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपनमित्यर्थः ॥

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।

अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥

सखीजनः समदुःखसुखः । तदुःखेन दुःखी तः सुखेन सुखीत्यर्थः । अयमात्मजो बालः
पच्चन्द्रनिभः दर्शनीयो वर्धिष्णुश्चेत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीया लक्ष्यते । प्रतिपदि
स्यादर्शनात् । अहमेकरसोऽभिन्नरागः । 'शृङ्गारादौ विषे वीथं गुणे राने द्रवे रसः'
मरः । तथापि । जीवितसामग्रीसत्त्वेऽपीत्यर्थः । ते तव व्यवसायोऽस्तत्परित्यागरूपो
गारः प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः क्रूरः । 'प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रकृतौ गौरवेऽपि च ।
तस्यै च प्रबोधे च' इति विश्वः । स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुमिति भावः ॥

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।

गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

अद्य मे धृतिर्धैर्यं प्रतीतिर्वास्तं नाशमिता । रतिः क्रीडा च्युता गता । गेयं गानं विर-
, मृतुर्वसन्तादिर्निरुत्सवः । आभरणानां प्रयोजनं गतमपगतम् । शैतेऽस्मिन्निति
नीयं तत्पम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणार्थेऽनीयर्प्रत्ययः । परिशून्यम् । त्वां
ता सर्वमपि निष्फलमिति भावः ॥

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

कुरुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥

तमेव गृहिणी दाराः । अनेन सर्वं कुटुम्बं तदाश्रयमिति भावः । सचिवो बुद्धिस-
गो भर्त्रा । सर्वां हितोपदेशस्त्वदायत इत्यनेनोच्यते । मिथो रहसि सखी नमंसचिवः ।
पभोगस्त्वदाश्रय इत्यमुना प्रकटितम् । ललिते मनोहरे कलाविधौ बादित्रादिचतुः-
ष्टेकलाप्रयोगे प्रियशिष्या । प्रियत्वं प्राज्ञत्वादित्यभिर्बंधिः । सर्वानन्दोऽनेन तन्निव-
न इत्युद्घाटितम् । अतस्त्वां समष्टिरूपां हरताऽन एव कुरुणाविमुखेन कृपाशून्येन मृ-
ना मे मत्संबन्धि किं वस्तु न हृतं वद । सर्वमपि हृतमित्यर्थः ॥

मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।

अनुपास्यसि वाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

माद्यत्यनयेति मदिरा लोकप्रतिष्ठा । तथापि 'नार्यो मदिरलोचनाः' इत्यादिप्रयोगद-
नान्माद्यत्वान्यामिति मदिरे अक्षिणी यस्यास्तत्संयुद्धिर्हे मदिराक्षि, मदाननेनार्पितं
वत्स्वादुनरं मधु मयं पीत्वा वाष्पदूषितमश्रुतमं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जला-
लिं तिलोदकाञ्जलिं कथं न्यन्वनन्तरं पास्यसि । तदनन्तरमिदमनर्हमित्यर्थः । यथाह
हमलः—'अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिमित्ते । दग्धि मये विषे द्राक्षे पिष्टे पिष्टन-
ऽपि च ॥' इति । तदेवैव युज्यते । इदं तृणं लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधा-
त्पमनुपास्यसीति भावः ॥

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।

अहतस्य विलोभनान्तरं मे सर्वं विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥

विभय ऐश्वर्यं सत्यपि त्वया विनाजस्त्वतावदेव सुखं गण्यताम् । यावत्त्वया सह भुक्तं
तोऽप्यत्र किंचिद्विषयित्वमित्यर्थः । कुतः । विलोभनान्तरं विषयान्तरं रजस्तत्तादृश्यं
म सर्वं विषया भोगादवस्तदाश्रयास्त्वदाश्रयाः । त्वां विना मे न किंचिदश्नत इत्यर्थः ॥

भेदजडं दुःखमोहितं प्रणिधानाधितैकाग्र्याद्विजज्ञिवाञ्ज्ञातवान् । 'कसुध्र' इति कसु-
सयः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येणान्वबोधयत्किल । बुधेर्न्यन्ताणिगिचि लङ् ॥

वसिष्ठशिष्य आह—

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्रुतम् ॥ ७६ ॥

यतो हेतोर्मुनिरसमाप्तविधिरसमाप्तकतुस्ततस्तव तापकारणं दुःखहेतुं कलत्रनाशरूपं
विद्वानपि । 'विदेः शतुर्वसुः' इति वस्वाददेशः । 'न लोक—' इत्यादिना पष्ठीप्रतिषेधः ।
यश्च्युतं स्वभावाद्भ्रष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम् । समाश्वासयितुमित्यर्थः ।
अयं नोपस्थितो नागतः ॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसारं तां हृदि चैनमुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥

हे सुवृत्त सदाचार, संदिश्यत इति संदेशः संदेशव्यर्थः । तस्य पदानि वाचकानि
घूनि संक्षिप्तानि संदेशपदानि यस्यां सा लघुसंदेशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाङ्मयि
वर्तते । हे विश्रुतसत्त्वसारं प्रख्यातधैर्यातिशय, तां सरस्वतीं शृणु । एनां वाचं हृद्युप-
धातुं धर्तुं चार्हसि ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह—

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।

स हि निष्प्रतिधेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥

अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवत्स्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु । त्रिभुवनेष्वपी-
त्यर्थः । समतीतं भूतं च भवद्वर्तमानं च भावि भविष्यद्येति त्रितयं स मुनिर्निष्प्रतिधेनाप्रति-
धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि । अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः ॥

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।

प्रजिघाय समाधिमेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥

पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपधरतस्तृणविन्दोस्तृणविन्दुनामकात्कस्माच्चिदपेः परिशङ्कितो
भीतः । कर्तरि क्तः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । हरिरिन्द्रः समाधिमे-
दिनीं तपोविधातिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनामस्मै तृणविन्दवे प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥

स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ८० ॥

स मुनिः । शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा तस्याः प्रलयोर्मिणा प्रलयकालतरङ्गेन ।
शमविघातकेनेत्यर्थः । 'अव्यम्युविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । तपसः प्र-
तिबन्धेन विघ्नेन यो मन्युः क्रोधस्तेन हेतुना । प्रमुखेऽग्र आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशि-
तमनोहरविलासां तां हरिणीं भुवि भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री भवेत्यशपच्छाप ॥

भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुण्यदर्शनात् ॥ ८१ ॥

हे भगवन्महर्षे, अयं जनः । परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन परवान्पराधीनः । अयमि-
त्यात्मनिर्देशः । अहं पराधीनेत्यर्थः । मे मम प्रतिकूलाचरितमपराधं क्षमस्वेत्यनेन प्रकारे-
णोपनतां शरणागतां च हरिणीमा सुरपुण्यदर्शनात्सुरपुण्यदर्शनपर्यन्तम् । क्षितिं

तीति क्षितिस्पृक्तां क्षितिस्पृशं मानुषीं कृतवानकरोन् । दिव्यपुण्यद्वयं शान्तं
लघुगृहीतवानित्यर्थः ॥

अथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।

उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

अथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवो यस्याः सा हरिणी तव महिष्यमिव
'कृतमिषेका महिषी' इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गाच्च्युतं पतितं
कारणं मुरपुष्परूपमुपलब्धवती विवशा अभूदिति शेषः । मृतेत्यर्थः ॥

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

तत्तन्मानसा अपायचिन्तयालम् । तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः । ततो
प्रति करणत्वाच्चिन्तयेति नृतीया । कुतो न चिन्त्यमत आह—उत्पत्तिनां
विपद्विपत्तिरुपस्थिता सिद्धा । जातस्य हि भुवो मृत्युरित्यर्थः । तथापि
जीवितेन । तत्राह—लयेयं वसुधा भूमिरवेक्ष्यतां पाल्यताम् । हि यस्मादृता
पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः । अतो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥

उदये मदवाच्यमुज्जता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।

मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरङ्गीवतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

उदयेऽभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दादुःखं तदुज्जता परितृप्त
मदहेतावमाद्यता त्वया यदात्मवदध्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रम् । तज्जनितं ज्ञानमिति
आविष्कृतं प्रकाशितम् । तच्छ्रुतं मनसो ज्वरे संताप उपस्थिते प्रोक्ष्यमाण
लिङ्गेन पुनः प्रकाश्यताम् । विदुषा सर्वात्मवस्थान्नापि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ॥
इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—

रुदता कुत एव सा पुनर्मवता नानुमृतापि लभ्यते ।

परलोकजुषां स्वकर्ममिगतयो मित्रपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते । न लभ्यत एव । अनुमृतापि ३२५
किम् । तेनानुमृतानुमृतवतापि भवता पुनर्न लभ्यते । कथं न लभ्यत इत्यहं
लोकजुषां लोकान्तरमात्रां देहिनाम् । गम्यन्त इति गतयो गम्यस्थानानि
पूर्वाचरितपुण्यपापमित्रपथाः पृथग्गतमार्गा हि । परत्रापि ललपन्नाः ३२६
न देहिनामात्र मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृहीष्व निवापदत्तिभिः ।

स्वजनाशु क्लृप्तातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

क्लिप्तपशोकमना निर्दुःखचिन्तः सन्कुटुम्बिनीं पत्नीं निवापदत्तिभिः पशोः ३२७
रनुगृहीष्व । नर्पयेन्त्यर्थः । अन्यथा दोषमाह—अतिसंततमविच्छिन्नं स्वजनानां ३२८
यत्नजननाः समाः इत्यमरः । अशु कर्तुं । प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते ३२९
। अत्र यादववचनः—'क्षिप्त्वाशु वन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुष्टे यनोज्वलः । अतो न
हि क्रियाः कार्याः व्यशक्तः ॥' इति ॥

जं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते युधैः ।

जामप्य तिष्ठते श्वसन्न्यदि जन्तुर्ननु लामवानसौ ॥ ८७ ॥

।रोरिणां नरणं प्रकृतिः स्वभावः । पुनस्त्ययः । जीवितं विवृतिर्यावच्छिक्तं दुर्धैरुच्यते ।
स्थिते जन्तुः प्राणी ह्यनपि । ललन्त्यसंयोगे द्वितीया । अतर्हीवन्नवतिष्ठते यद्यसौ
जीवी ललनवाहनु । जीवने यथात्मं संतोष्यन् । ललन्त्यलमात् । नरणे तु न
वेतन्यन् । अल ललान्यादिति भावः ॥

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमपिंतम् ।

स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

मूढचेतनो ज्ञानाबुद्धिः प्रियतासन्निधत्तां हृदयितं निवृत्तं शल्यं बाहुनवगच्छति
ते । स्थिरधीविद्वांसु तदेव शल्यं समुद्धृतुत्वात् न मन्यते प्रियताशे सतीति शेषः ।
ः । कुशलद्वारतया । प्रियताशल्ये नोद्धोनायनयेत्यर्थः । विमदलामविनाशयोर्विधात्मं
हिनसाधनलानिनातः पामराणाम् । विमरीतं तु विचञ्चितलिति भावः ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।

विरहः किमिवानुतापयेद्वा वायौविपर्ययैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥

स्वस्य शरीरशरीरिणो देहात्मनवपि यदा यतः दुर्द्धौ ह्युत्पन्नौ संयोगविपर्ययौ, संयोग-
योगौ ययोस्तौ, तयोस्तौ, तदा । वायौविपर्ययः पुनस्त्रिकलव्यादिनिर्विहो विरहितं विद्वांसं
निवृत्ततापयेत्वं वद । न किञ्चिदित्यर्थः । अपवाः स्वस्वस्य शरीरैरेव संबन्धः ॥

न पृथग्जनवच्छुचौ वरां वशिनामुत्तमं गन्तुमर्हति ।

ह्युत्तमानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

हे वशिनामुत्तम प्रियेन्द्रियवर्ग, पृथग्जनवत्तनरजनवच्छुचः शोकस्य वरां गन्तुं न-
ते । तपहि ह्युत्तमानुमतां वरविच्छेदनां किमन्तरं को विरोधः । वायौ सति द्वितयेऽपि
प्रकारा अपि । 'प्रपन्नवरम-' इत्यादिना वसि विनायका सर्वतानवच्छेदः । ते ह्युत्तमानु-
मत्तलभयल वरि । स ह्युत्तमानपि चले ह्युत्तमानानन्दवलवच्छेदं न स्यादित्यर्थः ॥

स तथेति विनेतुवदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलब्धपदं हृदि शोकवने प्रतियातसिवास्तिकमस्य गुरोः ॥ ९१ ॥

तोऽयं वदारमतेविनेतुर्गुरोर्वेनितस्य वचस्तच्छिद्यमुत्तेरेतं तथेति प्रतिगृह्यहोत्स्य
नि वनेतिविषयं विससर्ज प्रेयसमस । किंतु तद्वचः शोकवने दुःखान्द्रेऽस्मान्म-
न्यवधपदनप्र नावकमं सगुरोर्वेनितस्य निवृत्तं प्रतिपातसिब प्रविनेतुतं किमु । इत्युपेक्षः ।
विकृतमेतद्—'इह नौवकमन्दुर्धैः प्रपितम्' इति लक्षणम् ॥

तेनाश्रीं परिगमितः सनाः कथंचिद्वालत्वादवितयसूत्रेण स्तनोः ।

सादृश्यप्रतिवृत्तिदर्शनः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ९२

अवितयं वपार्यं सूत्रं प्रियवचनं सल्ल वेत्तयेत् । स्तनोः पुनस्य बलत्वात् ।
तस्य ह्युत्तमानित्यर्थः । प्रियाया ह्युत्तमस्यः स ह्यर्थे वल्लन्तरात्मन करणन्यन् । प्रतिवृत्ति-
मिथम् । तयोर्दर्शनः स्वप्नेषु क्षणिकः क्षणमहुरा ये सन्तगतोत्सवैर्लक्ष्य । कथंचिदुत्तयेन
अश्रीः सन् वपार्यः । 'संवत्सरो वपारोऽश्रीः ह्यमोऽश्रीः शरत्तमः' इत्यमरः ।
परिगमितः सातिवहितः । लक्षं य—'निगोवत्स्यसु निपन्नस्य ह्युत्तमानं तलधिदं
वमे सत्तममने दर्शनमपि । तद्वत्सुत्तमानुत्तमानं सत्तममपि प्रतीकरः वप-
नमपि सत्तममं कोऽपि वपितः ॥' इति । प्रकृते सत्तमानित्यवमिथनं तद्वत्सुत्तमान-
गुरोर्वपुत्तमानम् । प्रविनेतुमेतद् ॥

तस्य प्रमत्त हृदयं किल शोकशङ्कुः
 लक्षप्ररोह इव सौधतलं विभेद ।
 प्राणान्नहेतुमपि न भिषजामसाध्यं
 लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ॥ ९३ ॥

शोक एव शङ्कुः कीलः । 'शङ्कुः कीले शिवेऽन्त्रे च' इति विश्वः । तस्मान्नस्य हृदयप्ररोहः सौधतलमिव । प्रमत्त वलात्किल विभेद । सोऽजः प्राणान्तहेतुं मरणं भिषजामसाध्यमप्रतिसमाधेयं तं शोकशङ्कुं रोगपर्यवसितं प्रियाया अनुगमने त्वरया लाभं मेने । तद्विरहस्यातिदुःसहत्वात्तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमार-
 मादिश्य रक्षणविधां विधिवत्प्रजानाम् ।
 रोगोपसृष्टतनुदुर्वसति मुमुक्षुः
 प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्वभूव ॥ ९४ ॥

अथ नृपतिरजः सम्यग्विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां विनयवन्तं वर्म हरतीति । क्वचधारणार्हवयस्कः । 'वयसिच' इत्यन्धप्रलयः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । आदिश्य नियुज्योपसृष्टाया व्याप्तायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःस्वावस्थितिं मुमुक्षुर्जिह्वायुः सन् । पवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्यस्य स बभूव । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरेति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्—'समासक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः । दुर्हारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः ॥ स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया ॥ प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा । अधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु ॥ नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥' इति श्रोत्रे सन्ततिलकाच्छन्दः । तद्वक्ष्यमाणम्—'उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गः' इति ॥

तीयं तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरयवो-
 देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।
 पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
 लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ॥

असाव्रजो जह्नुकन्यासरयवोस्तोयानां जलानां व्यतिकरेण संभेदेन भवे तीर्थे । युसंगमे देहत्यागात्सद्य एवामरगणनायां लेख्यं लेखनम् । 'तयोरेव' इति भवार्थे ण्यत्प्रत्ययः । आसाद्य प्राप्य । पूर्वस्मादाकारादधिकतरा स्मृत्यास्तया रमण्या संगतः सन् । नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेष्वन्तर्वेतिषु लीलागारेषु पुनररमत । 'यथाकथंचित्तीयंऽस्मिन्देहत्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषादिति । ५ ॥' इति स्कान्दे । मन्दाकान्ताच्छन्दः । तद्वक्ष्यमाणम्—'मन्दो जगैर्मां नतौ तादृह्य चेत्' इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्याया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
 अजविलापो नाम अष्टमः सर्गः ॥

अवनिमेकरथेन वरुधिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः ।

वेजयदुन्दुमितां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसंपदः ॥ ११ ॥

रुधिना गुप्तिमता । वरुधो रथगुप्तिर्यो तिरोधते रथस्थितिम्' इति सन्धनः । एक-
द्वितीयरथेनावनिं जितवतो धनुर्भृतो नरवाहनसंपदः कुबेरतुल्यश्रीकस्य तस्य दशर-

घनरवा मेघसमघोषा अर्णवा विजयदुन्दुमितां किल ययुः । अर्णवान्तविजयीत्यर्थः ॥

शमितपक्षवतः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरंदरः ।

स शरवृष्टिमुच्चा धनुषा द्विपां स्वनवता नवतामरसाननः ॥ १२ ॥

पुरंदर इन्द्रः शतकोटिना शताशिना कुलिशेन दजेण शिखरिणां पर्वतानां शमित-
बलो विनाशितपक्षसारः । नवतामरसाननो नवपद्माननः । 'पद्मेरुहं तामरसम्'

नरः । स दशरथः शरवृष्टिमुच्चा स्वनवता धनुषा द्विपां शमितो नाशितः पक्षः
यो बलं च येन स तथोक्तः । 'पक्षः सहायेऽपि' इत्यनरः ॥

चरणयोर्नखरागसन्मृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिमिरस्पृशन् ।

नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखण्डितपौरुषम् ॥ १३ ॥

शतशो नृपतयोऽखण्डितपौरुषं तं दशरथम् । मरुतो देवाः शतमखं यथा शत-
मिव । नखरागेण चरणनखकान्त्वा सन्मृद्धिभिः संपादितदिग्भिर्मुकुटरत्नमरीचिभि-
रण्योरस्पृशन् । तं प्रणेनुरित्यर्थः ॥

निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालसुताञ्जलीन् ।

समनुक्रम्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४ ॥

स दशरथः सचिवैः संप्रयोजितैः कारिता बालसुतानामञ्जलयो यैस्तान् । स्वयमसं-
जागतानित्यर्थः । अनलकानहृतमर्जकतबालकसंस्कारशून्यान्सपत्नपरिग्रहाञ्छुपनीः ।
नौपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यनरः । समनुक्रम्यानुगृह्यालकानवमानलकान-
उदन्मूलां पुरीमयोध्यां प्रति महार्णवानां रोधसः पर्यन्तानिववृते । शरणागतवत्सल
तै भावः ॥

उपगतोऽपि च मण्डलनामितामनुदितान्यसितातपवारणः ।

श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमत्तमद्युतिः ॥ १५ ॥

अनुदितमनुच्छिन्नमन्यत्सच्छत्रातिरिक्तं सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं यस्य सः । अनल-
नियोरभिचन्द्रयोः सने ध्रुवी तेजःकान्दी यस्य स तथोक्तः । श्रियं लक्ष्मीं रन्ध्रेऽन्याया-
स्यादिरूपे छले चलां चक्षलामवेक्ष्यावलोक्य । श्रीर्हि केनचिन्मिषेण पुमांसं परिहरति ।

दशरथो मण्डलस्य नामितां द्वादशराजनण्डलस्य प्रधानमहीपतितनुपगतोऽपि ।
कवर्ता सन्नपीत्यर्थः । 'अथ नामितु जन्तुङ्गे यस्य चङ्गा प्रतारिका । रथचक्रस्य मध्यस्थ-
गण्डिकायां च ना पुनः ॥ आयस्त्रियनेदे तु नतो मुख्यनहीपतौ ॥' इति केशवः ।

नलसोऽग्रनत्तोऽभूत् । 'अजितनस्त्रि नृपासदम्' इति पाठान्तरेऽजितं नृपासदमस्तीति
ज्वानलसोऽग्रनत्तोऽभूत् । विजितनिखिलजेतव्योऽपि पुनर्जितव्यान्तरवानिव जाग्रहक
जावतिष्ठेत्यर्थः । द्वादशराजनण्डलं तु कामन्दकेनोक्तम्—'अरिमित्रमरेमित्रं मित्र-
नेनतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पाणिग्राहत्वातः
श्वादाकन्दत्तदनन्तरम् । वासारावनयोश्चैव विजिगीषोलु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगी-
षोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः सनर्थो व्यन्त्रयोर्वधे ॥ मण्डलाद्वहिरैतेपा-

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।

सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥

शुचिभिः शुभ्रैः कर्णै रजोभिरुपचितावयवा पुष्पावयवा । अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ॥ । तिलकजा तिलकवृक्षोरथा मञ्जरी अलकेषु यज्जालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः सदृशकान्तिः अलक्ष्यत । मृदासङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसकमुजालमिवालक्ष्यतेति वाक्यार्थः ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतदद्यविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।

कुसुमकेसररेणुमलिनजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

अलिनजाः पटपदनिवहा धनुर्भृतो धानुक्तस्य मदनस्य कामस्य ध्वजपटं पताकाभू । ऋतुश्रियो वसन्तलक्ष्यादद्यविकरं शोभाकरं मुखचूर्णं मुखालंकारचूर्णभूतं सपवनोत्थितं सपवनं पवनेन सहितं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितम् । कुसुमानां केसरेषु अलकेषु यो रेणुस्तम् । अन्वयुरन्वगच्छन् । यातेर्लङ् ।

अनुभवन्नवदोलमृत्वत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामवलोजनः ॥ ४६ ॥

नवा दोला प्रेक्षा यस्मिन् नवदोलमृत्वत्सवं वसन्तोत्सवमनुभवन्नवलाजनः पटुरपि पुणोऽपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमालिङ्गितुमिच्छयासनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जु- ह्ने भुजलतां बाहुलतां जलतां शैथिल्यम् । डलयोरनेदः । अनयत् । दोलाक्रीडासु जनभयनादितकेन प्रियकण्ठमालिङ्ग्यदित्यर्थः ॥

त्यजत मानमलं वत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

वतेत्यामन्त्रणे । 'खेदानुकम्पासंतोपविस्मयामन्त्रणे वत' इत्यमरः । वत अज्ञाना मानं । त्यजत । तदुक्तम्—'स्त्रीणानीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये' इति । प्रहैर्विरोधैरलम् । विग्रहो न कार्य इत्यर्थः । गतमतीतं चतुरमुपभोगक्षमं वयो यौवनं ननैति नागच्छति । इत्येवंरूपे स्मरमते स्मरान्निप्राये । नृपुंसके भावे क्तः । परभृताभिः कोकिलाभिर्निवेदिते सर्वाव वधूजनो रमते स्म रेमे । कोकिलाकूजितोद्दीपितस्मरः रीजनः कामशासनभयादिवोच्छृङ्खलमखेलदित्यर्थः ॥

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।

नरपतिश्चकमे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥ ४८ ॥

अथानन्तरम् । मधुं मभ्रातीति मधुनद्विष्णुः । संपदादित्वाकिप् । मधुर्वसन्तः । मभ्रा- गीति मयः । पचायच् । मनसो मधो मन्मथः कामः । तेषां संनिभः सदृशो मधुमन्मधु- मन्मथवेनिभः स नरपतिर्दशरथो विलासवतीसखः स्त्रीसहचरः सन् । ऋतुः प्राप्नोऽस्या- र्त्तवः । तमुत्सवं वसन्तोत्सवं यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं मृगयाविहारं चक्रम आचकाह ॥

व्यसनासन्नदोषं परिहरन्नाह—

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरूपोश्च तदिङ्गितबोधनम् ।

मज्जयाज्जगत् च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सत्त्विवैर्ययौ ॥ ४९ ॥

मृगया चललक्ष्यानि मृगवधादीनि तेषां निपातने परिचयमभ्याचं करोति ।

मधुना मधुसमयेन गण्डिता हासंगमिता । क्षीयन्ते मल्लतराग्ये राग्यः ।
तादृश्या च नायिका भन्यते । हिमकरोदगेन चन्द्रोदगेन पाण्डुरमुखाया प्रदेष्टुं
छविर्यस्याः सा रजन्येन वधूः । इष्टमागमनिर्गुति प्रियसंगममुत्तमनितया प्रतप्तः
गता' इति पातोः कर्त्तरि क्तः । वनितया राशं तुल्यं तनुतां न्यूनतां कार्यं चोक्तं ।

अपनुपारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥

हिमकरश्चन्द्रः अपनुपारतयापगतनीहारतया विशदप्रभैर्निर्मलकान्तिभिः ।
परिश्रमनोदिभिः सुरतसङ्गवेदहारिभिरंशुभिः किरणैः । मकरोर्जितकेतनम् ।
केतनं ध्वजो यस्य तम् । लब्धावकाशलादुच्छिन्नध्वजमित्यर्थः । कुसुमचापं काममप्यु-
चयत् । 'तिज निशाने' इति धातोर्ण्यन्तालङ् । सहकारिलाभाल्लामोऽपि तीक्ष्णोऽप्यु-
चयत् ।

हुतहुताशनदीप्ति चनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।

युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥

हुतहुताशनदीप्ति आज्यादिप्रज्वलिताभिप्रभं यत्कुसुमम् । कर्णिकारमित्यर्थः ।
उपवनलक्ष्म्याः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिः । अभूदिति शेषः । दलेषु केसरेषु न-
लम् । सुकुमारपत्रकिञ्चलमित्यर्थः । आहितम् । प्रियैरिति शेषः । तत्कुसुमं उ-
दलके कुन्तले दधुः ॥

अलिभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म चनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ।

अञ्जनविन्दुमनोहरैः कज्जलकणमुन्दरैः कुसुमपङ्क्तिषु निपतन्ति ये तैः ।
ङ्कितश्चिह्नितस्तिलकः श्रीमाश्राम वृक्षः । 'तिलकः क्षुरकः श्रीमान्' इत्यमरः ।
लोम् । तिलको विशेषकः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं
च न स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रमदामिव । न शोभयति स्मेति न खलु । अपि
देवेत्यर्थः । 'लद स्मे' इति स्मशब्दयोगाद्भूतार्थे लद ॥

अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयधरसंगतया मनः ।

कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ४१ ॥

तरुचारुविलासिनी तरोः पुंसश्च चारुविलासिनी नवमल्लिका सप्तलाख्या लता ।
नवमल्लिका' इत्यमरः । मधुनो मकरन्दस्य मयस्य च गन्धेन सनाथया । गन्ध-
त्यर्थः । किसलयमेवाधरस्तत्र संगतया । प्रसृतराग्येत्यर्थः । कुसुमैः संभृतया संभ-
कुसुमरूपयेत्यर्थः । स्मितरुचा हासकान्त्या मनः । पश्यतामिति शेषः । अमदयत् ॥

अरुणरागनिपेधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदैश्च यवाङ्कुरैः ।

परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरवलैरवलैकरसाः कृताः ॥ ४२ ॥

विलासिनो विलसनशीलाः पुरुषाः । 'वौकपलस-' इत्यादिना धिनुप्रत्ययः ।
रागमारुण्यं निषेधन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्यरुणरागनिषेधिनः । तैः
चोक्तम् । 'तमन्वेत्यनुवध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्येवानुकरोतीति
चकाः ॥' इति दण्डी । अंशुकैरम्बरैः । श्रवणेषु कर्णेषु लब्धपदैः ।
यवाङ्कुरैश्च । परभृताविरुतैः कोकिलाकूजितैश्च । इत्येतैः स्मरवलैः काम-
एव रसो रागो येषां तेऽवलैकरसाः स्त्रीपरतन्त्राः कृताः ॥

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।

सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥
शुचिभिः शुभ्रैः कणै रजोभिरुपचितावयवा पुष्टावयवा । अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी
या । तिलकजा तिलकद्वयोत्था मञ्जरी अलकेषु यज्जालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौ-
क्तिकैः सदृशकान्तिः अलक्ष्यत । मृद्वसङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमु-
जालमिवालक्ष्यतेति वाक्यार्थः ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भूतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।

कुसुमकेसररेणुमालिन्वजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

अलिन्वजाः पदपदानिवहा धनुर्भूतो धानुकस्य मदनस्य कामस्य ध्वजपटं पताकाभू-
त् । ऋतुश्रियो वसन्तलक्ष्म्याश्छविकरं शोभाकरं मुखचूर्णं मुखालंकारचूर्णभूतं सपव-
नोत्थितं सपवनं पवनेन सहितं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितम् । कुसुमानां केसरेषु
श्लेष्केषु यो रेणुस्तम् । अन्वयुरन्वगच्छन् । यातेर्लङ् ॥

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामचलाजनः ॥ ४६ ॥

नवा दोला प्रेक्षा यस्मिन् नवदोलमृतूत्सवं वसन्तोत्सवमनुभवन्नवलाजनः पटुरपि
पुणोऽपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया प्रहीतुमालिङ्गितुमिच्छयासनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जु-
रूपे भुजलतां बाहुलतां जलतां शैथिल्यम् । डलयोरनेदः । अनयत् । दोलाक्रीडासु
जनभयनाटितकेन प्रियकण्ठमाश्लिष्यदित्यर्थः ॥

त्यजत मानमलं वत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृतामिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स वधूजनः ॥ ४७ ॥

वतेत्यामन्त्रणे । 'वेदानुकम्पासंतोपविस्त्रयामन्त्रणे वत' इत्यमरः । वत अङ्गना मानं
पुं त्यजत । तदुक्तम्—'स्त्रीणानीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये' इति ।
विग्रहैर्विरोधैरलम् । विग्रहो न कार्य इत्यर्थः । गतमतीतं चतुरमुपभोगक्षमं वयो यौवनं
नर्नति नागच्छति । इत्येवंरूपे स्मरमते स्मरानिप्राये । नपुंसके भावे क्तः । परभृताभिः
कोकिलाभिर्निवेदिते सर्ताव वधूजनो रमते स रेमे । कोकिलाकूजितोद्दीपितस्मरः
रीजनः कामशासनभयादिबोच्छृङ्खलमखेलदित्यर्थः ॥

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।

नरपतिश्चक्रमे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मधसंनिभः ॥ ४८ ॥

अथानन्तरम् । मधुं मध्नातीति मधुमद्विष्णुः । संपदादित्वात्किप् । मधुर्वसन्तः । मध्ना-
तीति मयः । पचायच् । मनसो मधो मन्मथः कामः । तेषां संनिभः सदृशो मधुमन्मधु-
मन्मथसंनिभः स नरपतिर्दशरथो विलासवतीसखः स्त्रीसहचरः सन् । ऋतुः प्राप्नोऽस्या-
तीवः । तनुत्सवं वसन्तोत्सवं यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं मृगयाविहारं चक्रम
प्राचकाङ्क्ष ॥

व्यसनासङ्गदोषं परिहरन्नाह—

परिचयं चलत्स्थानिपातने मयरूपोश्च तदिङ्गितयोधनम् ।

ध्रुमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ ४९ ॥

असौ मृगया चलत्स्थानि मृगययादीनि तेषां निपातने परिचयमभ्यासं करोति ।

रसायुधमिन्द्रचापं नभस्यो भाद्रपदमास इव । 'स्युर्नभस्यप्रौढपदमाद्रभाद्रपदाः समाः'
मरः । अधिज्यमधिगतमौर्वीकं धनुस्माददे जग्राह ॥

तस्य स्तनप्रणयिमिर्मुहुरेणशवै-

र्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।

आविर्बभूव कुशगर्ममुखं मृगाणां

यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥ ५५ ॥

स्तनप्रणयिभिः स्तनपायिभिरेणशवैर्हरिणशिशुभिः । 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्य-
रः । व्याहन्यमानं तद्भस्मलतया तद्भस्मानुसारेण मुहुर्मुहुः प्रतिपिध्यमानं हरिणीनां
मनं गतिर्यस्य तत् । कुशा गर्भे येषां तानि मुखानि यस्य तत्कुशगर्ममुखम् । यस्य
यस्याप्रेसरः पुरःसरो गर्वितो दृष्टव्य कृष्णसारो यस्य तत् । मृगाणां यूथं कुलम् ।
गजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुनपुस्तकम्' इत्यमरः । तस्य दशरथस्य पुरस्तादग्र आवि-
र्बभूव । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा

तूणीमुखोद्भुतशरेण विशीर्णपङ्क्तिः ।

श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-

र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रैः ॥ ५६ ॥

जवनो जवशीलः । 'जुचंक्रम्य-' इत्यादिना जुचप्रत्ययः । 'तरस्वी स्तरितो वेगी प्रजवी
वनो जवः' इत्यमरः । तं वाजिनमश्वं गतेनारुढेन । तूणीयुधिः । 'बहुादिभ्यश्च'
ति स्त्रियां ङीष् । तस्या मुखादिवरादुद्भुतशरेण राज्ञा प्रार्थितमभियातम् । 'याज्जा-
गामभियाने च प्रार्थना कथ्यते युधैः' इति केशवः । अतएव विशीर्णा पङ्क्तिः संघीभावो
भूयस्य तत् । मृगयूथं कर्तुं । आर्द्रैर्भयादश्रुत्तिचैराकुला भयचकिता ये दृष्टिपातास्तैः ।
वातेरितोत्पलदलप्रकरैः पवनकम्पितेन्द्रीवरदललृन्दैरेव । वनं श्यामीचकार ॥

लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः

प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी

वाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥ ५७ ॥

हरिरेन्द्रो विष्णुर्वा । तस्यैव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । धन्वी धनुष्मान्स
नृपः । लक्ष्मीकृतस्य वेदुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रेयसो देहं व्यवधायानुरागादन्तर्धाय स्थिताम् ।
सह चरतीति सहचरी । पचादिषु चरतेष्टिकरणान्ङीप् । यथाह वामनः—'अनुचरीति
चरेष्टित्वात्' इति । तां सहचरीं हरिणीं प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कानुकलात् । कृपामृदु-
मनाः करुणार्द्रचित्तः सन् । आकर्णकृष्टमपि । दुष्प्रतिसंहरमपीत्यर्थः । वाणं प्रतिसंजहार ।
नैपुण्यादित्यर्थः । नैपुण्यं तु धन्वीत्यनेन गम्यते ॥

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः

कर्णान्तमेत्य विमिदे निविडोऽपि मुष्टिः ।

त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः

प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८ ॥

त्रासाद्भयादतिमात्रचटुलैरत्यन्तचटुलैः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि प्रग-

तांश्चकार । न त्वधीदित्यर्थः । कुतः । दत्तविनयाधिकृतो दुष्टनिग्रहयुक्तः स राजा
प्रतिकूलानामत्युच्छिद्यतमुन्नतं शृङ्गं विषाणं प्राधान्यं च । 'शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च'
रः । न ममृषे न सेहे । दीर्घमायुर्जीवितकालम् । 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरः ।
मृष इति न किंतु ममृष एवेत्यर्थः ॥

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः

फुल्लन्सनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् ।

शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेपा-

चूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्धान् ॥ ६३ ॥

अभीर्निर्भीकः स धन्वी गुहाभ्योऽभिमुखमुत्पतितान् । वायुना रुग्णान्मग्नान् ।
विकसिताः । 'अनुपसर्गात्फुल्लशीवकृशोद्धाघाः' इति निष्ठातकारस्य लक्षणपातः ।
नस्य सर्जवृक्षस्य । 'सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः' इत्यमरः । अग्रविटपास्तानिव
तान् । इषुधिभूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने फुल्लविशेषणम् । शरैः
तानि वक्त्ररन्धाणि येषां तान्व्याघ्रान् । शिक्षाविशेषेणाभ्यासातिशयेन लघुहस्ततया
हस्ततया निमेपात्चूणीचकार । तूर्णं शरैः पूरितवानित्यर्थः ॥

निर्घातोघ्रैः कुञ्जलीनाञ्जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूद्वीर्योदग्रे राजशब्दे मृगेषु ॥ ६४ ॥

कुप्रेषु लीनान् । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । सिंहाञ्जिघां-
न्तुमिच्छुः । निर्घातो व्योमोत्थित औत्पातिकः शब्दविशेषः । तद्वदुघ्रै रौद्रेज्यानि-
र्घोषैर्वीर्यशब्दैः क्षोभयामास । अत्रोघ्रेऽन्ते—तेषां सिंहानां संबन्धनि वीर्योदग्रे उन्नते
षु विषये यो राजशब्दस्तस्मिन्नभ्यसूयापरोऽभून्नूनम् । अन्यथा कथमेतानन्विष्य हन्या-
यर्थः । 'मृगाणाम्' इति पाठे सनासे गुणभूतत्वाद्राजशब्देन संबन्धो दुर्घटः । शालिनी
म्—'शालिन्युक्ता मत्ता तर्गो तोऽन्विलोकैः' इति लक्षणात् ॥

तान्हत्वा गजकुलवद्धतीव्रवैरान्काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्रमुक्तान् ।

आत्मानं रणकृतकर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरमन्त ॥ ६५ ॥

काकुत्स्थो दशरथः । गजकुलेषु बद्धं तीव्रं वैरं यैस्तान् । कुटिलेषु लम्बा नखाग्रेषु लम्बा
जा गजकुलमौक्तिकानि येषां तान्सिंहान्हत्वा । आत्मानं रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां
ज्ञानानानृण्यमनृणत्वं मार्गणैः शरैः । 'मार्गणो याचके शरे' इति विश्वः । गतं प्राप्तवन्त-
वानन्त मेने ॥

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी ।

नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितवालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥ ६६ ॥

क्वचिच्चमरान्परितः । 'अभितःपरितःसमया-' इत्यादिना द्वितीया । प्रवर्तिताश्वः प्रधा-
ताश्वः । आकर्णविकृष्टभल्लनियुविशेषान्वर्षतीति तथोक्तः स नृपः । नृपतीनिव तांश्चमरा-
सतवालव्यजनैः शुभ्रचार्मरविद्योज्य विरहस्य सद्यः शान्तिं जगाम । शूराणां परकीयमै-
र्यमेवासद्यम् । न तु जीवितमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं

न स रुचिरकलापं वाणलक्ष्मीचकार ।

तस्यात्मसाया अम्भसि कुम्भपूरणेन भव उत्पन्नः । पचाद्यच् । पटुर्मेधुरः । उद्यैर्गम्भीरो
दो ध्वनिस्वचारोदियाय । तत्र निन्दे स नृपः । द्विरदद्वंहितं शङ्कत इति द्विरदद्वंहित-
ती सन् । शब्देन शब्दानुसारेण पततीति शब्दपातिननिपुं विसर्जनं । स्वागता वृत्तम् ॥

नृपतेः प्रतिपिद्धमेव तत्कृतवान्पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ।

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ७४ ॥

तत्कर्म नृपतेः कृत्रियस्य प्रतिपिद्धमेव निपिद्धमेव यदेतत्कर्म गजवधरूपं पङ्क्तिरथो दश-
विलङ्घ्य 'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्वात्' इति शास्त्रमुदाहरणं कृतवान् ।

विदुषस्तस्य कपनीडग्विवेष्टितमत आह—अपथ इति । श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसोऽपि
निमीलिता रजोगुणावृताः सन्तः न पन्था इत्ययम् । 'पयो विभाषा' इति वा समा-
न्तः । 'अपथं नपुंसकम्' इति 'नपुंसकम्' । 'अपन्थास्त्वपथं तुल्ये' इत्यमरः । तस्मिन्-
ऽन्तर्गे पदमर्पयन्ति हि निक्षिपन्ति हि । प्रवर्तन्त इत्यर्थः । वैतालीयं वृत्तम् ॥

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विपण्ण-

स्तस्यान्विष्यन्वेतसगूढं प्रभवं सः ।

शल्यग्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं

तापादन्तःशल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि ॥ ७५ ॥

हेत्वाती । तातो जनकः । 'हा विपादशुगतिषु' इति 'तातल्लु जनकः पिता' इति
नरः । हा तातेति क्रन्दितं क्रोधानमाकर्ण्य । विपण्णो भ्रमोत्साहः सन् । तस्य क्रन्दि-
य वेतसैर्गूढं छद्मम् । प्रभवस्तत्तादिति प्रभवः कारणम् । तमन्विष्यच्छत्येन शारेण
तं स्यूतम् । 'शल्यं शङ्खौ शरे वंशे' इति विश्वः । सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षिति-
पोऽपि तापाहुःखादन्तःशल्यं यस्य सोऽन्तःशल्य इवासीत् । मत्तनयूरं वृत्तम् ॥

तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन

पृष्ठान्वयः स जलकुम्भनिपण्णदेहः ।

तस्मै द्विजेतरतपस्त्रिभुतं स्वलङ्घि-

रात्मानमक्षरपदैः कथयावभूव ॥ ७६ ॥

प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन । एतेन पापनील्वं सूचितम् । तेन राज्ञा तुरगादवतीर्य
अन्वयो ब्रह्महत्याशङ्कया दृष्टकुलः । जलकुम्भनिपण्णदेहः स मुनिपुत्रस्तस्मै राज्ञे स्वलङ्घि-
शक्तिवशादर्थोच्चारितैरित्यर्थः । अक्षरप्रदैः पदैरक्षरपदैरात्मानं द्विजेतरत्नसौ तपस्त्रि-
भुतं तं द्विजेतरतपस्त्रिभुतं कथयावभूव । न तावन्नैवर्षिक एवाहमस्मि किन्तु करणः ।
दशसु करणः शङ्खायान् इति बाहवल्क्यः । कुतो ब्रह्महत्येत्यर्थः । तथा च रामायणे—
'ब्रह्माकृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरहं राजन्नाभूते मनसो व्यया ॥
शङ्खानस्मि वैद्येन जातो जनपदाधिप ॥' इति ॥

तद्योदितश्च तमनुद्धतशल्यमेव

पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।

ताभ्यां तद्यागतमुपेत्य तमेकपुत्र-

मज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ॥ ७७ ॥

तद्योदितत्वेन पुत्रेण योदितः पित्रुसमीपं शानयेत्युक्तः स दृष्टिरनुद्धतशल्यमनुत्ता-
तशरमेव तं मुनिपुत्रम् । अवसन्नदृशोर्दृष्टबुधोः । अन्ययोरित्यर्थः । पित्रोर्नातापित्रो-

इत्थंगते गतघृणः किमयं विधत्तां
वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।
पधान्हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे
पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥ ८१ ॥

इत्थंगते प्रवृत्ते सति । वसुधाधिपेन राज्ञा । गतघृणो निष्करुणः । हन्तृत्वानिष्कृप
र्धः । अत एव तव वध्यो वधाहोऽयं जनः । अयमिति राज्ञो निवेदनादनादरेण
मनिर्देशः । किं विधत्तामित्यभिहित उक्तः । मया किं विधेयमिति विज्ञापित इत्यर्थः ।
मुनिः सदारः सभार्यः परासुं गतासुं पुत्रमनुगन्तुं मनो यस्य सोऽनुगन्तुमनाः सन् ।
कामननसोरपि' इति मकारलोपः । हुताशनवतः साम्रीनेधान्काष्ठानि ययाचे । त
त्तलघातदोषः । 'अनुष्ठानासमयस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः । शृग्वमिजलसंपातैर्मरणं
धीयते ॥' इत्युक्तेः ॥

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा
संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।
अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं
शापं दधञ्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

प्राप्तानुगः प्राप्तानुचरो राजा सपद्यस्य मुनेः शासनं काष्ठसंभारणरूपं प्रागेकोऽपि
। प्राप्तानुचरत्वात्संपाद्य पातकेन मुनिवधरूपेण विलुप्तधृतिर्नष्टोत्साहः सन् । अन्तर्नि-
दमन्तर्लब्धस्थानमात्मविनाशहेतुं शापम् । अम्बुराशिर्ौर्व ज्वलनं वडवानलमिव ।
लु वाढवो वडवानलः' इत्यमरः । दधद्वृतवान्स्तन् । निवृत्तः । वनादिति शेषः ॥
इति महानहोपाध्यायकोलचलमग्निनाथसुरविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
नृगयावर्णनो नाम नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

वाशंसे नित्यनानन्दं रामनामकथानृतम् ।
सद्भिः स्वश्रवणैर्नित्यं पेयं पापं प्रणोदितुम् ॥

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।
किञ्चिदूनमनूनर्द्धः शरदामयुतं ययौ ॥ १ ॥

पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजस इन्द्रवर्चसः । अनूनर्द्धेर्नहासमृद्धेस्त्वस्य
रथस्य किञ्चिदूननीपव्यूतं शरदां वत्सराणाम् । 'स्वादतौ वत्सरे शरद' इत्यमरः । अयुतं
सहस्रं ययौ । 'एकदशसप्तसहस्राण्ययुतं लज्जं तथा प्रयुतम् । कोट्ययुतं च पञ्च
नात्स्यानं दशगुणं स्वात् ॥' इत्यार्यभट्टः । इदं च मुनिशापात्परं वेदितव्यं न तु जननात् ।
द्वेषसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । दुःखेनोत्पादितधायं न रामं नेतुमर्हसि ॥' इति
गणपतिरोधात् । नाप्यभिप्रेकात्परं तस्यापि 'सम्यग्विनीतमथ वमर्हं कुमारमादिश्य
गविधौ विधिवत्प्रजानाम्' (८।९४) इति कौमारगुह्यतत्त्वानिधानात्स एव विरोध इति ॥

तं निर्विकारत्वादक्षरं विदुः । निरन्तरं न जीयंत इति विरोधालंकारः । उक्तं च—
भासत्वे विरोधस्य विरोधालंकरणमन्ता' इति । विरोधेन चालौकिकमहिमतं व्यज्यते ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

त्वं सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । 'इगुपध-' इति कप्रत्ययः । अविज्ञातः । न केनापि
ज्ञात इत्यर्थः । त्वं सर्वस्य योनिः कारणम् । त्वमात्मन एव भवतीत्यात्मभूः । न ते
चित्कारणमस्तीत्यर्थः । त्वं सर्वस्य प्रभुः । त्वमनीशः । त्वमेकः सर्वरूपभाक् ।
तेनैव एव सर्वात्मना वर्तस इत्यर्थः ॥

सप्तसामोपनीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्ताविर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

हे देव, त्वां सप्तभिः सामनी रथंतरादिभिरुपनीतम् । 'तद्वितार्थ-' इत्युत्तरपदसमासः ।
नामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् । पूर्ववत्समासः । तत्र शेते यः स सप्तार्णवजलेशयः,
। 'शयवासवात्तिष्वकालाद्' इत्यलुक् । सप्ताविर्मुखं यस्य तम् । 'अभिमुखा वै देवाः'
श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूमिवः स्वरादीनानेकसंश्रयम् । एवंभूतमाचख्युः ॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः सनोक्षकैः'
मरः । तत्फलकं यज्ज्ञानम् । चत्वारो युगानि कृतत्रेतादीनि यावु ताश्चतुर्युगाः
ब्रह्मस्थाः कालपरिमाणम् । चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः ।
चतुर्वर्णप्रभुर इत्यर्थः । 'तत्प्रकृतवचने मयद्' । 'तद्वितार्थ-' इत्यादिना तद्वितार्थे
न्ये तत्प्रभुरपः । स लोकः । इत्येवंरूपं सर्वं चतुर्मुखाच्चतुर्मुखरूपिणस्तत्तः । जातस्मिति
ः । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च' इति श्रुतेः ॥

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितम् । तेन मनसा योगिनो हृदयाश्रयं
पद्मस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वन्त्यन्विष्यन्ति । ध्यायन्तीत्यर्थः ॥

अजस्य गृह्यतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरुकस्य याधार्थ्यं वेद कस्तव ॥ २४ ॥

न जायत इत्यजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ढप्रत्ययः । तस्याजस्य जन्मशून्यस्यापि
न गृह्यतः । नस्यादिरूपेण जायमानस्य । निरीहस्य चैधरहितस्यापि हतद्विषः शत्रुघा-
तो जागरुकस्य सर्वसाक्षितया निद्राप्रबुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्रामनुभवतः । इत्थं
त्वेष्टस्य तव याधार्थ्यं को वेद वेत्ति । 'विदो लोको वा' इति ण्यदेशः ॥

शब्दादीन्विषयान्मोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।

पर्याप्तोऽस्ति प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

द्विच । कृष्णादिरूपेण शब्दादीन्विषयान्मोक्तुम् । नजारादपादिरूपेण दुश्चरं तपश्चरि-
त् । तथा पैलमर्दनेन प्रजाः पातुम् । औदासीन्येन तादृश्येन वर्तितुं च पर्याप्तः समर्थो-
स्ति । भोगवत्सोः पालनौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोरावरणे तदन्यः कः समर्थः ॥

बहुधाप्यागमैर्मिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

आगमैर्ग्रीक्षाख्यादिभिर्दर्शनैर्बहुधा मिन्ना अपि सिद्धिहेतवः पुराणैस्तैः
उपायाः जाह्नव्या इमे जाह्नवीया गाङ्गाः । 'वृक्षच्छः' इति उक्तम् ।
प्रवाहाः । तेष्वप्यागमैरागतिभिर्बहुधा मिन्नाः सिद्धिहेतवश्च । अनेन इव त्वयो
प्रविशन्ति । येन केनापि रूपेण त्वानेवोपयान्तीत्यर्थः । यथाहुः पञ्चार्णवैः—
कारवोऽपि विश्वकर्मेत्युपासते' इति ॥

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ २७ ॥

त्वय्यावेशितं निवेदितं चित्तं यैस्तेषाम् । तुभ्यं समर्पितानि कर्माणि
'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कृत्य । मानेवैष्यति कैले-
प्रियोऽस्ति मे ॥' इति भगवद्वचनम् । वीतरागाणां निरञ्जनाभूयःसंनिवृत्तये
त्वये । मोक्षायैत्यर्थः । त्वमेव गतिः साधनम् । 'तमेव विदित्वाऽतिदुर्ल-
भं पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव ।

आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्योऽपि तव मह्यादिः द्रव्यादिर्निर्दिष्टमप्य-
इत्युक्त्या नावधार्यः । आप्तवाग्वेदः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति
अनुमानं—क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वदित्यादिकम् । ताभ्यां साध्यं त्वं
प्रति का कथा । प्रत्यक्षमपि तत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम् । तत्कारणप्रत्यक्षम्
इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २९ ॥

स्मरणेन केवलं कृतम् । 'केवलः कृत् एकश्च' इति शाश्वतः । पुरुषं त्वं
पुनासि यतः । यदित्यर्थः । अनेन स्मृतिकार्येणैव त्वयि तद्विषये वा इव
वृत्तयो दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ता निवेदितफला विज्ञापितकार्याः । तव त्वं
तत्कलम् । दर्शनादीनां तु कियदिति नावधारयाम इति भावः ॥

उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।

स्मृतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

उदधे रत्नानीव । विवस्वतस्तेजांसीव । दूराण्यनन्तरमगोचरानि ते ते
स्मृतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते । निःशेषं त्वोक्तं न शक्यन्त इत्यर्थः ॥

अनयातमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।

लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

अनयातममवाप्तम्, अवाप्तव्यं प्रमथ्य ते तव किञ्चन किञ्चिदपि न विद्यते ।
एते भावः । तर्हि किञ्चिद्वन्धने जन्मकर्मणी तत्राह—लोकेति । एते
जन्मकर्मणोर्हेतुः । परमकारणिकस्य ते परार्थेव प्रगतिः । न साधनम् ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संहियते वचः ।

ध्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

तव महिमानमुत्कीर्त्य वचः संहियत इति यत् । तद्वचःसंहरणं ध्रमेण वाग्व्यापार-
न्या । अशक्त्या काल्पयेंन यक्षुमराधयत्वाद्वा । गुणानामियत्तयैतावन्मात्रतया न ।
तमानन्यादिति भावः ॥

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

इति ते सुरास्तमधोभूतमज्ञानेन्द्रियजं ज्ञानं यस्मिन्तमधोक्षजम् । विष्णुं प्रसादया-
तुः प्रसन्नं चक्रुः । हि यस्मात्परमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूता-
व्याहृतिर्भूतस्य सत्यस्यार्थस्य व्याहृतिरुक्तिः । 'युक्ते क्ष्मादादृते भूतम्' इत्यमरः । न
तिर्न प्रसात्तमानाम् । महान्तो हि यथाकथंचिन्न सुलभा इति भावः । परमे स्थाने
हृतीति परमेष्ठी । 'परमे स्थः कित्' इत्युणादिसूत्रेण तिष्ठतेरितिः । 'तत्पुदये कृति बहु-
म्' इति सप्तम्या बहुङ् । 'स्थास्थिन्त्यूनाम्' इति यञञ्यात्यलम् ॥

तस्मै कुशलसंप्रश्नव्यञ्जितप्रीतये सुराः ।

भयमप्रलयोद्वेलादाचक्षुर्नैर्ऋतोदधिः ॥ ३४ ॥

सुरा देवाः । कुशलस्य संप्रश्नेन व्यञ्जिता प्रकटीकृता प्रीतिर्यस्य तस्मै । लक्षितप्र-
दायेत्यर्थः । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिर्मुखराणामिव निष्कला स्यादिति भावः । तस्मै
रज्जवेऽप्रलये प्रलयाभावेऽयुद्वेलादुन्मर्यादान् । नैर्ऋतो राक्षसः स एवोदधिः तस्मा-
त्प्रमाचक्षुः कथितवन्तः ॥

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना ।

स्वरेणोवाच भगवान्परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

अथ वेलायानविवृद्धे समासन्नानां संनिवृष्टानां शैलानां रन्ध्रेषु गह्वरेष्वनुनादिना
गतिध्वनिमता स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिस्त्रिरुक्तसमुद्रधोयो भगवानुवाच ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६ ॥

पुराणस्य चिरंतनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्णस्थानेपूरःकच्छादिषु समीरिता सन्धुगु-
चारिता । अत एव कृतः संपादितः संस्कारः साधुत्वस्यष्टादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती
वाणी चरितार्था कृतार्था बभूवैव । एवकारस्तत्संभावनाविपरीतभावनाव्युदात्तार्थः ॥

यमौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्भवा ।

निर्यातशेषा चरणाद्भङ्गेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

विभोर्विष्णोर्वदनादुद्भवा निःश्रुता । सदशनज्योत्स्ना दृग्दन्तनिष्ठहिता । इदं च
विशेषणं धावत्पातिशयायम् । अत एव सा भारती । चरणाद्भङ्गेनिर्याता चासौ शेषा च
निर्यातशेषा । निःश्रुतावशिष्टेत्यर्थः । 'त्रिधाः पुंवद्' इत्युक्ते 'पुंवत्कमेवाराय' इति
पुंवद्भावः । निर्यातशब्दस्य वा निर्याता अवशेषः वा गङ्गेवेति समानाधिकरण्यनिर्यात-
निर्यातायाः शेषेति चिरद्भे पुंवद्भावो दुर्वद एव । ऊर्ध्वप्रवर्तिन्युर्ध्ववर्तिनी
इत्युल्लेखः ॥

अथ तस्य विज्ञापत्युद्देशरस्य संवन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुनरुक्तमेव
पावकात्पुरुषः कथिद्विष्यः पुमानृत्विजां विस्मयेन सह प्रवभूव प्रादुर्बभूव । ५१
वात्तेपामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

तमेव पुरुषं विशिनष्टि—

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम् ।

अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

आद्यस्य पुंसो विष्णोरनुप्रवेशादधिष्ठानाद्धेतोस्तेन दिव्यपुरुषेणापि दुर्वहम् । ५१
वनोदरस्य भगवतो हरेरतिगरीयस्ताद्वोदुमशक्यम् । हेमपात्रगतं पयसि पक्वं चरुं
पायसान्नं दोर्भ्यामादधानो वहन् । 'अनवस्त्रावितोऽन्तरुष्मपक्व ओदनधरः' इति वक्त्रे

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीनृपः ।

वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

नृपो दशरथः प्राजापत्येन प्रजापतिसंवन्धिना पुरुषेणोपनीतं न तु वक्त्रे
'प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप' इति रामायणात् । तदन्नं पायसान्नम् । ५१
तोदधिनाविष्कृतं प्रकाशितं पयसां सारममृतं वृषा वासव इव । 'वासवो वृषः'
इत्यमरः । प्रत्यग्रहीत्स्त्रीचकार ॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।

प्रसूतिं चकमे तस्मिन्लोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

तस्य राज्ञो दशरथस्यान्यदुर्लभा असाधारणा गुणा अनेन कथिता व्याख्यातः
यद्यस्मात्त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्सार्थं ध्यन् । तस्य प्रभवः कारणं विद्वांसः
तस्मिन् राज्ञि प्रसूतिमुत्पत्तिं चकमे कामितवान् । त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति विद्वांसः
धिर्गुणसमाश्रय इत्यर्थः ॥

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विमेजे चरुसंज्ञितम् ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्षतिरिवातपम् ॥ ५४ ॥

सं नृपः चरुसंज्ञास्य संजाता चरुसंज्ञितम् । वैष्णवं तेजः । पत्न्योः कौसल्याकैकेयी
द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इति चकारादिवृशब्दस्य द्यावाः
तयोर्द्यावापृथिव्योः । अहंः पतिरहर्षतिः । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' इत्यमरः
नाद्वैकल्पिको रेफस्य रेफादेशो विसर्गपवादः । प्रत्यग्रमातपं बालातपमिव । विमेजे
विभज्य ददावित्यर्थः ॥

पत्नीत्रये सति द्वयोरेव विभागे कारणमाह—

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।

अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ५५ ॥

तस्य राज्ञः । कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति कोसलः । 'सल गतौ' । पञ्चा
कुशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्गुणः । कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या । 'पृष्ठेत्कोसलः'
ज्यङ् इति ज्यङ् । 'यङश्चाप्' इति चाप् । अत एव सूत्रे निर्देशात्कोसलशब्दो
सकारमध्यः । अर्चिता ज्येष्ठा मान्या । केकयवंशजा कैकेयी प्रियेष्ठा । अतो
रीश्वरो भर्ता नृपः सुमित्रां ताभ्यां कौसल्याकैकेयीभ्यां संभावितां भागदानेन मा
मैच्छदिच्छति स्म । एवं च सामान्यं तिष्ठणां च भागप्रापणमिति राज्युचितज्ञता
च लभ्यते ॥

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरोरर्धार्धभागान्यां तामयोजयतामुमे ॥ ५६ ॥

बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य । उचितज्ञस्यैत्यर्थः । पत्युर्महीक्षितः द्वितीयस्य । विशेषगत्रयेण
उत्तुसरणीयतानाह । चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे ते उमे पत्न्यौ कौसल्याकैकेय्या । चरोर्या-
तगौ समभागौ तयोर्धार्धौ तौ च तौ भागा चेत्तर्धभागानेकदेशौ । ताम्यामर्धार्ध-
ताभ्याम् । 'पुंसर्धोऽर्धं सनेऽशके' इत्यमरः । तां सुमित्रामयोजयतां युक्तां चक्रतुः ।
च विभागो न रानायणसंवादी । तत्र चरोरर्धं कौसल्याया अवशिष्टार्धं कैकेय्यै
हं पुनः सुमित्रायाः' इत्यभिधानात् । किंतु पुराणान्तरसंवादो दृश्यः । उक्तं च नार-
दः—'ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः । पिण्डाभ्यामल्पमल्पं तु स्वमगिन्यौ
कृतः ॥' इति । एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् ॥
न चैवं सत्यपीड्यां स्यादित्याह—

सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि ।

भ्रमरी वारणस्येव मदनित्यन्दरेखयोः ॥ ५७ ॥

सा सुमित्रोभयोरपि । समान एकः पतिर्धन्योस्तयोः सपत्न्योः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु'
३ ङीप् । नकारदिशब्द । भ्रमरी मृदाक्षना वारणस्य गजस्य मदनित्यन्दरेखयोरिव
बद्धयगतयोरिति भावः । प्रणयवती प्रेमवत्यासीत् । सपत्न्योरित्यत्र नासान्तर्गतस्य
दुस्वप्नानं वारणस्येति ॥

तामिर्गर्भः प्रजाभृत्यै दध्रे देवांशसंभवः ।

सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरस्मयः ॥ ५८ ॥

तामिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूया अभ्युदयाय । देवस्य विष्णोरंशः संभवः
रणं यस्य स गर्भः । सूर्यत्येनाः सौर्यः । तानिः सौरीभिः । 'सूर्यतिष्य—' इत्युपधाया-
रस्य लोपः । अमृता इत्याख्या यासां तामिः । जलबहनसाम्यान्नाडीभिरिव । नाडी-
वृष्टिविसर्जनीभिर्दीधितिभिरपां विकारोऽन्नयो जलनयो गर्भ इव । दध्रे धृतः ।
तावैकवचनम् । गर्भं दधिर इत्यर्थः । अत्र यादवः—'तासां शतानि चत्वारि रदमीनां
विसर्जने । शतत्रयं हिमोत्तर्गं तावद्गर्भस्य चर्जने ॥ कानन्दाश्च हि मेघ्याश्च नूतनाः
तना इति । चतुःशतं वृष्टिवाहास्ताः सर्वा अमृताः त्रियः ॥' इति ॥

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः ।

अन्तर्गतफलारम्भाः सत्यानामिव संपदः ॥ ५९ ॥

समं युगपदापन्ना गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो याभित्ता आपन्नसत्त्वा गर्भिण्यः । 'आप-
न्नसत्त्वा स्याद्गुर्विष्यन्तर्वल्ली च गर्भिणी' इत्यमरः । अत्र एवापाण्डुरत्विष इत्यपाण्डुरव-
र्गत्वा राजपत्न्यः । अन्तर्गता गुप्ताः फलारम्भाः फलप्रादुर्भावा यासां ताः । सत्यानां
संपद इव । रेजुर्वनुः ॥

संप्रति तासां स्वरदर्शनान्धाह—

गुप्तं ददधुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः ।

जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥

सर्वज्ञाः स्वप्नेषु । जलजः शङ्खः । जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छिता मूर्तयो देवाः
तैर्वानर्तयन्तैः सुरैर्गुप्तं रक्षितमात्मानं स्वरं ददधुः ॥

पुत्रिणो जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य पुत्रजन्मनि प्रवेशयानां प्रवेशयितव्यानां वादनीयानामित्यर्थः । तूर्याणां वायानामारम्भमुपक्रमं प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयश्चकु साक्षात्पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ॥

संतानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुपी ।

सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ॥ ७७ ॥

अस्य राज्ञो भवने संतानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां विकारः संतानकमयी वृष्टि पेतुपी पपात । 'कमुश्च' इति कमुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सा वृष्टिरेव स पुत्रजन्मन्यावदयका ये मङ्गलोपचारास्तेषामादिरचना प्रथमक्रियाभवत् ॥

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।

आनन्देनाग्रजेनेत्र समं ववृधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते । धात्रीणामुपमातृणां स्तन्यानि पयांसि पिबन्तीति तथोक्ताः । ते कुमाराः अग्रे जातेनाग्रजेन ज्येष्ठेनेव स्थितेन पितुरानन्देन स ववृधिरे । कुमारवृद्ध्या पिता महान्तमानन्दमवापेत्यर्थः । कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजलोकिरानन्दस्य ॥

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।

मुमुर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥ ७९ ॥

तेषां कुमाराणां संवन्धि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयकर्मणा शिक्षया । हविर्भुजाम् भूमीनां सहजं तेजो हविषाज्यादिकेनेव मुमुर्च्छ ववृधे । निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ।

परस्परविरुद्धास्ते तद्द्वयोरनघं कुलम् ।

अलमुद्द्योतयामासुर्देवारण्यसिवर्तवः ॥ ८० ॥

परस्परविरुद्धा अभिद्विष्टाः । गौघ्रात्रगुणवन्त इत्यर्थः । ते कुमारास्तात्प्रसिद्धमाने निष्पातं रणोः कुलम् । कृतवो वरन्तादयो देवारण्यं नन्दनमिव । सहजविरोधतः पृथुतां राक्षसशान्त्यर्थं भावनार्थं देवविशेषणम् । अलमत्यन्तमुद्द्योतयामासुः प्रकाशा मयः । गौघ्रात्रवन्तः कुलभूषणायन्त इति भावः ॥

समानेऽपि हि सांभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं वभूवतुः ॥ ८१ ॥

शोभनाः निधा भ्रातरौ येषां ते भ्रातरः । 'नवृतश्च' इति कप् न भवति । 'वर्तवः' इति निष्पातः । तेषां भावः गौघ्रात्रम् । युवादिवाद्घञ् । तस्मिन्समाने वदुर्भवेऽपि यथोभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या द्वन्द्वं वभूवतुः । तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं वभूवतुः । 'द्वन्द्वं' रद्वयमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञाप्रप्रयोगात् । 'वर्तवः' इत्यभिव्यक्तार्थे निषातः । कचिन्कस्यचिन्नेहो नानिश्चित्यत इति भावः ॥

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विमिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्त्रोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

तेषां शत्रुघ्नौ मय्ये द्वयोर्द्वयोः । रामलक्ष्मणयोर्मरुतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः । यथा वयुर्न नन्दोर्नवद्वयोर्यथा । चन्द्रसमुद्रयोश्च न । ऐक्यमैकमर्थं कदाचन न विमिदे ।

ते प्रजानां प्रजानांथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जह्नुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥
प्रजानांथास्ते कुमारस्तेजसा प्रभावेण प्रश्रयेण विनयेन च । निदाघान्ते प्रीप्मान्ते ।
यामान्यत्राणि मेघा येषां ते श्यामाभ्राः । नातिशीतोष्णा इत्यर्थः । दिवसा इव । प्र-
जानां मनो जह्नुः ॥

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ ८४ ॥
स चतुर्धा । 'संख्याया विधार्थे धा' इत्यनेन धाप्रत्ययः । व्यस्तो विभक्तः पृथिवीप-
तिर्दशरथस्य प्रसवः संतानः । चतुर्धाङ्गवान्भूतिर्नान्धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इव बभौ ॥

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।
तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥
गुरुवत्सलाः पितृभक्त्यास्ते कुमारः गुणैर्विनयादिभिर्गुरुं पितरम् । चतुर्णामन्तानां
दिगन्तानामीशं चतुरन्तेशम् । 'तद्वितार्थ-' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तं दशरथमेव
महार्णवाश्चत्वारो रत्नैरिव । आराधयामासुरानन्दयामासुः ॥

सुरगज इव दन्तैर्मग्नदैत्यासिधारै-
र्नय इव पणवन्धन्यक्तयोगैरुपायैः ।
हरिरिव युगदीर्घैर्दोभिर्शैस्तदीयैः
पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

भद्रा दैत्यानामसिधारा यैस्तैश्चतुर्भिर्दन्तैः सुरगज ऐरावत इव । पणवन्धनेन फल-
सिद्ध्या व्यक्तयोगैरनुनितप्रयोगैरुपायैश्चतुर्भिः सामादिभिर्नयो नीतिरिव । युगवद्दीर्घैश्च-
तुर्भिर्दोभिर्भुजैर्हरिर्विष्णुरिव । तदीयैर्हरिस्तन्विभिरंशैर्दशभूतैश्चतुर्भिस्तैः पुत्रैरवनिपतीनां
पती राजराजो दशरथश्चकाशे विदिशुते ॥

इति महानहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरीविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रामावतारो नाम दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

रामचन्द्रवरणारविन्दयोरन्तरङ्गं चर नृजललीलया ।

तत्र सन्ति हि रसाश्चतुर्विधास्तान्यपारुचि सदैव निर्विशं ॥

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविधातशान्तये ।

काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

कौशिकेन कौशिकपत्न्येन दिशानिब्रजेत्यान्यागत्य स क्षितीश्वरो दशरथः । अध्वरवि-
धातशान्तये यद्विदितविष्वक्ताय । काकपक्षधरं बालकोचितशिखाधरम् । 'बालानां तु शि-
खा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलदुषः । रामं याचितः किल प्रार्थितः खलु ।
याचेद्विषमकादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'अप्रधाने दुर्हार्दीनाम्' इति वचनात् । नायं बालाधि-

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुर्विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।

लोकमन्धतमसात्कमोदितौ रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४ ॥

तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं दीक्षासंस्कृतमृषिं शरैर्विघ्नतो विघ्नेभ्यः । कमेण पर्यायेण रात्रिदिवसयोरुदितौ शशिदिवाकरौ रश्मिभिरन्धतमसाद्ग्राह्यवन्तात् । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । 'अवसमन्वेभ्यस्तमसः' इति समासान्तोऽन्धप्रत्ययः । लोकमिव ररक्षतुः । रक्षणप्रवृत्तावभूतामित्यर्थः ॥

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिर्वन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।

संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतसुचाम् ॥ २५ ॥

अथ बन्धुजीवपृथुभिर्वन्धुजीवकुसुमस्थूलैः । 'रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । रक्तविन्दुभिः प्रदूषितामुपहतां वेदिं वीक्ष्य । अपोढकर्मणां व्यक्तव्यापाराणाम् । च्युता विकङ्कतसुचो येभ्यस्तेषामृत्विजां याजकानां संभ्रमोऽभवत् । विकङ्कतप्रहणं खदिराद्युपलक्षणम् । सुगादीनां खदिरादिप्रकृतिकत्वात् । सुगादिपात्रस्यैव विकङ्कतप्रकृतिकत्वात् । 'विकङ्कतः सुवावृक्षः' इत्यमरः । यद्वा सुजात्रस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वमस्तु । उभयत्रापि शास्त्रसंभवात् । यथाह भगवानापस्तम्बः—'खादिरः सुवः पर्णमयी जुह्वैकङ्कतीः सुचो वा' इति ॥

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो वाणमाश्रयमुखात्समुद्धरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदम्बरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६ ॥

सपदि लक्ष्मणाग्रजो रामो वाणमाश्रयमुखात्तूणीरमुखात्समुद्धरन् । उन्मुख ऊर्ध्वमुखोऽम्बरे । गृध्रपक्षपवनैरीरिताः कम्पिता ध्वजा यस्य तत्तथोक्तम् । रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत् । तदुक्तं शकुनार्णवे—'आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे' इति । रक्षसां बलमपश्यत् ॥

तत्र यावधिपती मखद्विपां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान् ।

किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥ २७ ॥

स रामस्तत्र रक्षसां बले यौ मखद्विपामधिपती तौ सुबाहुमारीचौ शरव्यं लक्ष्यं करोत् । 'वेभ्यं लक्ष्यं शरव्यं च' इति हलायुधः । इतरान्नाकरोत् । तथाहि । महोरगविसर्पिविक्रमो गरुडो गरुत्मान् राजिलेषु जलव्यालेषु प्रवर्तते किम् । न प्रवर्तते इत्यर्थः । 'अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलङ्गुण्डुर्भौ' इत्यमरः ॥

।ऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदैवतम् ।

शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ २८ ॥

विद्वेदः । स राम उग्रजवमुत्कटजवं वायुदैवतं वायुदैवता यस्य तद्वायव्यं । संदधे संहितवान् । कर्तारि लिट् । तेनास्त्रेण शैलवद्गुरुमपि ताडकासु । पाण्डुपत्रमिव । परिणतपर्णमित्यर्थः । अपातयत्पातितवान् ॥

राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया ।

राक्षसः । कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्वहिः ॥ २९ ॥

यौऽपरो राक्षसस्तत्र तत्र मायया शम्बरविद्यया विससर्प राक्षसारशकलकृतं खण्डीकृतं तं सुबाहुं कृती कुशलो रामः । कृती च कुशलः समौ

‘स्वर्गेपुपशुवाम्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः’ इत्यमरः । पुनर्वसु
इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवते इव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिवताम् । अत्यास्थय
पदयतामित्यर्थः । विदेहनगरी मिथिला । तन्निवासिनां मनः कर्तुं पक्ष्मपातं निमेषमपि
तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वाद्वधनां विडम्बनां मन्यते स्म मेने । ‘लट् स्मे’ इति भूतार्थे लट् ।

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित्कुंशिकवंशवर्धनः ।

राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांवभूव सः ॥ ३७ ॥

यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने । कतावित्यर्थः । अवसिते समाप्ते सति कालवि
सरज्ञः कुशिकवंशवर्धनः स मुनी रामम् । अस्थितेऽनेनेत्यसनम् । इषूणामसनमिष्व
चापम् । तस्य दर्शन उत्सुकं मैथिलाय जनकाय कथयांवभूव कथितवान् ॥

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥ ३८ ॥

पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशं जन्म यस्य तथोक्तस्य । एतेन वरसंपत्तिरुक्ता ।
शोस्तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुर्वाक्ष्य । स्वं स्वकीयं दुरानममानमयितुमशक्य
नमेर्ष्यन्तात्खल्व । धनुर्विचिन्त्य च दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयम् । ‘शुल्कं च
दिदेये स्याज्जामातुर्वन्धकेऽपि च’ इति विश्वः । तस्य धनुर्मन्त्ररूपस्य संस्थया स्थित
‘संस्था स्थितौ शरे नाशे’ इति विश्वः । पीडितो बाधितः । शिशुना रामेण दुष्करमि
दुःखित इति भावः ॥

अब्रवीच्च भगवन्मतङ्गजैर्यद्वृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।

तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥ ३९ ॥

अब्रवीच्च । मुनिमिति शेषः । किमिति । हे भगवन्मुने, बृहद्भिर्मतङ्गजैर्महागजैर्
दुष्करं यत्कर्म तत्र कर्मणि कलभस्य वालगजस्य । ‘कलभः करिशावकः’ इत्यमरः
मोघवृत्ति व्यर्थव्यापारं चेष्टितं साहसमनुमन्तुमहं नोत्सहे ॥

हेपिता हि बहवो नरेश्वरास्तेन तात धनुषा धनुर्भृतः ।

ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्स्वान्विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥ ४० ॥

हे तात, तेन धनुषा बहवो धनुर्भृतो नरेश्वरा हेपिता हियं प्रापिता हि । जिह्वै
र्धातोर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । ‘अर्तिही—’ इत्यादिना पुगागमः । ते नरेश्वरा ज्यानिघातै
कठिनत्वचः स्वान्भुजान्विधगिति विधूयावमस्य प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥

प्रत्युवाच तमृपिर्निशम्यतां सारतोऽयमथवा गिरा कृतम् ।

एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविच ॥ ४१ ॥

प्रत्युवाच । किमिति । अयं रामः सारतो बलेन निशम्यतां श्रूयताम् । अ
सारवर्णनया कृतमलम् । गीर्णं वक्तव्येत्यर्थः । ‘युगपर्याप्तयोः कृतम्’ इत्य
यं चेतत् । ‘कृतं निवारणनिषेधयोः’ इति गणव्याख्याने गिरेति करणे
निषेधक्रियां प्रति करणत्वात् । किंत्वशनिर्वज्रो गिराविच । चापे धनुष्येव
व्यक्तशक्तिर्दृष्टसारो भविष्यति ॥

तः पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।

त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

एवमात्मस्य गुणैर्वचनान्न जनकः काकादन्वधने यन्तेऽपि नाप्ये पुनस्तस्य कर्म पितृस्य पराक्रमम् । 'ह्यन्यन्नान्युपादिभ्योऽण्' इति युवादिनाण्य् । 'पितृस्य पुनस्तस्येति' भाष्ये कर्मणि तेजति' इति विग्रहः । त्रिदशगोप इन्द्रगोपतीन्द्रः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपगन्तः । 'प्रमाणे ह्यसत्त्व-' इत्यादिना मात्रचन्द्रनयः । गन्तः मार्गं कथयत्ययः । तस्मिन्नुपगन्तव्येनि कर्तुं दाहशक्तिमिव । धृष्टे विग्रहणान् ॥

व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान्कार्मुकामिहरणाय मैथिलः ।

तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव चक्षन्त्योचनः ॥ ४३ ॥

अथ मैथिलः पार्श्वगान्पुरगान्कार्मुकामिहरणाय कार्मुकगान्तेतुम् । 'तुनर्वाग-' इति चतुर्थी । सहस्रलोचन इन्द्रमैजगस्य तेजोमयस्य धनुषः प्रवृत्तय आभिर्भाषाय तोयदान्मेधानिव गणान्नाणशः । 'नर्त्यैकवचनान्न वीर्यानाम्' इति शरप्रत्ययः । व्यादिदेश प्रजिघाय ॥

तत्प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।

विद्वतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजद्वयध्वजः ॥ ४४ ॥

दाशरथी रामः प्रसुप्तभुजगेन्द्र इव भीषणं भयंकरं तदनुवीक्ष्याददे जप्राह । दृष्टो ध्वजश्चिह्नं यस्य स शिवो येन धनुषा । क्रतुरेव मृगः । विद्वतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छीत्ये णिनिः । तं विद्वतक्रतुमृगानुसारिणं बाणमसृजन्मुमोच ॥

आततज्यमकरोत्स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।

शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५ ॥

स रामः संसदा सभया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यस्मिन्कर्मणि तथया स्वात्तथेक्षितान् । शैलस्येव सारो यस्य तच्छैलसारमपि धनुः । स्मरः । पेशलं कोमलं पुष्पचापमिव नातियत्नतो नातियत्नात् । नञर्थस्य नञश्चदस्य नुप्पुपेति समासः । आततज्यमधिज्यमकरोत् ॥

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः ।

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

तेन रामेणातिमात्रकर्षणाद्भज्यमानमत एव वज्रपरुषस्वनम् । वज्रमिव परुषः स्वनं यस्य तत् । धनुः कर्तुं । दृढमन्यवे दृढक्रोधाय । 'मन्युः क्रोधे कर्तुं दैन्ये' इति विश्वः । भार्गवाय क्षत्रं क्षत्रकुलं पुनरुद्यतं न्यवेदयदिव ज्ञापयामासेव ॥

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजां रुपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

अथ मैथिलो जनको रुद्रकार्मुके दृष्टः सारः स्थिरांशो यस्य तद्दृष्टसारम् । 'सारवले स्थिरांशे च' इति विश्वः । वीर्यमेव शुल्कम् । धनुर्मेघरूपमित्यर्थः । अभिनन्द्य राघवाय रामायामयोनिजां देवयजनसंभवां तनयां सीतां रुपिणीं श्रियमिव साक्षात्स्मीमिव न्यवेदयदर्पितवान् । वाचेति शेषः ॥

उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह—

मैथिलः सपदि सत्यसङ्गरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।

संनिधौ श्रुतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिस्मृतवान् ॥ ४८ ॥

पुष्पमार्तवम्' इत्यमरः । अवलोकनक्षमा दर्शनार्हो नो बभूवुः । एकत्रादृष्टदोषादपि
शास्त्रदोषादिति विज्ञेयम् । अत्र रजोवृष्टिरुत्पात उक्तः ॥

भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे ।

क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥

भास्करो यां दिशमध्युवास च यस्यां दिश्युपितः । 'उपान्वध्याङ्सः' इति कर्मत्वम्
तां दिशं श्रिताः शिवा गोमायवः । 'स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः' इत्यमरः
क्षत्रशोणितेन या पितृक्रिया पितृतर्पणं तत्रोचितं परिचितं भार्गवं चोदयन्त्य इव प्रतिभ
भयंकरं ववासिरे रुरुवुः । 'वासृ शब्दे' इति धातोर्लिङ् । 'तिरश्चां वासितं रुतम्' इत्यमरः

तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।

अन्वयुङ्क्त गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलघयत्स तद्यथाम् ॥ ६२ ॥

तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित्कार्यज्ञः क्षितेरीश्वरः शान्तिमनर्प
निवृत्तिमधिकृत्योद्दिश्य गुरुं वसिष्ठमन्वयुङ्क्तापृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः
य गुरुः स्वन्तं शान्तोदकं भावीति तस्य राज्ञो व्ययामलघयलघकृतवान् ॥

निर्जलमदीर्घमयेन कीदृशमदीर्घमयेन मनुजं तेषां मन्त्रं ज्ञानं विना
न गच्छेत् । 'निर्जनं' साधुते नमो इति विना । 'दीर्घम्' । प्रहसितव्यः । ते मा-
नस्यैवं स्वो दानं चकरोत्येव यतः । मन्त्रो यत्न म पठितो विना । 'मन्त्रं' निर्दोषम् ।
चन्द्रो भवति कोषक दिनेर्दीर्घमवधिर्नमः ॥

नाम राम इति तुल्यमात्मजे यन्मानमस्मिन् च दारुणे ।

हृद्यमस्य भयदायि चाभयद्रवजातमिव हारस्तपयोः ॥ ६८ ॥

नामने पुत्रे दारुणे येरेऽदिते गर्भे च तुल्यमस्मिन्नेव यन्मानं राम इति नाम ।
हारस्तपयेति नमं रजस्तपं रजस्तपि । नाम दारुणस्य हृद्यं हृद्यंगमं भयदायि
मयंकरं चामवत् ॥

अर्धमर्धमिति वादितं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपद्रवतात्रियं ततः संदधे दशमुद्रप्रतारकाम् ॥ ६९ ॥

स मर्गः । अर्धमर्धमिति वादितं रामनवेक्ष्य । यतो यत्र भरताग्रजस्तत्तत्र ।
'इतरन्मोऽपि दयन्ते' इति सर्वविशेषिकतमिः । अत्र कञ्चुके विनये यः कोपद्रवो
रोममिलस्य चैवं जलमिव स्थितम् । 'जलमयोर्निर्जुनस्य' इत्यमरः । उदप्र-
तारक कर्तामिह दशमुद्रम् । 'तारकः कर्तामिह' इत्यमरः । इमं संदधे ॥

तेन कार्मुकगणितमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।

जहुर्लोविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७० ॥

कार्मुकगणितमुष्टिना । कार्मुकलोविवरचारिणं कुर्वता युयुत्सुना योऽमुनिच्छता ।
तेन मर्गवेग कर्ता । विगतभीर्निर्भीकः सन् । पुरोगतोऽग्रगतो राघवो निजगद उक्तः ।
कर्माणि लिङ् ॥

क्षत्रजातनपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुतसर्प इव दण्डवद्वनाद्रोषितोऽसि तव विक्रमश्रवात् ॥ ७१ ॥

क्षत्रजातं क्षत्रजातिर्नेऽपकारेण निवृत्तवस्तेन वैरि द्वेयि । तत्क्षत्रजातं बहुश एकविं-
शतिरनिहत्य शमं गतोऽसि । तयामि सुतसर्पो दण्डवद्वनादिव । तव विक्रमस्य
श्रवदकर्णद्रोषितो रोषं प्राप्तिवोऽसि ॥

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलाननितपूर्वमक्षुणोः ।

तन्निशान्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव मग्नमात्मनः ॥ ७२ ॥

कन्यैः पार्थिवैः । कनमित्यर्थं पूर्वमनमितम् । सुसुतोऽपि समासः । अत्र मैथिलस्य
धनुरननितः क्षत्रवत् । किलेति वर्तमानम् । 'वर्तमानाव्ययोः किल' इत्यमरः ।
दण्डुनेनं निधन्यकन्यं भवता आत्मनो सम वीर्यमेव शृङ्गं मग्नमिव समर्थये मन्ये ।

अन्यथा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।

ब्रीडनावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुद्योन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥

अन्यथाऽन्यस्मिन्काले । जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरितः सन्मानेवागात् । संप्रति
त्वयुद्योन्मुखे सति व्यस्तवृत्तिर्विराट्कृतिः । अन्यगामीति यावत् । स शब्दो
ब्रीडनावहति त्वया करोति ॥

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्रावाजयत्समाः ।

द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥ ६ ॥

सा तयोर्वरयोर्मध्य एकेन वरेण रामं चतुर्दश समाः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रावाजयत्प्रावासयत् । द्वितीयेन वरेण सुतस्य भरतस्य वैधव्यैकफलां सवैधव्यमात्रफलाम् । न तूपभोगफलमिति भावः । श्रियमैच्छदियेष ॥

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्गहीं प्रत्यपद्यत ।

पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७ ॥

रामः प्राक् पित्रा दत्तां महीं रुदन् प्रत्यपद्यताङ्गीचकार । सत्यागदुःखादिति भावः । पश्चाद्वनाय गच्छेत्येवंरूपां तदाज्ञां पित्राज्ञां मुदितोऽग्रहीत् । पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥

दधतो मङ्गलक्ष्मीं वसानस्य च चल्कले ।

ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८ ॥

मङ्गलक्ष्मीं दधतो चल्कले वसानस्याच्छादयतश्च तस्य रामस्य सममेकविधं मुपासीत मुखवर्णं जना विस्मिता ददृशुः । सुखदुःखयोरविकृत इति भावः ॥

स सीतालक्ष्मणसखाः सत्याहुर्मलोपयन् ।

विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥ ९ ॥

स रामो गुरुं पितरं सत्याद्वरदानरूपादलोपयज्जघ्रंशयन् । सीतालक्ष्मणयोः सहो विप्रदः । ताभ्यां सहितः सन् दण्डकारण्यं विवेश । सतां मनश्च प्रत्येकं विवेश पितृभक्त्या सर्वे सन्तः संतुष्टा इति भावः ॥

राजाऽपि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।

शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १० ॥

तद्वियोगार्तः पुत्रवियोगदुःखितो राजाऽपि स्वकर्मणा मुनिपुत्रवधरूपेण जातः शापं जघ्रं शापं पुत्रशोकजं मरणात्मकं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रेण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभमाप्तिममन्यत । मृत इत्यर्थः ॥

विप्रोपितकुमारं तद्राज्यमस्तमितेश्वरम् ।

रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिपतां ययौ ॥ ११ ॥

विप्रोपिता गताः कुमारा यस्मिन्तत्तथोक्तम् । अस्मितो मृत ईश्वरो राजा यमदण्डोक्तं तद्राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिपतां भोग्यवस्तुनां ययौ । 'आमि भोग्यवस्तुनि' इति केशवः ॥

अथानाथाः प्रकृतयो मातृवन्धुनिवासिनम् ।

मान्तरानाययामागुर्भरतं स्मृतिताश्रुभिः ॥ १२ ॥

अथानाथाः प्रकृतयोऽस्यान्ताः । 'प्रकृतिः सहजं योनानामात्ये परमात्मनि' इति विश्वः । मातृवन्धुनिवासिनं भरतं स्मृतिताश्रुभिः । पितृमरणगुण्यर्थमिति भावः । मान्तरानाययामागुर्भरतं ॥

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।

मातुर्न केवलं सखाः श्रियोऽप्यामीत्यराजकुलः ॥ १३ ॥

पैत्रेनोत्तमो भरतः पितृम्यानिभं भगवान्मृतं स्वयं मृतं श्रुत्वा रामः मातुः
वत् मानुरेव पराश्रुतो न किंचिदपि पितृमृत्युः शर्मन् ॥

ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दक्षिणानाथ्रमन्यैः ।

तस्य पश्यन्ससौमित्रेणदश्रुयंसतिष्ठमान् ॥ १४ ॥

ससैन्यो भरतो राममन्दगाय । किं कृतम् । साध्वन्मृत्युवन्मृत्युमिति दक्षिणेतः स-
निवासा इति कथितान् ससैन्येनैव दशमदिनस्य तस्य रामस्य दशमदिनस्य निवृत्तिरिति कृतम्
पश्यन्नुदभू र्वन् ॥

चित्रकूटवनस्थं च कथितम्यगतिगुणैः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयांचक्रे तमनुच्छिष्टसंपदा ॥ १५ ॥

चित्रकूटवनस्थं तं रामं च गुरोः पितुः कथितम्यगतिः कथितम्यगतिः कथितम्यगतिः ।
अनुच्छिष्टानुगतशिष्टाः संपदुक्तोक्तो यस्याः सा । 'संपद्वर्ता गुणोक्तो' इति केनचः ।
तया लक्ष्म्या करणेन निमन्त्रयांचक्रे जातवान् ॥

स हि प्रथमजे तस्मिन्नरुतश्रीपरिग्रहे ।

परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुजः ॥ १६ ॥

स हि भरतः प्रथमजेऽप्रेजे तस्मिन् रामेऽरुतश्रीपरिग्रहे सति स्वयं भुजः स्वीकरणा-
दात्मानं परिवेत्तारं मेने । 'परिवेत्तानुजोऽन्द्रे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्' इत्यमरः । भूपरि-
ग्रहोऽपि दारपरिग्रहसम इति भावः ॥

तमशक्यमपाक्रुं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।

ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७ ॥

स्वर्गिणः पितुर्निदेशादपाक्रुं निवर्तयितुमशक्यं तं रामं पश्चाद्राज्याधिदेवते स्वा-
मिन्द्रो कर्तुं पादुके ययाचे ॥

स विरुष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।

नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु ॥ १८ ॥

स भरतो भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विरुष्टः सन् पुरीमयोध्यां नाविशदेव । किन्तु
न्दिग्रामगतः संस्तस्य रामस्य राज्यं न्यासमिव निक्षेपमिवाभुनक्तुपालयत् । न तूपभुक्त-
नित्यर्थः । अन्यथा 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदप्रसङ्गात् भुजेर्लङ् ।

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराद्धमुखः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९ ॥

ज्येष्ठे दृढभक्ती राज्यतृष्णापराद्धमुखो भरत इति पूर्वोक्तानुष्ठानेन मातुः पापस्य प्राय-
श्चित्तं तदपनोदकं कर्माकरोदिव इत्युत्प्रेक्षा । दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य 'स्त्रियाः पुं-
वत्' इत्यादिना पुंवद्भावो दुर्घटः । 'अप्रियादिषु' इति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य प्रिया
दिषु पाठात् । अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढभ-
क्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकस्य विवक्षितत्वात्तिद्धमिति समाधेयम् । वृत्तिकार-
दोर्धनिवृत्तिमात्रपरो दृढभक्तिशब्दो लिङ्गविशेषस्यानुपकारकत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमेव
तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वादृढभक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजर-
जस्तु—कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठाद्भवानीभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वा-
पुंवद्भावप्रतिषेधः दृढभक्तिरित्यादौ भावसाधनत्वात् पुंवद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्येत्याह ॥

मा सीतासंनिधावेव तं वव्रे कथितान्वया ।
वती । तथाहि । अत्यारुढोऽतिप्रहृष्टो नारीणां मनोभावः कानः कालज्ञोऽवतरज्ञो न
भवतीत्यकालज्ञो हि ॥

संख्यान्नवापिशन्नन्य विनायो नाम राक्षसः ।

वतिष्ठन्मार्गमावृण्व रामन्येन्द्रोऽगिच ग्रहः ॥ २८ ॥

संख्यान्नवापिशन्नन्य विनायो नाम राक्षसः । वती नन्वेन्द्रोऽगिच । यथा रामस्य मार्गः
मापातमावृण्वरापातिष्ठन् ॥

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकगोपणः ।

नमोनभस्ययोर्धृष्टिमवग्रह इयान्तरे ॥ २९ ॥

लोकस्य गोपणः शोधनः न साधनगणो नभस्यमनोर्मये मैथिलीम् । नमोनभ-
स्ययोः श्रावणभाद्रपदयोगन्तरे मध्ये दक्षिणग्रहो धर्मप्रतिष्ठन् इव जहार । 'वृष्टिर्धर्मो
तद्विपातेऽवग्रहावग्रहो' तयो' इत्यन्तरः ॥

तं विनिष्पिष्य काकुत्स्थो पुरा वृण्वति स्वर्णीम् ।

गन्धेनाशुचिना चेति वन्मुद्रायां निचननुः ॥ ३० ॥

वृद्धस्यस्य गोत्रापत्ये पुनांती काकुत्स्थो रामकन्यां तं विरुपं विनिष्पिष्य हन्या ।
वन्मुचिनाऽवविद्रेण गन्धेन स्वर्लीनाश्मभुवं पुरा वृण्वति 'वृण्वति' इति हेतोः । यावत्पुरा-
निपातयोर्लट् इति नविष्यदर्थं लट् । वन्मुद्रायां निचननुर्भूमां रागिता निक्षिप्तवर्णी न ॥

पञ्चवट्यां ततो रामः शालनाम्बुजन्मजन्मनः ।

अनपोढस्थितित्तस्यौ विन्ध्याद्रिः प्रवृत्ताविव ॥ ३१ ॥

ततो रामः पुनर्मज्जन्मनोऽगस्तस्य शालनाम् । पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी ।
'तद्वितीर्थः' इति तत्पुरुषः । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुतंज्ञायाम् 'द्विगोः' इति
पौर । 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवचनम् । तस्यां पञ्चवट्याम् । विन्ध्याद्रिः प्रवृत्ता वृद्धः
पूर्ववत्स्थायानिव । अनपोढस्थितिरनतिक्रान्तमर्वादित्तस्यौ ॥

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।

अभिपेदे निदाघाती व्यालीव मलयद्रुमम् ॥ ३२ ॥

तत्र पञ्चवट्यां मदनातुरा रावणावरजा दर्शयन्ता । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति प-
त्वम् । राघवम् । निदाघाती घर्मेतत्ता व्याकुला व्याली भुजंगो मलयद्रुमं चन्दनद्रुम-
निव । अभिपेदे प्राप ॥

सा सीतासंनिधावेव तं वव्रे कथितान्वया ।

अत्यारुढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभावः ॥ ३३ ॥

सा दर्शयन्ता सीतासंनिधावेव कथितान्वया कथितत्वंज्ञा सती तं रामं वव्रे इति
वती । तथाहि । अत्यारुढोऽतिप्रहृष्टो नारीणां मनोभावः कानः कालज्ञोऽवतरज्ञो न
भवतीत्यकालज्ञो हि ॥

कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषत्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४ ॥

वृषः पुनात् । 'वृषः स्याद्वासेव वर्णे सौरभेये च शुक्ले । पुंराशिभेद

मूपकश्रेष्ठयोरपि' इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी । 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्प्रत्ययः । 'अथक्षी वृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि' इत्यमुगागमः । ततो लटः शत्रादेशः । 'उगितश्च' इति वीप् । श्लोकार्थस्तु—वृषस्कन्धो रामो वृषस्यन्तीं तां राक्षसीम् 'हे वाले, अहं क'त्रवान्, मे कनीयांसं कनिष्ठं भजस्व' इति शशासनापितवान् ॥

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता ।

साभूद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक् ॥ ३५ ॥

पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात्तेन लक्ष्मणेनाप्यनभिनन्दिता नास्तीकृता भूयो रामाश्रया राक्षसी । उभे कूले भजतीत्युभयकूलभाक् नदीवाभूत् । सा हि यातायाताभ्यः पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदीसदृश्यभूदित्यर्थः ॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ ३६ ॥

मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारां तां राक्षसीम् । निवातेन स्तिमितां निश्चला मुदधेर्वेलामम्बुविकृतिम् । अम्बुपूरमित्यर्थः । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला' इत्यमरः । चन्द्रोदय इव । संरम्भं संक्षोभं निनाय ॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।

मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥ ३७ ॥

श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्योपाहासस्य फलं सद्यः संप्रत्येव प्राप्स्यसि । मां पश्य । तस्याः कर्त्र्या कृतमुपहासरूपं करणं व्याघ्र्यां विषये मृग्याः कर्त्र्याः परिभव इत्यवेहि ॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्गे निविशतीं भयात् ।

रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥

भयान्नर्तुरङ्गे निविशतीमालिङ्गन्तीं मैथिलीमित्युक्त्वा शूर्पणखा नाम्नः सदृशम् । पीकारनरायुक्तमित्यर्थः । रूपमाकारं प्रत्यपद्यत स्वीचकार । अदर्शयदित्यर्थः ॥

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।

शिवाघोरस्वनां पश्चाद्भुवुधे विकृतेति ताम् ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावन्मञ्जुवादिनीं पश्चाच्छिवाघोरस्वनां तां शूर्पणखां श्रुत्वा तस्याः स्वनं श्रुत्येत्यर्थः । सुस्वनः शक्तः श्रूयत इतिवत्प्रयोगः । विकृता मायावितीति बुवुधे बुद्धवान् । कर्तरि लिट् ॥

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।

भीषणां तामयोजयत् ॥ ४० ॥

सर्पणो विकृष्टासिः कोशोद्धृतगङ्गः सन्क्षिप्रं पर्णशालां प्रविश्य । भीषणां । नन्द्यादिवाल्गुद्वयं कर्तरि । तां राक्षसीं वैरुष्यस्य पौनरुक्त्यं योजयामाजिनवान् । स्वभावत एव विकृतां तां कर्णोदिच्छेदेन पुनः योजयामाजिनवान् ॥

तत्रैव तामयोजयत् ॥ ४१ ॥

तावतर्जयदम्बरे ॥ ४२ ॥

सा वक्रनखं धारयतीति वक्रनखधारिणी । तथा वेषुवत्कर्कशपर्वया । अत एवाङ्गुश-
स्याकार इवाकारो यस्याः सा तथा । अङ्गुल्या तौ राघवावभ्यरे व्योम्नि स्थिता 'अभ्यरं
व्योम्नि वाससि' इत्यमरः । अतर्जदयभर्त्सयत् । 'तर्ज भर्त्सने' इति धातोश्चौरादिकानु-
दातेत्त्वादात्मनेपदेन भाव्यम् । तथापि चक्षिणे डित्करणज्ज्ञापकादनुदातेत्त्वनिमित्तस्या-
त्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदमूढमित्युक्तमाख्यातचन्द्रिकायाम्—'तर्जयते भर्त्सयते तर्ज-
यतीत्यापि च दृश्यते कविषु' इति ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।

रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥ ४२ ॥

साऽऽशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं स्वाङ्गच्छेदात्मकम् । उपक्र-
म्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । रामस्य कर्तृरुपक्रमः । रामोपक्रमम् । रामेणा-
दातुपक्रान्तमित्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति ह्रीवत्वम् । तन्नवं
रक्षसां कर्मभूतानां परिभवमाचख्यौ च ॥

मुखावयवल्लनां तां नैर्ऋता यत्पुरो दधुः ।

रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥ ४३ ॥

नैर्ऋता राक्षसाः । 'नैर्ऋतो यातुरक्षसो' इत्यमरः । मुखावयवेषु कर्णादिषु ल्लनां छिन्नां
तां पुरो दधुर्ये चक्रुरिति यत्तदेव रामाभियायिनां राममभिद्रवतां तेषाममङ्गलमभूत् ॥

उदायुधानापततस्तान्दृष्टान्प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ ४४ ॥

उदायुधानुद्यतायुधानापतत आगच्छन्तो दृष्टान्त्वान्खरादीन्प्रेक्ष्य राघवश्चापे विजय-
शंसां नामादां लक्ष्मणे सीतां च निदधे । सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय
नन्द-इति भावः ॥

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥ ४५ ॥

दाशरथी राम एकोऽद्वितीयः । यातुधानाः कामं सहस्रशः सन्तीति शेषः । तैर्यातुधानै-
न्तु च राम आजौ ते यातुधाना यावन्तो यावत्संख्याका एव तावांस्त्वावत्संख्याकश्च ददृशे ॥

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।

न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥ ४६ ॥

अथ शुभाचारो रणे साधुचारी नदृत्तश्च स काकुत्स्थोऽसज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन
च प्रयुक्तं प्रेषितमुद्धरितं च दूषणं दूषणाख्यं राक्षसमात्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे
न चेहे । प्रतिकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।

क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात्सममिवोद्युः ॥ ४७ ॥

तं रामस्य दूषणं खरत्रिशिरसौ च शरैः प्रतिजग्राह । प्रतिजहारेत्यर्थः । क्रमशो
नष्टममम् । प्रयुक्तं अर्पति शेषः । तस्य ते शराः पुनश्चापात्मनं दुग्धविबोद्युः ।
अतिलघुराज इति भावः ॥

तैस्त्रयाणां शिनैर्याणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।

आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ॥ ४८ ॥

गूपकश्रेष्ठयोरपि' इति विधः । कृपं पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति ग्रसन्ती
स्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । 'गुप्ता आत्मनः कथन्' इति कथञ्प्रत्ययः
गुपलवणानामात्मप्रीतौ 'कथन्' इत्यागुणागमः । ततो लट् : शनदेशः ।
लीप् । श्लोकार्थस्तु—ग्रसकृन्तो रामो ग्रसन्तीं तां राक्षसीम् 'दे'
प्रवान्, मे कनीयांसं कनिष्ठं भजस्व' इति शशाङ्गाज्ञापितवान् ॥

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता ।

साभूद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक् ॥ ३५ ॥

पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात्तेन लक्ष्मणेनाप्यनभिनन्दिता नाज्ञीकृतः
राक्षसी । उभे कूले भजतीत्युभयकूलभाक् नदीवाम्भून् ।
पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदीसदृशभूदित्यर्थः ॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय न
निचातस्तिमितां वेलं चन्द्रोदय इवोदधेः ।

मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारं तां राक्षसीम् । निनाय
मुदधेर्वेलामम्युविशतिम् । अम्युपूरमित्यर्थः । 'अव्यम्युविशति'
न्द्रोदय इव । संरम्भं संक्षोभं निनाय ॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पदय मा

मृग्याः परिभवो व्याध्यामित्यवेहि त्वया कृतः

श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्योपाहासस्य फलं सद्यः संप्रत्येव प्राप्स्यसि
कन्या कृतमुपहासरूपं करणं व्याध्यां विषये मृग्याः कन्याः परिभवः

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्के निविशतीं भयात् ।

रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥

भयान्भर्तुरङ्के निविशतीमालिङ्गन्तीं मैथिलीमित्युक्त्वा शूर्पणखा
पीकारनखयुक्तमित्यर्थः । रूपमाकारं प्रत्यपद्यत स्वीचकार । अदर्शया

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।

शिवाघोरस्वनां पश्चाद्भुवुधे विकृतेति ताम् ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावन्मञ्जुवादिनीं पश्चाच्छिवाघोरस्वनां तां
ः स्वनं श्रुत्वेत्यर्थः । सुस्वनः शङ्खः ध्रुवत इतिवत्प्रयोगः । विकृता
बुद्धवान् । कर्तरि लिट् ॥

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।

वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥ ४० ॥

अथ स लक्ष्मणो विकृष्टासिः कोशोद्धृतखड्गः सन्क्षिप्रं पर्णशालां प्रवि-
भीषणाम् । नन्द्यादित्वाल्लयुद् कर्तरि । तां राक्षसीं वैरूप्यस्य पौन-
। तेनायोजययोजितवान् । स्वभावत एव विकृतां तां कर्णादि-
र्थः ॥

सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया ।

अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयदम्बरे ॥ ४१ ॥

तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।

पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृत्तिरे क्रियाः ॥ ५६ ॥

व्यापत्तिर्नरणम् । नवीभूतः पितृव्यापत्तिशोको ययोस्तौ तयो राघवयोस्तस्मिन्गृध्रे
पेतरीवाग्निसंस्कारादग्निसंस्कारमारभ्य परा उत्तराः क्रिया ववृत्तिरेऽवर्तन्ते । तस्य पि-
तृवदौर्घ्वदेहिकं चक्रतुरित्यर्थः ॥

वधनिर्धूतशापस्य कव्यन्धस्योपदेशतः ।

सुमूर्च्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७ ॥

वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य देवभुवं गतस्य कव्यन्धस्य रज्जोविशेषस्योपदेशतो रा-
मस्य समानव्यसने समानापदि । सख्यार्थिनीत्यर्थः । हरौ कपौ सुग्रीवे । 'शुकाहिकपि-
भेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः । सख्यं सुमूर्च्छं ववृधे ॥

स हत्या वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५८ ॥

वीरः स रामो वालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे वालिस्थाने । धातोः
स्थान आदेशमिव । आदेशभूतं धात्वन्तरमिवेत्यर्थः । सुग्रीवं संन्यवेशयत्स्थापितवान् ।
यथा 'अस्तेभूः' इत्यस्ति धातोः स्थान आदेशो भूयातुरस्ति कार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वदिति
भावः । आदेशो नाम शब्दान्तरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते ॥

इतस्तातश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।

कपयश्चेरुर्गार्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ५९ ॥

वैदेहीमन्वेष्टुं मार्गितुं भर्त्रा सुग्रीवेण चोदिताः प्रयुक्ताः कपयो हनुमत्प्रमुखाः ।
गार्तस्य क्रिहस्तुरस्य रामस्य मनोरथाः कामा इव । इतस्ततश्चेरुर्गार्तनादेशेषु वभ्रमुश्च ॥

प्रवृत्ताबुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् ।

मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥ ६० ॥

संपातिर्नाम जटायुषो ज्यावान्भ्राता । तस्य दर्शनात् । तन्मुखादिति भावः । तस्याः
सीतायाः प्रवृत्तौ वार्तायाम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः । उपलब्धायां ज्ञातायां
सत्याम् । मारुतस्यापत्यं पुमान्मारुतिः हनुमान्सागरम् । ममेत्येतदव्ययं ममतावाचि ।
तद्रहितो निर्ममो निःस्पृहः संसारमविद्याबन्धनमिव । तीर्णस्वतार । तरतेः कर्तरि क्तः ॥

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।

जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥ ६१ ॥

लङ्कायां रावणराजधान्यां विचिन्वता नृगयमाणेन तेन मारुतिना राक्षसीभिर्वृता
जानकी विषवल्लीभिः परीता परिरुता महौषधिः संजीविनीलतेव दृष्टा ॥

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।

प्रत्युद्रतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुविन्दुभिः ॥ ६२ ॥

कपिर्हनुमान्भर्तु रामस्य संबन्धमभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानसाधकमङ्गुलीयमूर्मिकाम् । 'अङ्गु-
लीयकमूर्मिका' इत्यमरः । 'जिह्वामूलाद्गुलेदृष्टः' इति छप्रत्ययः । तस्यै जानक्यै ददौ
किंविधमङ्गुलीयम् । अनुष्णैः शीतलैस्तस्या आनन्दाश्रुविन्दुभिः प्रत्युद्रतमिव स्थितम्
भर्त्रमभिज्ञानदर्शनादानन्दवाप्सो जात इत्यर्थः ॥

निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।

स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६३ ॥

स कपिः । प्रियस्य रामस्य संदेशैर्वाचिकैः सीतां निर्वाप्य सुखयित्वा । अक्षस्य रा-
वणकुमारस्य वधेनोद्धतो हतः सन् । क्षणं सोढोऽरेरिन्द्रजितः कर्तुः निग्रहो बाधो
ब्रह्मास्त्रबन्धरूपो येन स तथोक्तः सन् । लङ्कां पुरीं ददाह भस्मीचकार ॥

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ६४ ॥

कृती कृतकृत्यः कपिः स्वयमायातं मूर्तिमद्वैदेह्या हृदयमिव स्थितं तस्या एव प्रत्य-
भिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत् ॥

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः ।

अपयोधरसंसर्गं प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५ ॥

हृदये वक्षसि न्यस्तस्य श्रुतस्य मणेरभिज्ञानरत्नस्य स्पर्शेन निमीलितो मोदितः रा-
मोऽविद्यमानः पयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शो यस्यास्तां तथाभूतां प्रियाया आलिङ्गनेन या-
नेर्नैवितिरानन्दस्तां प्राप ॥

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।

महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥ ६६ ॥

प्रियाया उदन्तं वार्ताम् । 'उदन्तः राधुवार्तयोः' इति विश्वः । श्रुत्वा तस्याः सी-
तायाः संगम उत्सुको रामो लङ्कायाः संवन्धी यो महार्णव एव परिक्षेपः परिवेषणं
परिखालघु दुर्गवेष्टनवत्सुतरं मेने ॥

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्भुतः ।

न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि संवाधवर्तिभिः ॥ ६७ ॥

केवलमेकं भुवः पृष्ठे भूतले न किंतु व्योम्नि न संवाधवर्तिभिः संकटग्रामिभिर्हरि-
सैन्यैः कपिवलैरनुद्भुतोऽन्वितः गन्ग रामोऽरिनाशाय प्रतस्थे चंचाल ॥

निविष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।

मेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमाविश्य चोदितः ॥ ६८ ॥

उदधेः कूले निविष्टं तं रामम् । विशेषेण भीषणेन शत्रूनिवि विभीषणो रावणानुजः ।
मेहाद्राक्षसलक्ष्म्या मेहाद्बुद्धिं कर्तव्यताज्ञानमाविश्य चोदितः प्रणोदित इव । प्रपेदे प्राप्तः ॥

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।

काले मत्तु समारब्धाः फले वध्नन्ति नीतयः ॥ ६९ ॥

राघवन्तस्मै विभीषणाय । 'प्रत्यादभ्यां श्रुतः पूर्वम् कर्तो' इति संप्रदानत्वात्पूर्वार्थः ।
निशाचरैश्वर्यं राक्षसाधिपत्यं प्रतिशुश्राव प्रतिज्ञातवान् । तथाहि । कालेऽथर्वे गमा-
दभ्याः प्रकान्ता नीतयः फले वध्नन्ति गृह्णन्ति मत्तु । जनयन्तीत्यर्थः ॥

स सेतुं बन्धयामास मूवर्गलवणाभ्रमणि ।

रमन्तलादिवोन्मशं शयं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥ ७० ॥

'स रामो लवणं शयनमभ्यो यस्यासीत् लवणाभ्यामभ्यर्च्य शार्ङ्गिणः प्रयोधनः ।
शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्नाय शयनस्य रमन्तलादिवोन्मशप्रमुन्यनं शयनस्य विष्णवः ।
सेतुं बन्धयामास ॥

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।

देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ ८५ ॥

राघवो व्योमगङ्गोर्मिवायुमिराधूतध्वजपटम् । मार्गवशादिति भावः । जैत्रं जैत्रो जयनशीलः । तं जैत्रम् । जैत्रशब्दात्तृजन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तं रथं देवसूतभुजालम्बी मातलिहस्तावलम्बः सन्नध्यास्ताधिष्ठितवान् । आसेलह् ॥

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।

यत्रोत्पलदलकैर्न्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥ ८६ ॥

मातलिरिन्द्रसारथिर्माहेन्द्रम् । तनुच्छाद्यतेऽनेनेति तनुच्छदो वर्म । 'पुंसि संज्ञायां षः प्रायेण' इति षः । तं तस्य रामस्यानुमोचासजयामास । यत्र तनुच्छदे सुरद्विषामस्त्रा-
प्युत्पलदलानां यद्वैव्यं नपुंसकत्वं निरर्थकत्वं तदापुः ॥

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवामवत् ॥ ८७ ॥

चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोर्युद्धमावोधनं चरितार्थं सफलमभ-
व । प्राक्पराक्रमावसरदौर्बल्याद्विफलत्वाच्च तन्नाभात्साफल्यमुत्प्रेक्ष्यते ॥

भुजमूर्धोरुवाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः ।

ददशे ह्ययथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८ ॥

यथाभूतः पूर्व यथापूर्वः । सुष्ठुपेति सामासः । यथापूर्वो न भवतीत्ययथापूर्वः ।
दहतबन्धुत्वादशःपरिचारश्चान्य इत्यर्थः । अत एवैकोऽपि सन् धनदानुजो रावणः ।
'जाश्च मूर्धानन्धोरवः पादाश्च भुजमूर्धोर' । प्राण्यङ्गत्वाद्भेदेकवद्भावः । तस्य बाहुल्याद्-
दत्त्वादेतोः । तद्वहुत्वे यादवः—'दशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दिरे' इति ।
मातृवंशे मातृसंबन्धिनि वने स्थित इव ददशे ददो हि । 'वंशो वेणौ कुले वने' इति
विश्वः । अत्र रावणमातृ रक्षोजातित्वात्तद्गो रक्षोवर्ग इति लभ्यते । अतश्चैकोऽप्यनेक-
रक्षःपरिवृत इवालङ्क्यतेत्यर्थः ॥

जैतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरारतिं बहुमन्यत ॥ ८९ ॥

लोकपालानामिन्द्रादीनां जैतारम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । स्वमुखैः
अतिशयोक्तिरर्चितेश्वरं तुलितकैलासमुत्क्षिप्तरुद्रादि तमेवं शौर्यवीर्यसत्त्वसंपन्नं महावीर्यम-
र्त्तिं शत्रुं रामो गुणग्राहित्वाज्जैतव्योत्कर्षस्य जेतुः स्वोत्कर्षहेतुत्वाच्च बहुमन्यत । साधु
गदिक्रमस्त्वार्यं पर्याप्तो विषय इति बहुमाननकरोदित्यर्थः । बहिति क्रियाविशेषणम् ॥

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि ।

निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ ९० ॥

अधिकक्रोधः पौलस्त्यः स्फुरति स्पन्दनानेऽत एव सीतासंगमशंसिनि तस्य रामस्य
सव्य इतरो वन्नालसव्येतरे दक्षिणे । 'न बहुमोहो' इतीतरसव्यस्य सर्वनामसंज्ञाप्रति-
पेदः । भुजे शरं निचखान निखानवान् ॥

रावणस्यापि रामास्त्रो भित्त्वा हृदयमाश्रुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुखोभ्य इव प्रियम् ॥ ९१ ॥

आदिभवेन पुंसाऽऽदिवराहेण रसातलात्प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः कृतोद्धरणक्रियायाः । विवाहक्रिया च व्यज्यते । भुवो भूदेवतायाः प्रत्ये प्रवृद्धमस्यान्धेरच्छमम्भो मुहूर्त वक्राभरणं लज्जारक्षणार्थं मुखावगुण्ठनं बभूव । तदुक्तम्—‘उद्धृतांसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना’ इति ॥

मुखार्पणेपु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।

अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिवत्यसौ पाययते च सिन्धुः ॥ ९ ॥

अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीत्यनन्यसामान्या कलत्रेषु वृत्तिर्भोगरूपा यस्य स तयोक्तः । इममेवार्थं प्रतिपादयति—तरंग एवाधरस्तस्य दाने समर्पणे दक्षश्चतुरोऽसौ समुद्रो मुखार्पणेपु प्रकृत्या सख्यादिप्रेषणं विना प्रगल्भा वृष्टाः सिन्धून्दीः । ‘सिन्धुः समुद्रे नद्यां च’ इति विश्वः । स्वयं पिवति पाययते च । तरंगाधरमिति शेषः । ‘न पादम्याड्यमा—’ इत्यादिना पिवतेर्ण्यन्तान्निलं परस्मैपदनिषेधः । ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—’ इत्यादिना सिन्धूनां कर्मत्वम् । दंपत्योर्युगपत्परस्पराधरपानमनन्यसाधारणमिति भावः ॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।

अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

अमी तिमयो मत्स्यविशेषाः । तदुक्तम्—‘अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः’ इति । विवृताननत्वाद्यात्तमुखत्वाद्देतोः । आननं विवृत्येत्यर्थः । ससत्त्वं मत्स्यादिप्राणिसहितं नदीमुखाम्भ आदाय संमीलयन्तश्चतुष्पुटानि संघट्टयन्तः सन्तः सरन्ध्रैः शिरोभिर्जलप्रवाहानूर्ध्वं वितन्वन्ति । जलयन्त्रक्रीडासमाधिव्यज्यते ॥

मातङ्गनकैः सहस्रोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्रिधा पश्य समुद्रफेनान् ।

कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणाचामरत्वम् ॥ ११ ॥

सहस्रोत्पतद्भिर्मातङ्गनकैर्मातङ्गाकारैर्ग्रहैर्द्रिधा भिन्नान्समुद्रफेनान्पश्य । ये फेना एषां जलमातङ्गनकाणां कपोलेषु संसर्पितया संसर्पणेन हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति ॥

वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिर्विस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।

सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥

वेलानिलाय । वेलानिलं पातुमित्यर्थः । ‘क्रियार्थोपपद—’ इत्यादिना चतुर्थी । प्रसृता निर्गता महोर्माणां विस्फूर्जथुद्रेकः । ‘द्रितोऽथुच्’ इत्यथुच्प्रत्ययः । तस्मान्निर्विशेषा दुर्ग्रहभेदा एते भुजङ्गाः सूर्यांशुसंपर्केण समृद्धरागैः प्रवृद्धकान्तिभिः फणस्थैर्मणिभिर्व्यज्यन्त उन्नीयन्ते ॥

तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहस्रोर्मिवेगात् ।

ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥

तवाधरस्पर्धिषु । अधरसदृशेष्वित्यर्थः । विद्रुमेषु प्रवालेषु सहस्रोर्मिवेगात्पर्यस्तं प्रोत्क्षिप्तमूर्ध्वाङ्कुरैर्विद्रुमप्ररोहैः प्रोतमुखं स्यूतवदनमेतच्छङ्खानां यूथं वृन्दं कथंचित्क्लेशादपक्रामति । विलम्ब्यापसरतीत्यर्थः ॥

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।

आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

भावः पयांसि पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रो न तु पीतवांस्तेनावर्तवेगात् । ‘स्यादावर्तोपदयः’ भ्रमः इत्यमरः । भ्रमता घनेनायं समुद्रो भूयः पुनरपि गिरिणा मन्दरेण कश्चित्तिरनं इव भूयिष्ठमत्यन्तमाभाति ॥

घनस्ते द्वितीयमाभरणं वलयमामुञ्चतीवार्पयतीव । चण्डीत्यनेन कोपनशीलत्वाद्गीतः
क्षिप्रं त्वां मुञ्चति मेघं इति व्यज्यते ॥

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।

अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥

अमी चीरभृतस्तापसा जनस्थानमपोढविघ्नमपास्तविघ्नं मत्वा ज्ञात्वा समारब्धा नवा
उटजाः पर्णशाला येषु तानि । 'पर्णशालोऽजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । चिरोज्झितानि ।
राक्षसभयादित्यर्थः । आश्रममण्डलान्याश्रमविभागान्यथास्वं स्वं स्वमनतिक्रम्याध्यास-
तेऽधितिष्ठन्ति ॥

सैपा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ २३ ॥

सा पूर्वानुभूता स्थल्येपा । दृश्यत इत्यर्थः । यत्र स्थल्यां त्वां विचिन्वतान्विष्यता मया ।
त्वच्चरणारविन्देन यो विश्लेषो वियोगस्तेन यदुःखं तस्मादिव बद्धमौनं निःशब्दम् । उर्व्यां
भ्रष्टमेकं नूपुरं मञ्जीरः । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अदृश्यत दृष्टम् । हेतुप्रेक्षा ।

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।

अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

हे भीरु भयशीले । 'ऊहुतः' इत्युङ् । ततो नदीत्वात्संबुद्धौ ह्रस्वः । त्वं रक्षसा राव-
णेन यतो येन मार्गेण । सार्वविभक्तिकस्तसिः । अपनीतापहता तं मार्गं चाग्निन्द्रिया-
भावाद्वक्तुमशक्नुवत्य एता लता वीरुध आवर्जिता नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीया या-
भिस्ताभिः शाखाभिः स्वाययवभूताभिः कृपया मेऽदर्शयन् । हस्तचेष्टयाऽसूचयामि-
त्यर्थः । 'शाखा वृक्षान्तरे भुजे' इति विश्वः । लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव । तदुक्तं
मनुना—'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः' इति ॥

मृग्यश्च दर्भाक्षुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिशं समबोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

दर्भाक्षुरेभ्यो भक्ष्येभ्यो निर्व्यपेक्षा निःस्पृहा मृगाङ्गनाथोत्पक्षमराजीनि विलोचनानि
दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः प्रवर्तयन्त्यः सत्यस्त्ववागतिशं गलनमिश्रं मां सम-
बोधयन् । दृष्टिनेष्टया त्वद्वर्तितमबोधयमित्यर्थः ॥

पतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।

नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्च समं विमृष्टम् ॥ २६ ॥

माल्यवतो नाम गिरिस्वरलेख्यशृङ्गं शृङ्गमेतत्पुरस्तादप्र आविर्भवति । यत्र शृङ्गे
घनैर्मनैर्नवं पयो मया त्वद्विप्रयोगेण यदथु तप यमं युगपद्विमृष्टम् । मेवदर्शनाद्विप्र-
त्ययश्च विमुक्तमिति भावः ॥

गन्धश्च धाराहतपल्लवानां कादम्बमधोद्गतकेसरं च ।

स्निग्धाश्च कैफाः शिखिनां यधृगुर्मिश्रमहाहानि विना त्वया मे २७

तन्मन्त्रोऽयमिति धाराहतामिव गन्धश्च । अधोद्गतकेसरं कादम्ब-
मधोद्गतं च । शिखा मृगः शिखिनां यधृगुर्मिश्रमहाहानि विना त्वया मे २७
स्निग्धाश्च कैफाः शिखिनां यधृगुर्मिश्रमहाहानि विना त्वया मे २७
स्निग्धाश्च कैफाः शिखिनां यधृगुर्मिश्रमहाहानि विना त्वया मे २७

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।

गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्धनगर्जितानि ॥ २८ ॥

किंच हे भीरु, यत्र शृङ्गे पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं कम्पप्रधानं तवोपगूढमुपगूहनं स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथंचिदतिवाहितानि । स्मारकत्वेनोद्दीपकत्वा-
ल्लेखेन गनितानोल्लस्यः ॥

आसारसिक्कक्षितिवाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः ।

विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

यत्र शृङ्गे विभिन्नकोशैर्विकसितकुञ्जलैर्नवकन्दलैः कन्दलोपुष्पैररुणवर्णैरासारेण धा-
रासंपातेन । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । सिक्कायाः क्षितेर्वाष्पस्य धूमवर्णस्य यो-
गाद्धेतोर्विडम्ब्यमानानुक्रियमाणा ते विवाहधूमेनारुणा लोचनश्रीः । साहस्यत्सर्वमा-
पेति शेषः । मामक्षिणोदपोडयत् ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।

दूरावतीर्णा पिवतीव खेदाद्मूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढानि पार्श्ववधुलवनच्छन्नान्यालक्ष्या इपद्मस्याः पारिप्लवाश्च-
दलाः सारसाः येषु तान्यनूनि पम्पासलिलानि पम्पासरोजलानि दूरावतीर्णा मे दृष्टि-
रत्र एव खेदातिवतीव । न विहायुस्तुलहत इत्यर्थः ॥

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसरणि ।

द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सत्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

अत्र पम्पासरस्यन्योन्यत्वे दत्तोत्पलकेसरान्यवियुक्तानि रथाङ्गनाम्नां द्वन्द्वानि चक्र-
शकनिकुनानि ते तव दूरान्तरवर्तिना दूरदेशवर्तिना मया हे प्रिये, सत्पृहं साभिलाषनी-
क्षितानि । तदानीं त्वामस्मर्पिमिलयः ॥

इमां तदाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकामिनन्त्राम् ।

त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्वरहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥

किंच स्तनवदभिरामान्यां स्तवकाम्यामभिनन्त्रां तन्वीमिनां तदाशोकस्य लतां स्त-
नाभिरामस्तवप्राप्तिबुद्ध्या त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या परिरब्धुनालिङ्गितुं कानो यस्य सोऽहं
सौमित्रिणा लक्ष्मणेन साधुनिषिद्धः । नेयं सीतेति निवारितः । परिरब्धुकाम इत्यत्र
'तुं काममनसोरपि' इति वचनान्मकारलोपः ॥

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।

प्रत्युद्गजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्कयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥

विमानस्यान्तरेष्वपकारेषु लम्बन्ते दास्तास्तां काञ्चनकिङ्किणीनां स्वनं श्रुत्वा खमुत्प-
त्युद्गजन्तीव ॥

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाभ्युसंवर्धितयालचूता ।

आनन्दपत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥

पेशलमध्ययापि । भारक्षनयार्थः । त्वया घटाभ्युसंवर्धिता एव कृष्णसारा यस्याः चिरात्
पञ्चवटी । उन्मुखा कृष्णदन्तिमुखास्त्वत्संवर्धिता एव कृष्णसारा यस्याः चिरात्
पञ्चवटी मे मन आनन्दयतादायति । पञ्चवटीशब्दः पूर्वमेव स्मरन्तः ।

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।

रहस्त्वदुत्सङ्गनिपण्णमूर्धा सरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥

अत्र पञ्चवक्ष्याम् । गोदा गोदावरी । तस्याः समीपेऽनुगोदम् । 'अनुर्वत्तमवा' इत्यव्ययीभावः । मृगयाया निवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदो रहो रहसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदुत्सङ्गनिपण्णमूर्धा सन्नहं वानीरगृहेषु सुप्तः सरामि । वाक्यार्थः कर्म । सुप्त इति यत्तत्सरामीत्यर्थः ॥

भ्रूमेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुपं चकार ।

तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥

यो मुनिर्भूमेदमात्रेण भ्रूभङ्गमात्रेणैव नहुपं राजानं भवोनः पदादिन्द्रत्वात्प्रभ्रंशयान्-कार प्रभ्रंशयति स्म । अविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्रसादहेतोस्तस्य मुनेरगस्त्य-स्य । अगस्त्योदये शरदि जलं प्रसीदतीत्युक्तं प्राक् । भूमौ भवो भौमः स्थानपरि-ग्रह आश्रमोऽयम् । दृश्यत इति शेषः । भौम इत्यनेन दिव्योऽप्यस्तीत्युक्तम् । परि-गृह्यत इति परिग्रहः । स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।

प्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥

अनिन्द्यकीर्तस्तस्यागस्त्यस्याक्रान्तविमानमार्गम् । हविर्गन्धोऽस्यास्तीति हविर्गन्धि मे-तामिरभिन्नयम् । 'अभिन्नयमिदं त्रेता' इत्यमरः । पृषोदरादित्वादित्यम् । त्रेतामेर्भूमाग्रमिदं प्रात्वाग्राय रजसो गुणाद्विमुक्तो मे ममात्मान्तःकरणं लघिमानं लघुत्वगुणं समश्नुते प्राप्नोति ॥

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णः पञ्चाप्सरसो नाम विहारवारि ।

आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालस्यमिवेन्दुविम्बम् ॥ ३८ ॥

हे मानिनि, शातकर्णेर्मुनेः संवन्धि पञ्चाप्सरसो नाम पञ्चाप्सर इति प्रतिशब्दम् । पञ्चाप्सरसो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि यस्या तत्पर्यन्तवनमेतद्विहारवारि कीडासरो विदूरात् । मेघानामन्तेर मध्य आलक्ष्यमीपदृश्यम् । 'आजीपदर्थेऽभिज्ञा' इत्यमरः । इन्दुविम्बमिव । आभाति ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।

समाधिर्भीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरसोयौवनकूटवन्धम् ॥ ३९ ॥

पुरा पूर्वस्मिन्काले दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिस्तन्मात्राहारो मृगैः सार्धं सह चरन्तः पृथि-वनाधेन्तपयो भीतेन मघोनेन्द्रेण पञ्चानामप्सरसां यौवनम् । 'तद्वितार्थः' इत्यादिनोत्तरवदमन्तः । तदेव कूटवन्धं कण्टकप्रगुणीतः । 'उन्माथः कूटयन्त्रं सात्र' इत्यमरः । किलोपनीतः । मृगमात्रवृत्तिस्तन्मात्राहारो यत्र इति भावः ॥

तस्यायमन्तर्हितसाधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः ।

वियद्वनः पुण्यकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुपतः करोति ॥ ४० ॥

अन्तर्हितसाधभाजो जलनार्गवप्रसादगन्धस्य तस्य शान्तकर्णरसं प्रगल्भः संगीत-संगीतमृदङ्गघोषो वियद्वनः मन्पुण्यकचन्द्रशालाः शिगेष्टुहणि । 'चन्द्रशाला विहित-मृदम्' इति हस्तसूत्रः । श्रुत्वा प्रतिश्रुतिः प्रति वानैर्मुपतः पञ्चनन्तीः करोति । 'प्रो प्रति-श्रुतिवन्ते' इत्यमरः ॥

ऽपि निवर्ते निष्कन्तया योगाधिरुडा इव ध्यानभाज इव विभान्ति । ध्यानन्तोऽपि
निश्चलाः भवन्ति । वीरासने वसिष्ठः—‘एकनादनर्थैकलिनिन्दस्योत्पि संस्थितम् ।
इतरलिन्दया चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥’ इति ॥

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।

राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपञ्चरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

त्वया पुरस्तात्पूर्वं य उपयाचितः प्रार्थितः । तथा च रामायणे—‘न्यप्रोधं तमुप-
स्तप्य वैदेही वक्ष्यन्मन्त्रवात् । नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पालयेन्ने व्रतं पतिः ॥’ इति ।
इत्थान इति प्रतीतः स वटोऽयं फलितः सन् । सपञ्चरागो गारुडानां मणीनां मरकतानां
राशिरिव । विभाति ॥

कचिद्-इत्यादिनिश्चयमितिः श्लोकैः प्रयोगे गङ्गायमुनासंगमं वर्णयति—

कचित्रप्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।

अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैस्तत्त्वचितान्तरेव ॥ ५४ ॥

कचित्त्वगानां प्रियमानसानां काङ्क्षन्संसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्द्रनक्षत्रितेव ॥ ५५ ॥

कचित्रप्रभा चान्द्रमसी तनोमिदृश्याविलीनैः शयलीकृतेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शरद्व्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥

कचिच्च कृष्णोरगभूपणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।

पद्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥

हे सनवद्याङ्गि, यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्यामिश्रौषा गङ्गा जाह्नवी विभाति । त्वं पद्य ।
केव । कचित्रप्रदेशे प्रभया लिङ्गन्ति संनिहितमिति प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैरनुविद्धा । सह
शुन्रिता मुक्तमयी यष्टिरिव हारावालिरिव विभाति । अन्यत्र प्रदेश इन्दीवरैर्नीलोत्प-
लैस्तत्त्वचितान्तरा । सह प्रथिता सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां मालेव । विभातीति सर्वत्र
संपन्धः । कचित्कङ्क्षन्संसर्गवती नीलहंसमनूया प्रियं मानसं नान सरो येषां तेषां
रगानां राजहंसानां पङ्क्तिरिव । ‘राजहंसास्तु ते बभूवुरणिलोहितैः सिताः’ इत्यमरः ।
अन्यत्र कालागुरुना दत्तपत्रा रचितनक्षत्रिकपत्रा भुवश्चन्द्रनक्षत्रिता भक्तिरिव । कचि-
च्छायास्तु विलीनैः स्थिततनोमिभिः शयलीकृता कर्तुरीकृता चान्द्रमसी प्रभा चान्द्रिकेव ।
अन्यत्र रन्ध्रेष्वलक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरद्व्रलेखा शरन्मेषपङ्क्तिरिव । कचित्कृष्णोरग-
भूपणा भस्माङ्गरागेष्वरस्य तनुरिव विभाति । देशो व्याख्यातः । वटपत्रम् ॥

—कचिच्छायास्तु विलीनैः स्थितैः पतान्मलानमत्र किलाभिपेक्षान् ।

स्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः । छायाभिर्विनीतोऽपनीतोऽध्वपरिश्रमो
यैस्तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि संभाव्यानि श्लाघ्यानि फलानि तेषां तेष्वमीषु पादपेष्वश्रम-
वृक्षेषु सुपुत्रेष्विव स्थिता । तत्पुत्रैरिव पादपैरनुग्रीयत इत्यर्थः ॥

धारास्वनोद्धारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नान्मुदवप्रपङ्क्तः ।

वध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृष्टः ककुब्जानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

धारा निर्झरधाराः । यद्वा धारया सातत्येन स्वनोद्धारिदर्येव मुखं यस्य सः । शृङ्ग-
शिखरं विपाणं च । तस्याग्रे लग्नोऽम्बुद एव वप्रपङ्क्तो वप्रक्रीडासक्तपङ्क्तो यस्य सः ।
असौ चित्रकूटो हे बन्धुरगात्रि उन्नतानताङ्गि । 'बन्धुरं तून्नतानतम्' इत्यमरः । इतः
ककुब्जान्वृषभ इव मे चक्षुर्बन्धुवत्तन्व्यासक्तं करोति ॥

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्धिदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥

प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा विदूरस्यान्तरस्य मध्यवर्त्य-
वकाशस्य भावात्तन्वी दूरदेशवर्तित्वात्तनुत्वेनावभासमाना मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्र-
कूटनिकटगैषा सरिन्नगोपकण्ठे । भूमेः कण्ठगता मुक्तावलीव भाति । अत्र नगस्य शि-
रस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वं च गम्यते ॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यत्ये ।

यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

गिरिः समीपेऽनुगिरम् । 'गिरेश्च सेनकस्य' इति समासान्तष्टप्रत्ययः । सुजातः स-
त्तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य । शोभनो गन्धो यस्य तत्सुगन्धि । 'गन्धस्य'-
इत्यादिनेकारः समासान्तः । प्रवालं पद्मवमादाय मया ते यवाङ्कुरवदापाण्डौ कपोले
शोभी शोभते यः सोऽवतंसः परिकल्पितः ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलवन्धिवृक्षम् ।

वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

अनिग्रहत्रासा दण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा जन्तवो यस्मिंस्तत् । अपुष्पलि-
ङ्गात्पुष्परूपनिमित्तं विनैव फलवन्धिनः फलग्राहिणो वृक्षा यस्मिंस्तत् । अत एवाविष्कृतो-
दग्रतरप्रभावमत्रेर्मुनेस्तपसः साधनं वनमेतत् ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मम् ।

प्रवर्तयामास किलानुसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालम् ॥ ५१ ॥

अत्र वनेऽनुसूयात्रिपत्नी । सप्त च त ऋषयश्च सप्तर्षयः । 'दिव्संख्ये संज्ञायाम्' इति
तत्पुरुषसमासः । तेषां हस्तैरुद्धृतानि हेमपद्मानि यस्यास्तां त्र्यम्बकमौलिमालां हरशिरः-
स्रजं त्रिस्रोतसं भागीरथीं तपोधनानामृषीणामभिषेकाय स्नानाय प्रवर्तयामास प्रवाहया-
मास । किलेत्येतिले ॥

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।

निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शास्त्रिनोऽपि ॥ ५२ ॥

वीरासनैर्जपसाधनैः । ध्यानं जुपन्ते सेवन्त इति ध्यानजुषः तेषां तैरुपविश्य ध्याय-
जानृषीणां संवन्धिनः समध्यासितवेदिमध्याः । इदं वीरासनस्थानीयम् । अमी शास्त्रिनो-

शिव । सद्यः सज्जनः स भरतः । 'जातुर्वातुर्दिक् नारां मज्जे चत्ति वल्लभा' इति विग्रः । पालितसंग्रहण पण्डितभित्तिप्रदिग्गम मे मण्डमन्त्रायामद्वेषां भोगमवदु-
च्छिद्यं किंतु संरक्षितां धियम् । नृपे युद्धे सरादन्धत्वा निवृत्ताय मे सज्जनः संरक्षि-
तामनयां त्वामिव प्रहर्षयिष्यत्यत्रा गतम् । 'तस्मै नन्द्यास्ता हयम्' इत्यमरः ॥

अस्तौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चाद्वयस्यापितचाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चौरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥
अस्तौ पदातिः पादनारी चौरवासा वत्कन्यजनो भरतः पश्चात्तदुग्रभागेऽवस्थापित्वा
चाहिनीं सेना येन स तयोक्तः सन् । 'नचूतश्च' इति कर । गुरुं वसिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्ध-
रमात्यैः सहार्घ्यपाणिः सन्मानभ्युपैति ॥

पित्रा विच्छृष्टं मदपेक्षया यः धियं युवाप्यन्तगतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तथा सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥
यो भरतः पित्रा विच्छृष्टं दत्तामभ्युत्तमां च गतामपि । यां धियं युवापि मदपे-
क्षया नद्धत्तया भोक्ता सन् । वृद्धन्तत्वात् 'न लोक-' इति पश्यानिषेधः । इयन्ति वर्षा-
ण्येतावती वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तथा धिया सह । क्रियेति च गम्यते ।
उग्रं दुश्चरमासिधारं नाम व्रतमभ्यस्यतीव वर्तयतीव । 'युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धमर्तु-
वदाचरेत् । अन्तर्विद्वत्तत्तः स्यादासिधारव्रतं हि तत् ॥' इति यादवः । इदं चासिधा-
राचक्रमणुत्यत्वादासिधारव्रतमिदुक्तम् ॥

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-
मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादवततार सवित्तयामि-
रह्नीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥

दाशरथौ राम एतावदुक्तवति सति विमानं पुष्पकं कर्तुं तदीयां रामसंबन्धिनीमि-
च्छामधिदेवतया निषेण विदित्वा । तत्प्रेरितं सदित्यर्थः । सवित्तयामिर्भरतानुगाभिः
प्रकृतिभिः प्रजाभिरह्नीक्षितं सज्योतिष्पथादाकाशादवततार ॥

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।

यानादवातरद्दूरमहीतलेन

मार्गेण भङ्गिरचितस्कटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

रामः सेवायां विचक्षणः कुशलो हरीश्वरः कुशोवत्सेन दत्तो हस्तो हस्तावलम्बो यस्य
तादृशः सन् । स्थलज्ञत्वात्पुरःसरो विभीषणत्वेन दर्शितेनादूरमासजं महीतलं यस्य तेन
भङ्गिभिर्विच्छित्तिमी रचितस्कटिकेन वदस्कटिकेन सोपानपर्वणा मार्गेण तस्माद्यानात्पु-
ष्पादवातरदवतीर्णवान् । तस्तेर्लङ् ॥

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
सन्नातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।

पर्यश्रुस्वजत नूर्धनि चोपजग्रौ

तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहामिषेके ॥ ७० ॥

प्रयतः स राम इक्ष्वाकुवंशगुरवे वसिष्ठाय प्रणम्य नमस्कृत्यार्घ्यं परिग्रहः स्तौ-

रात्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः

साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

आर्यः पूज्यः काकुत्स्थो रामः प्रकृतयः प्रजाः पुरःस्र्यो यस्य तेन स्तिमितज्वे
मन्दवेगेन पुष्पकेण । कोशोऽध्वपरिमाणविशेषः । कोशार्धं कोशैकदेशं गत्वा शत्रुघ्ने
प्रतिविहिताः सज्जिता उपकार्याः पटमवनानि यस्मिंस्तदुदारं महत्साकेतस्यायोध्याय
उपवनमध्युवासाधितस्थौ । 'साकेतः स्यादयोध्यायां कौसल्यानन्दिनी तया' इति यादवः ।

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमड्डिनायसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
दण्डकाप्रत्यागमनो नाम त्रयोदशः सर्गः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

संजीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वमहानिधानम् ।

शशाङ्कपङ्केरुहयोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमात्मम् ॥

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।

अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतलौ ॥ १ ॥

अथोपवनाधिष्ठानानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणौ । उपघ्नतरोराश्रयवृक्षस्य । 'उपघ्न
आश्रये' इति निपातः । तस्य छेदाद्व्रतलौ लते इव । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः ।
भर्तुर्दशरथस्य प्रणाशाच्छोचनीयं दशान्तरमवस्थान्तरम् । 'अवस्थायां वृत्तान्ते स्याद्-
शापि' इति विश्वः । प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौसल्यासुमित्रे तत्र साकेतोपवने समं युगप-
दपश्यताम् । दृशेः कर्तरि लङ् ॥

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनी तौ ।

विस्पष्टमस्त्रान्धतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारी हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनी
तावुभौ रामलक्ष्मणावुभाभ्यां मातृभ्यामस्त्रैश्चभिरन्धतया हेतुना । 'अस्त्रमश्रु च शोणितम्'
इति यादवः । विस्पष्टं न दृष्टौ किंतु सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्योपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ ॥

आनन्दजः शोकजमश्रु वाष्पस्तयोर्शीतं शिशिरो विभेद ।

गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥

तयोर्मात्रोरानन्दजः शिशिरो वाष्पः शोकजमशीतमुष्णमश्रु । उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं
गङ्गासरय्वोर्जलं कर्म अवतीर्णो हिमाद्रिनिस्यन्दो निर्झर इव । विभेद । आनन्देन शो-
कस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गानार्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।

अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥

ते मातरौ पुत्रयोर्ऋते शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां राक्षसशस्त्राणां मार्गान्त्रणानार्द्रान्तरसा-
निव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानामीप्सितमिष्टमपि वीरसूवीरमातेति शब्दं नाकाम-
येताम् । वीरप्रसवो दुःखहेतुरिति भावः ॥

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।

स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिमेदेन वधूर्वचन्दे ॥ ५ ॥

आवहतीत्यावहा । भर्तुः हेरावहा हेराकरिणी । अत एवालक्षणाहं सीतेति स्वं
कर्मोदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठात्पदं यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य -गुरोः यशुरस्य महिष्यौ
श्रद्धौ वधूः रुपा । 'वधूः रुपा वधूर्जाया' इत्यमरः । वधूमभिर्देन ववन्दे । स्वर्गप्र-
तिष्ठत्येतेन श्वश्रूवैषव्यदर्शनदुःखं सूचितम् ॥

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
हृच्छं महत्तीर्ण इति प्रियाहो तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिध्या ॥ ६ ॥
ननु 'वत्से, उत्तिष्ठ । वत्सो सानुजो भर्ता तवैव शुचिना वृत्तेन महत्कृच्छं दुःखं ती-
र्णशीर्षाद्' इति प्रियाहो तां वधूं प्रियमप्यमिध्या सत्यं ते श्रद्धावृत्तुः । उभयं दु-
र्वचमिति भावः ॥

अथाभिपेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थीहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥
अथ जनन्योरानन्दजलैरानन्दवापैः प्रारब्धं प्रकान्तं रघुवंशकेतो रानस्याभिपेक-
ममालवृद्धास्तीर्थीन्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य आहृतैरानीतैः काञ्चनकुम्भतोयैर्निर्वर्तयामासुनि-
पादयामासुः ॥

सरित्समुद्रान्तरसीञ्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥
रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गाद्याः समुद्रान्पूर्वादीन्तरसीर्मानसादीञ्च गत्वा । उपपादिता-
न्मुर्गातानि जलानि जिष्णोर्जयशालिन्य । 'जिष्णोश्च नृः' इति नृप्रत्ययः । तस्य
रमस्य मूर्ध्नि । विन्ध्यस्य विन्ध्योद्रेन्मूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव अपतत् ॥

तपस्विवेपक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां यभूव ।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥
यो रानस्त्वपस्विवेपक्रिययापि तपस्विवेपरचनयापि सुतरामनन्तं प्रेक्षणीयत्वाव-
र्तनीय एव यभूव । तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजवेपरचनयोदिता या शोभा सा
पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा द्विगुणातीव ॥

समौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।
विवेदा सौधोद्गतलाजवर्षानुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥
स रानः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः गत् । मूढे भवा मौला मन्त्रिद्वयस्य
रक्षोनिर्हरिभिश्च सह सैन्धेन्य उद्गतलाजवर्षानुत्तोरणामन्वयराजधानीमपोष्णां विवेका
प्रवेष्टवान् ॥

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधृतवालव्यजनो रयस्यः ।
धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥
सावरजेन मन्त्रिद्वयेन सौमित्रिणा लक्षणेन मन्दमाधृते वालव्यजने चमरे यस्य
स रयस्यो भरतेन धृतातपत्र एव चतुर्भ्यो रानः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां मन्दार्थानां
संघातः समष्टिरिव । विवेकोति पूर्वैव संपन्नः ॥

प्रासादकालागुरुधूमराजिल्लव्याः पुरो वायुवरोन निभा ।
यनागिवृत्तेन रघुत्तमेन मुक्ता स्ययं वेगिरिवापभासे ॥ १२ ॥
१० वं १८

अथ सीताधिकंलिग्धविलोचनेनात्यन्तमसृणलोचनेन शरवत्तृणविशेषवत्पाण्डुरेणात एवानक्षरमवाव्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जितं दोहदं गर्भो येन तेन मुखेन परिणुः पत्युरानन्दयिष्यासीत् ॥

तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयाष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।

विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलापम् ॥ २७ ॥

प्रतीतो गर्भज्ञानवान् । रमयतीति रमणः । प्रियां कृशाङ्गयाष्टिं वर्णान्तरेण नीलिता-
क्रान्तपयोधराग्रामं विलज्जमानां तां रामां रहस्यङ्कमारोप्याभिलापं मनोरथं पप्रच्छ । एतच्च—
'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्' इति शास्त्रात् । न तु लौल्यादित्यनुसंधेयम् ॥

सा दृष्टनीचारवलीनि हिंस्रैः संवद्धवैखानसकन्यकानि ।

इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥

सा सीता । हिंस्रैर्दृष्टा नीवारा एव बलयो येषु तानि । तिर्यग्भिन्नुकादिदानं बलिः ।
संवद्धाः कृतसंबन्धाः कृतसख्या वैखानसानां कन्यका येषु तानि कुशवन्ति भागीरथी-
तीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तुमियेषाभिललाप ॥

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।

आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २९ ॥

रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत्पूर्वोक्तमीप्सितं मनोरथं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैस्तत्कालो-
चितैरनुयातः सन्मुदितां तामयोध्यामालोकयिष्यन् । अभ्रं लेडीत्यभ्रंलिहमभ्रंकपं प्रा-
सादमारुरोह । 'वहाभ्रे लिहः' इति खदप्रत्ययः । 'अरुर्द्विपदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः ॥

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।

विलासिभिश्चाध्युपितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३० ॥

स रामः । ऋद्धाः समृद्धा आपणाः पण्यभूमयो यस्मिन् राजपथम् । नौभिः समुद्र-
वाहिनीभिर्विगाह्यमानां सरयूं च । पौरैर्विलासिभिरध्युपितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च
पश्यन्रेमे । विलासिन्यश्च विलासिनश्च विलासिनः । 'पुगान्त्रिया' इत्येकशेषः ॥

स किञ्चदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।

सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठी विशुद्धवृत्तः सर्पाधिराजः शेषसाद्रुः भुजो यस्य स
विजितारिभद्रो विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्तमुद्दिश्य भद्रं भद्रनामकमपसर्पं नरं किञ्च-
न्तीं जनवादं पप्रच्छ । 'अपसर्पश्चरः स्वशः' इति, 'किञ्चदन्ती जनश्रुतिः' इति चागमः ॥

निर्वन्धपृष्ठः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्चारितं त्वदीयम् ।

अन्यत्र रक्षोभवन्नोपितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥

निर्वन्धेनाप्रदेष्टुं पृष्ठः सोऽपसर्पो जगाद । किमिति । हे मानवदेव, रक्षोभवन-
उ-
पिताया देव्याः मीमात्राः परिग्रहास्वीकारादन्यत्रेनराशिः । तं वर्जयिष्येनर्पः । त्वदीयं
सर्वं चरितं पौरैः स्तुवन्ति ॥

कलत्रनिन्दागुरुणा किञ्चिद्व्यगम्याहृतं कीर्तिविपर्ययेण ।

अयोधनेनाय इयामित्तमं वैदेहिवन्धोर्दृश्यं त्रिदद्रे ॥ ३३ ॥

एवं हि कलत्रनिन्दया गुरुणा कुर्वन् वैदेहिं तत्पर्ययेण पक्षीयान्माहृतं वैदेहिवन्धो-

वैदेहिबलमस्य । 'व्यापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलम्' इति ह्रस्वः । कालिदास इतिवत् । हृद-
यम् । अयोधनेनाभितप्तं संतप्तमयं इव विदग्धे विदीर्णम् । कर्तारि लिट् ॥

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजामि । नि (५)

इत्येकपक्षाश्रयविकृत्वत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

आत्मनो निर्विदोऽपवादे एव कथा ताम् । किमपेक्षे । उत अदोषां साध्वीं जायां सं-
लजामि । उभयत्रापि प्रश्ने लज्ज । इत्येकपक्षश्रयेऽन्यतरपक्षपरिग्रहे विह्वत्वादापरि-
च्छेत्तत्वात् रामो दोल्लेखला चित्तवृत्तिर्यस्य स आसीत् ॥

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं त्यागेन पट्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।

अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो नरीयः ॥ ३५ ॥

किञ्च । वाच्यमपवादम्, नास्त्यन्येन त्यागातिरिक्तोपायेन निवृत्तिर्यस्य तदनन्यनिवृत्ति-
निश्चित्य पत्न्यास्त्यागेन परिमाणुं परिहर्तुमैच्छत् । तथाहि । यशोधनानां पुंसां स्वदेहा-
दपि यशो गरीयो गुरतरम् । इन्द्रियार्थात्कवन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्वरीय इति
क्रिस्तुत वक्तव्यम् । 'पद्ममी विभक्ते' इत्युभयत्रापि पद्ममी । सीता चेन्द्रियार्थ एव ॥

स संनिपात्यावरजान्हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुतहर्षान् ।

कौलीनमात्माश्रयमाचक्षते तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥

दत्तांजा नित्येजस्कः न रामस्तस्य रामस्य विक्रियादशनेन लुपद्दर्शनवरजान्तं निपात्य
 गंगमन्यात्माश्रयं स्वविपयकं कौलानि निन्दां तेभ्य आचचक्षे । पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥

राजपिचंशस्य रविप्रकृतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।

मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

रवेः प्रसृतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचिः सदृताकुलान्मती मन्त्र-
काशात् । दर्पणस्य पद्मोदकात्तद्विष । अम्भःकणादित्यर्थः । कीदृशोऽयं बालह उच्यते
प्रातः पश्यत ॥

पौरेषु सोऽहं पटुलीभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलविन्दुन् ।

सोढं न तत्पूयेमवर्णमीशो आत्मानिकं ग्याणसिव ह्येन्द्रः ॥ ३८ ॥

[illegible]

तस्यापनोदाय पल्लप्रवृत्तादुपस्थितायानसि दिव्यदेवः ।

त्यस्यानि दैर्घ्यान्तां पुरस्तात्तुद्गतेनि पितृराजदेव । ३५ ।

तस्मात्तस्मात्परीक्षितः पराशरायणस्यैवमनुस्मृत्याः कालावधिः विहितः स्यात् ।
पराशरः स्यात् । परित्यक्तः स्यात् । पराशरायणः स्यात् । पराशरायणः स्यात् । पराशरायणः स्यात् ।
पराशरायणः स्यात् । पराशरायणः स्यात् । पराशरायणः स्यात् । पराशरायणः स्यात् । पराशरायणः स्यात् ।

ननु सर्वयो साध्वी नं त्याज्येत्यत्राह—

अवैमि चैनामनघेति किंतु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।

छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥४०॥

एनां सीतामनघा साध्वीति चावैमि । किंतु मे मम लोकापवादो बलवान्मतः । पुनः ।
हि यस्मात्प्रजाभिर्भूमेरछाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेन आरोपिता नारोपिता । अतो लोकापवाद एव बलवानित्यर्थः ॥

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।

अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥४१॥

किंच । मे रक्षोवधान्तः प्रयासो व्यर्थो न । किंतु स वैरप्रतिमोचनाय वैरशोभनाय ।
तथाहि अमर्षणोऽसहनो द्विजिह्वः सर्पः पदा पादेन स्पृशन्तं पुरुषं शोणितकाङ्क्षया दशति
स्निग्धम् । किंतु वैरनिर्घातनायेत्यर्थः ॥

तदेव सर्गः करुणार्द्रचिरीर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।

यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥४२॥

तस्मादेव मे सर्गो निधयः । 'सर्गः स्वभावनिर्गोक्षनिधयाऽप्यायगृष्टिषु' इत्यमरः ।
करुणार्द्रचित्तेर्भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः । निर्हृतं वाच्यमेव शल्यं येषां तान् प्राणान्मया चिरं
धारयितुं धारणं कारयितुं नो युष्माकमर्थितार्थित्वमिच्छा यदि । अस्तीति शेषः ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तकृशाभिनिवेशमीशम् ।

न कश्चन धातुषु तेषु शक्तो निषेद्धमागीदनुमोदितुं वा ॥४३॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां निषेधे नितान्तकृशाभिनिवेशमतिकृशमहमीशं गामिनि
तेषु धातुषु मया कथनानि निषेद्धं निवारयितुमनुमोदितुं प्रवर्तयितुं वा शक्तो नागीम ॥
यत्तदयस्यापि प्रयत्नस्याक्षिप्यर्थः ॥

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतगीर्ति ।

शौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निवेदं पृथगादिवेज ॥४४॥

लोकत्रयगीतगीर्तिर्यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणापन्नः स मातो निवेदं स्थितं
मया यथार्थं लक्ष्मणं विलोक्य 'हे शौम्य, युवम' इत्याभाष्य च पृथगादिपञ्चम्या
विशदयन्तद्विद्वत्तापममाम ॥

प्रजापती द्रोहदंष्ट्रिणी मे तपोवनेषु स्पृहयान्दुरेव ।

स मम रथी महापदेशनेयां प्रापस्य वाचसीक्षितं त्यजेताम् ॥४५॥

प्रजापती द्रोहदंष्ट्रिणी मे तपोवनेषु स्पृहयान्दुरेव । प्रजापती यान्त्राया
हं तपोवनेषु स्पृहयान्दुरेव वाचसीक्षितं त्यजेताम् ॥४५॥
मम रथी महापदेशनेयां प्रापस्य वाचसीक्षितं त्यजेताम् ॥४५॥
मम रथी महापदेशनेयां प्रापस्य वाचसीक्षितं त्यजेताम् ॥४५॥

स स्पृहयान्दुरेव वाचसीक्षितं त्यजेताम् ॥४६॥

स स्पृहयान्दुरेव वाचसीक्षितं त्यजेताम् ॥४७॥

स स्पृहयान्दुरेव वाचसीक्षितं त्यजेताम् ॥४८॥
स स्पृहयान्दुरेव वाचसीक्षितं त्यजेताम् ॥४९॥
स स्पृहयान्दुरेव वाचसीक्षितं त्यजेताम् ॥५०॥

लवलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामम्मसां धटैः स्तन्यैरिति च ध्वन्यते । अ-
श्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक्पूर्वमसंशयं यथा तथा । स्तनं धयति पिव-
तीति स्तनं धयः शिशुः । 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः' इति खड्गप्रत्ययः । 'अरद्विपत्तः' इत्यादिना
मुमागमः । तस्मिन्या प्रीतिस्तामवाप्स्यसि । ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः ॥

अनुग्रहप्रत्यमिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।

सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥

दयार्द्रचेता वाल्मीकिः । अनुग्रहं प्रत्यमिनन्दतीति तयोच्चां तां सीतामादाय सायं
मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं स्वमाश्रमं निनाय ॥

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।

निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥

शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्यासां तासु तापसीषु । पितृ-
भिरभिप्रात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारां हिमांशोरन्त्यामवशिष्टां कलां दर्शोऽमावा-
स्याकाल ओषधीष्विव । अर्पयामास च । अत्र पराशरः—'पिबन्ति विमलं सोमं वि-
शिष्टा तस्य या कला । सुधामृतमयीं पुण्यां तामिन्दोः पितरो मुने ॥' इति । व्या-
सश्च—'अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते' इति ॥

ता इङ्गदीलेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।

तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुदजं वितेरुः ॥ ८१ ॥

तास्तापस्यस्तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते सायंकाले निवास एव हे-
तुस्तस्य निवासहेतोः । निवासार्थमित्यर्थः । 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' इति पृष्ठी । 'इङ्गदी ताप-
सतरुः' इत्यमरः । इङ्गदीलेहेन कृतप्रदीपमन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तत्त्वं
शय्या यस्मिंस्तमुदजं पर्णशालां वितेरुदुः ॥

तत्राभिपेक्षप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।

वन्येन सा बल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये बभार ॥ ८२ ॥

तत्राश्रमेऽभिपेक्षेण ज्ञानेन प्रयता नियता वसन्ती विधिना शास्त्रेणातिथिभ्यः प्र-
युक्तपूजा कृतसत्कारा बल्कलिनी सा सीता पत्युः प्रजासंततये संतानाविच्छेदाय
हेतोः । वन्येन कन्दमूलादिना शरीरं बभार पुपोप ॥

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।

शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥

प्रभू राजाधुनापि सानुशयः सानुतापः स्यात्किम् । इति काकुः । उत्सुकः । शक्रजित इन्द्र-
जितो हन्ता लक्ष्मणोऽपि सीतापरिदेवनान्तं सीताविलापान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय शशंस ॥

बभूव रामः सहसा सवाप्सस्तुपारवर्षाव सहस्यचन्द्रः ।

कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥

सहसा सपदि सवाप्सो रामः । तुपारवर्षां सहस्यचन्द्र इव बभूव । अत्यश्रुतया
तुपारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् । 'पौषे तैपसहस्यौ द्वा' इत्यमरः । युक्तं चैतदि-
त्याह—कौलीनाहोकापवादाद्भीतेन तेन रामेण वैदेहसुता सीता गृहान्निरस्ता । न मनस्तो
न मनस्तः । पश्यम्यास्तसिद्ध ॥

लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ।

मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥

लवणेन लवणाख्येन तामिस्रेण तमिस्राचारिणा । रक्षसेत्यर्थः । विलुप्तेज्या लुप्तयाग-
क्रियां अत एव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुनाभाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं
शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितारमभ्ययुः प्राप्ताः । यातेर्लङ् ॥

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजहुः स्वतेजसा ।

ज्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३ ॥

ते मुनयो राममवेक्ष्य । रक्षितारमिति शेषः । तस्मिन्नलवणे स्वतेजसा शापरूपेण न
प्रजहुः । तथाहि । त्रायते इति त्राणं रक्षकम् । कर्तरि ल्युट् । तदभावे शापं एवात्र
येषां ते शापास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति । शापदानात्तपसो व्यय इति प्रसिद्धेः ॥

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।

धर्मसंरक्षणार्थेव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥

काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे ।
तथाहि । भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्ती रामरूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं
यस्याः सा तथैव ॥

ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विपः ।

दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥ ५ ॥

ते मुनयो रामाय विबुधद्विपः सुरारेलवणस्य वधोपायमाचख्युः । लुनातीति लवणः ।
नन्द्यादित्वाह्युः । तत्रैव निपातनाणत्वम् । लवणः शूली शूलवान्दुर्जयोऽजग्न्यः । किं
विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यतामभिगम्यताम् । 'याज्ञायामभियाने च प्रार्थना कर्त्यते
बुधैः' इति केशवः ॥

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।

करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥

अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्नमादिदेश । अत्रोत्प्रेक्षते-
अस्य शत्रुघ्नस्य नामारिनिग्रहाच्छत्रुहननाद्धेतोः । यथाभूतोऽर्थो यस्य तद्यथार्थं करिष्य-
न्निव । शत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नः । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति चकारात्कृतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धा
इति दुर्गासिंहः । पाणिनीयेऽपि बहुलग्रहणाद्यथेष्टसिद्धिः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ॥

रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह—

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥

हि यस्मान् । पराञ्छत्रूंस्त्राणयतीति परंतपः । 'द्विपत्तरयोस्तापेः' इति साचप्रत्य-
यः । 'स्त्रि हस्यः' इति हस्यः । रघूणां मध्ये यः कश्चनैकः । अपवादो विशेषस्तान्त्रमु-
त्सर्गं सामान्यशान्त्रमिव । परं शत्रुं व्यावर्तयितुं वाञ्छितुमीश्वरः रामार्थः अतः शत्रु-
घ्नेवादिदंशेति पूर्वेणान्वयः ॥

अग्रजेन प्रयुक्तार्थास्तनो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थग्रीः पश्यन्पुष्पिताः सुरमीरमीः ॥ ८ ॥

ततोऽग्रजेन रामेन प्रयुक्तार्थास्तनो दाशरथी रथी रथिकोऽग्नीर्निर्मिहो दाशरथिः
पुष्पिताः संवृताः यामां ताः पुष्पिताः सुरमीरमोदमाना वनस्थग्रीः पश्यन्तयो ॥

किंभूतो लवणः । धूम इव धूमः कृष्णलोहितवर्णः । 'धूमधूमलौ कृष्णलोहिते' इत्यमरः । वसागन्धो हन्मेदोगन्धः । सोऽस्यास्तीति वसागन्धी । 'हन्मेदस्तु वपा वसा' इत्यमरः । ज्वाला इव वध्रवः पिशङ्गाः शिरोरुहाः केशा यस्य स तथोक्तः । 'विपुले नकुले विष्णौ वध्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु' इत्यमरः । कव्यं मांसमदन्तीति कव्यादो राक्षसाः । तेषां गण एव परीचारो यस्य स तथोक्तः । अत एव जंगमश्चरिष्णुश्चितामिरिव स्थितः । कृशानुपदे धूमैर्धूमवर्णः । ज्वाला एव शिरोरुहाः । कव्यादो गृध्रादयः । इत्यनुसंधेयम् ॥

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

रुरोध संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ १७ ॥

लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नोऽपशूलं शूलरहितं तं लवणमासाद्य रुरोध । तथाहि । रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहरणशीलानाम् । अपशूलतैवात्र रन्ध्रम् । जयः संमुखीनो हि । संमुखस्य दर्शनो हि । 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः' इति खप्रत्ययः । अधिकारलक्षणार्थस्तु दुर्लभ एव ॥

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरय भोजनम् ।

दिष्ट्वा त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः ॥ १८ ॥

इति संतर्ज्यं शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।

प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥ १९ ॥

युग्मम् । राक्षसो लवणः । अयं मत्कुक्षेः । भुज्यत इति भोजनम् । भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तमनतिसमग्रमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनेव धात्रा दिष्ट्वा भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितोऽसि इति शत्रुघ्नं संतर्ज्यं तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांशुमुन्नतं द्रुमम् । मुस्तास्तम्बमिव । अक्लेशेनोत्पाटयामास ॥

सौमित्रेर्निशितैर्वाणैरन्तरा शकलीकृतः ।

गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः ॥ २० ॥

नैर्ऋतेरितो रक्षःप्रेरितः शाख्यन्तरा मध्ये निशितैर्वाणैः शकलीकृतः सन्सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप किंतु पुष्परजः प्राप ॥

विनाशात्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।

प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१ ॥

रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोः । महोपलं महान्तं पापाणम् । पृथक्स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः । तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥

पेन्द्रमखमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥

स महोपलः शत्रुघ्नेनैन्द्रमिन्द्रदेवताकमखमुपादाय ताडितोऽभिनः रान् । सिकतात्वात् सिकताभावादपि परां परमाणुतां प्रपदे । यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥

तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।

एकताले श्वोन्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥

निशाचरो राक्षसो दक्षिणं दोः । 'ककुद्दोषणी' इति भगवतो भाष्यकारस्य प्रयोगाद्दोषाब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । 'भुजवाहू प्रपद्ये दोः' इति पुंलिङ्गायाचन्यात्पुंस्यं च । तथा च प्रयोगः—'दोषं नम्य तथाविधम्य भजतः' इति । गत्येनरं बाहुमुद्यम्य एकताले श्वोन्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव । तं शत्रुघ्नमुपाद्रवदन्निदृशः ॥

काष्णेन पत्रिणा शत्रुः स सिन्नहृदयः पतन् ।

आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥

सः शत्रुर्लवणः । काष्णेन वैष्णवेन पत्रिणा बाणेन । उक्तं च रामायणे—‘एवमेव प्रकृतौ विष्णोस्तेजोमयः शरः’ इति । ‘विष्णुर्नारायणः कृष्णः’ इत्यमरः । सिन्नहृदयः पतन्भुवः कम्पमानिनायानीतवान् । देहभारादित्यर्थः । आश्रमवासिनां कम्पं जहार । प्रकाशादकुतोभया बभूवुरित्यर्थः ॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हृतस्योपरि विद्विषः ।

तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥

हृतस्य । विद्वेष्टीति विद्विष । तस्य विद्विषो राजसस्योपरि वयसां पक्षिणां पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुस्य मूर्ध्नि तु दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ॥

स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसः ।

भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः ॥ २६ ॥

स वीरः शत्रुस्य लवणं हत्वा तदात्मानं महौजसो महाबलस्येन्द्रजिद्वधेन शोभिनो शत्रुर्लक्ष्मणस्य समानोदरे दायितं सोदर्यमेकोदरं मेने । ‘सोदराद्यः’ इति यप्रत्ययः ॥

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्त्रिभिः ।

शुशुमे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥

चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैस्तपस्त्रिभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुस्य विक्रमेणोदग्रमुदग्रं व्रीडया लज्जयावनतं नम्रं शिरः शुशुमे । विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

उपकूलं स कालिन्ध्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।

निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मधुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

पौरुषभूषणः । अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निःस्पृहः । मधुराकृतिः सौम्यरूपः न शत्रुः कालिन्ध्या वसुनाया उपकूलं कूले । विभवत्यर्थेऽप्ययीभावः । मधुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् ॥

या सौराज्यप्रकाशाभिर्यभौ पौरविभूतिभिः ।

स्वर्गाभिष्यन्दवसनं हन्वेवोपनिवेशिता ॥ २९ ॥

या पृः । शत्रुः शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराणी । सुराणां भावः सौराज्यम् । तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिर्यभौ । स्वर्गाभ्यामिष्यन्दोऽवितिष्ठन् । तस्य वसनमाहरणं हन्वेवनिवेशितोपस्थापितोऽव दधौ । अत्र वीरिण्याः—‘भूषणार्थेनभूषणार्थे वा लक्षणे परदेहप्रदायेन सोदराभिष्यन्दवसनेन वा भिवेकमेतत्’ इति ॥

तत्र सौधगतः पश्यन्त्यमुनां चक्रवाकिनीम् ।

हेमभनिगमती भूमेः प्रवेणीसिध पिप्रिये ॥ ३० ॥

तत्र मधुरायां सौधगते हरिश्चन्द्रः स चक्रवाकिनीं चक्रवाकं च दृष्टवान् । हेमभनिगमती भूमेः प्रवेणी देविप्रिये । ‘देविः प्रवेणी’ इत्यमरः । पश्यन्तिप्रिये भूमेः । ‘प्रिये प्रिये’ इति या देविदेवि इति ॥

संप्रति रामायणस्य अन्तर्गतः—

रामेन दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रहृत् ।

संस्मरन्तारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथादिधि ॥ ३१ ॥

स रघूदहो राम आत्तशत्रुः सन् । तत्पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः । अथ तस्य पु-
गृहरूपा सरस्वत्यशरीरा वायुचचारोद्वभूव ॥

राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ।

तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७ ॥

हे राजन्, ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिरेकः प्रवर्तते । तमपचारमन्वि-
प्रशमयेः । ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ॥

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन्वर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ ४८ ॥

इत्याप्तवचनाद्रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन्नपनेष्यन्वेगेन निष्कम्पकेतुना पत्रेण
वाहनेन पुष्पकेण । 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्यमरः । दिशः पपात धावति स्म ॥

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।

ददर्श कंचिदैक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥

अथैक्ष्वाकुवंशप्रभव ऐक्ष्वाको रामः । 'कोपधादण्' इत्यादि कृते 'दाण्डिनायन'-
इत्यादिनोकारलोपनिपातः । धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं
तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कंचित्पुरुषं ददर्श ॥

पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।

आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥

राज्ञा नाम चान्वयश्च तौ पृष्टौ नामान्वयौ यस्य स तथोक्तः । धूमं पिबतीति धूमपः ।
'सुपि' इति योगविभागात्कप्रत्ययः । स पुरुष आत्मानं सुरपदार्थिनं स्वर्गार्थिनम् ।
अनेन प्रयोजनमपि पृष्ट इति ज्ञेयम् । शम्बुकं नाम शूद्रमाचष्ट वभाषे किल ॥

तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमघावहम् ।

शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१ ॥

तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यम् । 'शीर्षच्छेदाद्यच्'
इति यत्प्रत्ययः । परिच्छिद्य निश्चित्य नियन्ता रक्षको रामः शस्त्रमाददे जग्राह ॥

स तद्वक्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।

ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२ ॥

स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुलिङ्गैराहतानि दग्धानि श्मश्रूणि यस्य तत्तस्य वक्रम् । हिम-
क्लिष्टकिञ्जल्कं पङ्कजमिव । कण्ठ एव नालं तस्मादपातयत् ॥

कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।

तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥ ५३ ॥

शूद्रः शम्बुको राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्षः सन् । सतां गतिं लेभे । दुश्चरेणापि
स्वमार्गविलङ्घिना । अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः । तपसा न लेभे । अत्र मनुः—'राजभिः कृतद-
ण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥' इति ॥

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।

महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥

रघुनाथोऽपि मार्गसंदर्शितात्मना महौजसाऽगस्त्येन । इन्दुना शरत्काल इव । 'संयु-
। इन्दावपि विशेषणं योज्यम् । रघुनाथेत्यत्र शुभादित्वाण्णत्वाभावः ॥

कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।

ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्कयम् ॥ ५५ ॥

कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेपात्मनिष्कयमिवात्ममोचनमूल्यमिव दत्तम् । अत एव परिग्रहत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरिग्रहः । दिव्यानां परिग्राह्य इत्यर्थः । तमलंकारं तस्मै रामाय ददौ ॥

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।

पश्चान्निवृत्ते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६ ॥

मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तमलंकारं दधद्दामः पश्चान्निवृत्ते निवृत्तः । परासु-
र्द्विजात्मजः प्राग्रामात्पूर्वं निवृत्ते ॥

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।

स्तुत्या निवर्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७ ॥

पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतो द्विजो वैवस्वतादन्तकादपि त्रातु रक्षकस्य । 'भीत्रार्थानां भ-
यहेतुः' इत्युपादानात्पञ्चमी । तस्य रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्तयामास ॥

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः सत्यमिवाम्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ ५८ ॥

अध्वरायाश्चनेधाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः सुग्रीवविभीषणादयो राजा-
नश्च मेघा अम्भोभिः सत्यमिव उपायनैरभ्यवर्षन् ॥

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।

न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥

निमन्त्रिता आहूता महर्षयश्च भूम्याः संवन्धीनि भौमानि धिष्ण्यानि स्थानान्येव
न । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेदो' इत्यमरः । किंतु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्या-
न्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राममभिजग्मुः ॥

उपशल्यनिविष्टस्तैश्चतुर्द्वारमुखी वभौ ।

अयोध्यां दृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६० ॥

चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुखीय्या । उपशल्येणु ग्रामा-
न्तेषु निविष्टः । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः । तैर्महर्षिभिः । सद्यः दृष्टलोके
पैतामहस्येयं पैतामही तनुर्मूर्तिरिव । वभौ ॥

रक्षाघ्नस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्रान्वंशवातिनः ।

अनन्यजानेः सैवानीयस्ताज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

वैदेहस्त्यागोऽपि रक्षाघ्नो वर्ण एव । कुतः । यस्यात् । प्रान्वंशः प्रान्वंशस्त्यो य-
स्यात् । तद्वामिनः । नान्यन्या जया नरा तस्यानन्यजानेः । 'जया' नि-
विष्टि समाप्तान्तो निवादेशः । पत्यु रजस्य हिरण्मयो सैवर्णः । 'हरिणमय' इत्य-
भिप्रेत्येति त्रितयः । सा निर्वैद जया पञ्चगव्यम् । वदितव्यमेवम् ॥

पिपेरधिकतंभारस्तनः प्रवृत्ते मलयः ।

आलम्ब्यत्र श्रियादिना राक्षसा एव रहिषः ॥ ६२ ॥

तत्रो दिपेः आलम्ब्यत्र श्रियादिना राक्षसा एव रहिषः । मलयः प्रवृत्ते मलयः ।

द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वश्लोकोक्तं जानन्नपि रामसंदर्शनायितं
दुर्वाससो मुनेः शापाद्धीतः सन् । तयोः कालरामयोः समयं संवादमभिनद्विभेद ॥

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥

योगविद्योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रति-
ज्ञामवितथां सत्यां चकार ॥

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुपि ।

राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥

चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं शतांशवत् । आत्मच-
तुर्भागे तस्मिँल्लक्ष्मणे प्राङ्नाकमधितस्थुपि पूर्वं स्वर्गं जग्मुपि सति राघवो रामः । भुवि
त्रिपाद्धर्म इव शिथिलं तस्थौ । पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः । त्रेतायां
धर्मस्त्रिपादित्याहुः । पादश्चतुर्थांशः अङ्घ्रिश्च ध्वन्यते । 'पादा रश्म्यद्वितुर्याशाः' इत्यमरः ।
त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोपः समासान्तः ॥

स निवेद्य कुशावल्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।

शरावल्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ९७ ॥

उदकप्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोध्यया ॥ ९८ ॥

युग्मम् । स्थिरधीः स रामः । रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्कुशं निवारकं कुशं कुशा-
वल्यां पुर्यां निवेदय स्थापयित्वा । सूक्तैः समीचीनवचनैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा
येन तं लवं लवाख्यं पुत्रम् । 'लवो लेशे विलासे च छेदने रामनन्दने' इति विश्वः ।
शरावल्यां पुर्याम् । 'शरादीनां च' इति शरकुशशब्दयोर्दोषः । निवेदय । सानुजोऽग्निपुरः-
सरः सन् । पत्न्यौ भर्तरि वात्सल्यादनुरागात् । गृहान्वर्जयित्वा गृहवर्जम् । 'द्वितीयायां
च' इति णमुल् । अयं कचिदपरीप्तायामपीष्यते । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येकाव-
शेषतया व्याख्यातत्वान् । परीप्ता त्वरा । अयोध्यगान्नितोऽनुगत उदकप्रतस्थे ॥

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुमिः ॥ ९९ ॥

चित्तज्ञा हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभिरभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं मार्गं
जगृहुः । तेऽप्यनुजग्मुरित्यर्थः ॥

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पना ।

चक्रे त्रिदिवनिश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥ १०० ॥

उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन । भक्तानुकम्पना इति भक्तानुकम्पना । तेन रामे-
णानुयायिनां सरयूत्रिदिवनिश्रेणिः स्वर्गाभिगोदृणी चक्रे । 'निश्रेणिस्त्यभिगोदृणी' इत्यमरः ॥

यद्गोप्रतरकल्पोऽमृतसमर्दस्तत्र मञ्जनाम् ।

अतस्तदाख्यया तीर्थे पावनं विषप्रथे ॥ १०१ ॥

यद्गन्तव्यं सरयूयां मञ्जनां समर्दः गोप्र-
तरकल्पोऽमृतः । यद्गन्तव्योऽमृतः । अत-
स्तदाख्यया गोप्रदमन्त्रया ।

स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।

त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

विभुः प्रभुः स रत्नो विबुधजनानांशेषु सुप्रोवादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु सत्सु त्रिदशी-
भूत देवमुक्त्वं गता ये पौराण्येयां मृतममुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥

निर्वर्त्येवं दशमुखगिरिदृष्टेदकार्यं सुराणां

विश्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।

लङ्घनायं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा

कीर्तिलम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

विश्वक्सेनो विभुरेवं सुराणां दशमुखगिरिदृष्टेदकार्यं निर्वर्त्य निम्नाद्य । लङ्घनायं वि-
भवं पवनतनयं हनुमन्तं चोभयं कीर्तिलम्भद्वयमिव । दक्षिणे गिरौ विश्वक्सेनो चोत्तरे
गिरौ हनुमन्ति च स्थापयित्वा । सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकप्रदभूतां स्वतनुं समूर्तिमविशत् ॥

इति महाभारतेन्यायपर्वणि दशमोऽध्यायः पञ्चमोऽङ्कः पञ्चमोऽध्यायः

व्याख्या समेतो महाभारतपञ्चमोऽध्यायः पञ्चमोऽङ्कः पञ्चमोऽध्यायः

अथैतन्महाभारतपञ्चमोऽध्यायः पञ्चमोऽङ्कः पञ्चमोऽध्यायः ॥

षोडशः सर्गः ।

लागो मदश्च । 'दानं गजमदे लागे' इति विश्वः । प्रवृत्तिर्व्यापारः प्रवाहश्च ।
 दु तेरनुपारतानां तेषां कुशलवादीनां स वंशः । सामयोनिः सामवेदप्रभवो दानप्रवे
 पारतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव । अष्टधा भिन्नः सन् । विप्रससार सिद्धे
 ऽभूत् । सामयोनिरित्यत्र पालकाप्यः—'सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रवाहिके ॥
 स्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतङ्गजः ॥ १॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।

कुशः प्रवासस्थकलत्रवेपामदृष्टपूर्वा वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

अथ । अर्ध रात्रेरर्धरात्रः । 'अर्धं नपुंसकम्' इत्येकदेशसमासः । 'अहःसर्वेष्टे
 संख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । 'रात्राहाहाः पुंसि' इति निम्नः
 स्त्वम् । अर्धरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः । न तु सुप्तः । उ
 प्रवासस्थकलत्रवेपां प्रोषितभर्तृकावेपाम् । अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा ताम् । कुशो
 समासः । वनितामपश्यत् ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।

जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं वन्धुमतो वबन्ध ॥ ५ ॥

सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः पुरुहूतभास इत्ये
 जसः परेषां शत्रूणां जेतुर्वन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात्स्थित्वा जयशब्दः पूर्व वा
 तथाञ्जलिं वबन्ध ॥

अथानपोढार्गलमप्यगारं छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।

सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥

अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेन विसृष्टतल्पस्त्यक्तशय्यो दाशरथेस्तनूजः
 कुशः । अनपोढार्गलमनुद्धाटितविष्कम्भमपि । 'तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः । अ
 गारम् । आदर्शतलं छायामिव प्रविष्टां तां वनितां प्रोवाचावदत् ॥

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।

विभर्षिं चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८ ॥

युग्मम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा । त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च
 ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमकृतमुपरागमुपद्रवमिव । अनिर्वृतानां दुःखितानामा-
 कारं विभर्षिं च । नहि योगिनां दुःखमस्तीति भावः । किंच । हे शुभे, त्वं का । कस्य
 वा परिग्रहः पत्नी । ते तव मदभ्यागमे कारणं वा किम् । वशिनां जितेन्द्रियाणां रघूणां
 मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य तत्तथाभूतं मलाचक्ष्व ॥

तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।

तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानीहि राजप्रधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥

सा वनिता तं कुशमब्रवीत् ।

स्वपदोन्मुखेन विष्णुपदोन्मुखेन

गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपौरा हे राजन्,

तस्याः पुरो नगर्यां

अयोध्याया अर्धिदेवतां जानीहि ॥

किंच । येषु सोपानमार्गेषु रामा रमण्यः सरागाँछांक्षारसार्द्राश्चरणाभिश्चितवल्गः । तेषु मे मम मार्गेषु सद्यो हतन्यङ्कुभिर्मारितमृगैर्व्याघ्रैरस्त्रदिग्धं रुधिरलिप्तं पदं निधीयते ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।

नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरन्ध्रसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः करिणीभिः । चित्रपताभिरेव । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे' इत्यमरः । दत्तमृणालभङ्गाश्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशाः तेषामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः सन्तः संरन्ध्रसिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारं वहन्ति ॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गात्रिमोक्षपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासास्ताश्च धूसराश्च यास्तासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां दारुमयीणां फणिभिर्विमुक्ता निमोक्षाः कञ्चका एव पट्टाः । 'समौ कञ्चुकनिमोक्षौ' इत्यमरः । सङ्गात्सक्तत्वात्स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादनवस्त्राणि भवन्ति ॥

कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रुढतृणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८ ॥

कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूर्णेष्चितस्ततो रुढतृणाङ्कुरेषु हर्म्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ मुक्तागुणानां शुद्धिरिव शुद्धिः स्वाच्छयं येषां तादृशा अपि । ततः पूर्वं ये मूर्च्छन्ति स्म त एव चन्द्रपादाश्चन्द्ररश्मयः । 'पादा रश्म्यङ्गितुर्याशाः' इत्यमरः । न मूर्च्छन्ति । न प्रतिफलन्तीत्यर्थः ॥

आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वर्न्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः क्रिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥

किंच । विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावयवानावर्ज्यान्मम्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि ना मदीया उद्यानलताः वर्न्यैः पुलिन्दैर्मलेच्छविशेषैरिव वानरैः । उभयैरपीत्यर्थः । क्रिश्यन्ते पीच्यन्ते । क्रिश्नातेः कर्मणि लट् । 'भेदाः किरातशयरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः' इत्यमरः ॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तांमुखश्रीवियुता दिवापि ।

तिरस्क्रियन्ते कृमिस्तन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः । दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः । दिवापि दिवरोऽपि कान्तांमुखाणां श्रिया कान्त्या वियुता रहिता विच्छिन्नो नद्यो धूमप्रसारो येषां ते गवाक्षाः कृमिस्तन्तुजालैर्विच्छिन्नास्तन्तुवितानितिरस्क्रियन्ते छाद्यन्ते ॥

वदिक्रियावर्जितसंक्रतानि स्नानीयसंसर्गमनामुचन्ति ।

उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥

'वदिक्रियावर्जितानि स्नानीयसंसर्गमनामुचन्ति' इति शायनः । वदिक्रियावर्जितानि संक्रतानि येषां तानि । स्नानीयानि स्नानसाधनानि चूर्णादीनि । 'कृत्यान्युद्यो यदुद्यम्' इति करणेऽनीयप्रत्ययः । स्नानीयसंसर्गमनामुचन्ति सरयूजलानि शून्यानि रिक्तान्युपान्तपु वानीरगृहाणि येषां तानि । दृष्ट्वा दूये पतित्यर्थः ॥

बाधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरङ्गान् ।

तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥

कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा बाधूयेपद्रूत्वा । सुरभिर्मन्दधे-
स्यः । शीतान्सरयूतरङ्गांश्च स्पृष्ट्वा । अनेन शैलोक्तिः । क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम ॥

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास वली वलानि ॥ ३७ ॥

अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यत्न सः । 'शल्यं शङ्खौ शरे वंशे' इति विश्वः ।
पौराणां सखा पौरसखः कुलस्य ध्वजविह्वलितो वली स राजा चलाध्वजस्तौ वा ध्वजा
यैर्वा तानि तानि वलानि सैन्यानि तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये प्रामान्ते । 'प्रामान्त
उपशल्यं स्नात्' इत्यमरः । निवेशयामास ॥

तां शिल्पिसंधाः प्रभुणा नियुक्तास्तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।

पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वाम् ॥ ३८ ॥

प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिणां तद्गदीनां संधाः संभृतसाधनत्वान्मिलितोपकरणत्वात्तां
व्यागताम् । शन्यामित्यर्थः । पुरमप्युच्यते । मेघा अपां विसर्गाज्जलस्तेकानिदाघग्लपितां
श्रीमत्ततामुर्वानिव । नवीचक्रुः परिपूरयांचक्रुः ॥

ततः सपर्या सपश्यपहारां पुरः परार्च्यप्रतिमागृहायाः ।

उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धिनिर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥

ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिमकृतयः । अर्च्य इत्यर्थः । परार्च्यप्रतिमागृ-
हयाः प्रशस्तदेवतायतनायाः पुर उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धिः प्रयोज्यैः पश्यपहारैः स-
हितां सपश्यपहारां सपर्या निर्वर्तयामास कारयामास । अत्र प्यन्ताग्निचपुनरित्यनुसंधे-
यम् । अन्यथा वृत्तेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृत्तेरप्य-
न्तकर्म प्रयोज्यत्वेन तद्विदेशात्प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कानीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।

ययार्हन्नचैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥

स कुशस्तस्याः पुरः संवन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशान्तम् राजनवनमित्यर्थः ।
'निशान्तं भवनोपसोः' इति विश्वः । कानी कान्ताहृदयमिव । प्रविश्य । अन्यनिशान्तं-
रनुजीविलोकमालादिकं यथाप्रधानं मान्यानुसारेण । ययार्ह यथोचितम् । तत्तदुचि-
तमृहैरित्यर्थः । संभावयामास ॥

सा मन्दुरासंधयिमिस्तुरंगैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नारैः ।

पूरायभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धामरणेव नारी ॥ ४१ ॥

विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्थवस्तूनि यस्याः सा । 'विपणिः पण्यविक्रय-'
इत्यमरः । सा पूरयोध्या मन्दुरासंधयिमिरश्मिस्तुरंगैः शालासंधयिपण्यरंगैः । 'दक्षिणाल तु
मन्दुरा' इत्यमरः । 'जिह्वसि-' इत्यदिशेनेप्रत्ययः । तुरंगैरङ्गैः । शालासंधयिपण्य-
विपिना स्थापिताः स्तम्भास्तन्नातैः प्रार्थनार्थे । सर्वाङ्गेषु पञ्च भागेषु । नारी
यः नारीव । आरयभासे ॥

यत्नस्य तस्यां पततौ रघूणां पुरायशोभानधिरोपिता ।

न मैथिलेयः स्पृष्ट्वापदमूय भग्नं दिवो नाप्यलयेभ्यः ।

स मैथिलेयः पुरः पुराणतोषां पूरणेनानधिरिति तस्यां

कृति' इति कर्तारि पत्नी । पीत्रं शोडुमपर्याप्तवतीनाशयेन वयुंभरा रजःश्लेन द्विती
विष्णुपदमाकाशमभ्यासरोदेव । इत्युत्प्रेषा ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।

सा यत्र सेना दृष्टे नृपस्य तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार ॥ २९ ॥

पश्चात्पुराणत्याः सकाशाद्गमनाय प्रयाणाय तथा पुरोऽप्रे निवेशे निमिते । नि-
वेशार्थः । उद्यच्छमानोद्योगं कुर्वती । 'समुदाद्भ्यो गमोऽग्र्ये' इत्यस्य सकर्मकादि
कारत्वादान्वनेपदम् । पथि च व्रजन्ती नृपस्य कुशस्य सा सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये
दृष्टे तत्रैव सामग्र्यमतिं कृत्स्नतावुद्धिं चकार । अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥

तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्तुरंगमाणां च तुरंगमाणां ।

रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥

नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात्तुरंगमाणां तुराभिघाताच्च यथासंख्यं
पथि रेणू रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय । तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥

मार्गं पिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।

चकार रेवेव महाविरावा बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥

वैन्ध्येषु विन्ध्यसंविन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्गः'
इत्यमरः । मार्गं पिणी मार्गवलोकनी । अत एव बहुधा विभिन्ना । महाविरावा दीर्घशब्दः
सा सेना । रेवेव नर्मदेव । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका' इत्यमरः ।
गुहामुखानि बद्धप्रतिश्रुन्ति प्रतिध्वानवन्ति चकाराकरोत् ॥

स धातुमेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।

व्यलङ्घ्यद्विन्ध्यमुपायनानि पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

धातूनां गैरिकादीनां भेदेनारुणा याननेमी रथचक्रधारा यस्य । प्रयाणे ये ध्वनयः
क्ष्वेदहेपादयः तन्मिश्राणि तूर्याणि यस्यैवंविधः स प्रभुः कुशः । पुलिन्दैः किरातैरुप-
पादितानि समर्पितान्युपायनानि पश्यन् । विन्ध्यं व्यलङ्घयत् ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुवन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नवालव्यजनीवभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

तदीये वैन्ध्ये तीर्थेऽवतारे गजा एव सेतुस्तस्य बन्धाद्धेतोः प्रतीपगाः पश्चिमवाहिनीं
गङ्गामुत्तरतोऽस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षा हंसा अयत्नेन वालव्यजनीवभूवुश्चा-
मराण्यभूवन् । अभूततद्भावे च्विः ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्भस्मावशेपीकृतविग्रहाणाम् ।

सुराऽलयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्त्रैस्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥

स कुशः कपिलेन मुनिना रोषाद्भस्मावशेपीकृता विग्रहा देहा येषां तेषां पूर्वजानां
वृद्धानां सगराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्तौ निमित्तं नौभिर्लुलितं क्षुभितम् । त्रिस्रोतस
इदं त्रैस्रोतसं गाङ्गमम्भो ववन्दे ॥

इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः ।

वेदिप्रतिष्ठान्वितताध्वराणां यूपानपश्यच्छशतो रघूणाम् ॥ ३५ ॥

इति कैश्चिदहोभिरध्वनोऽन्तेऽवसाने कुशः सरय्वाः कूलं समासाद्य वितताध्वराणां

रघूणाम् । वेदिः प्रतिष्ठास्पदं येषां तान् । यूपान्छतशोऽपश्यत् ॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्तरयूतरङ्गान् ।
तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥
कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा आधूयेपदूत्वा । सुरभिर्मन्दथे-
त्येः । शीतान्तरयूतरङ्गांश्च स्पृष्ट्वा । अनेन शैलोक्तिः । क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम ॥

अयोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास वली बलानि ॥ ३७ ॥
अय रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यत्न सः । 'शल्यं शङ्खौ शरे वंशे' इति विश्वः ।
पुराणां सखा पौरसखः कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतो वली स राजा चलाश्चलन्तो वा ध्वजा
येनां तानि तानि बलानि सैन्यानि तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये ग्रामान्ते । 'ग्रामान्त
उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः । निवेशयामास ॥

तां शिल्पिसंघाः प्रभुणा नियुक्तास्तथागतां संभूतसाधनत्वात् ।
पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितासिवोर्वाम् ॥ ३८ ॥
प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिणां तज्ञादीनां संघाः संभूतसाधनत्वान्मिलितोपकरणत्वात्तां
तथागताम् । शून्यानिर्लभ्यः । पुरमयोध्याम् । मेघा अपां विसर्गाजलसेकानिदाघग्लपितां
प्रीम्नततामुर्वानिव । नवीचक्रुः परिपूरयांचक्रुः ॥

ततः सपर्यां सपशूपहारां पुरः परार्च्यप्रतिमागृहायाः ।
उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धिनिर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥
ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृतयः । अर्च्या इत्यर्थः । परार्च्यप्रतिमागृ-
हयाः प्रदास्तदेवतायतनायाः पुर उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धिः प्रयोज्यैः पशूपहारैः स-
हितां सपशूपहारां सपर्यां निर्वर्तयामास कारयामास । अत्र प्यन्ताग्निचपुनरित्यनुसंधे-
यम् । अन्यथा वृत्तेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृत्तेरप्य-
न्तकद्रो प्रयोज्यत्वेन तन्निर्देशात्प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥
स कुशस्तस्याः पुरः संबन्धे राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशान्तम् । राजमवनमित्यर्थः ।
'निशान्तं भवनोपलोः' इति विश्वः । कामी कान्ताहृदयमिव । प्रविश्य । अन्तर्निर्गम्य-
रनुजीविलोकमालादिकं यथाप्रधानं मान्यनुसारेण । यथार्हं यथोचितम् । यथाप्रधानं
तदुद्धारित्वर्थः । संभावयामास ॥

सा मन्दुरासंश्रयिमिस्तुरंगैः शालाविथिन्मन्मगर्दश नारिः ।
पूरायमासे विपलित्यपण्या सर्वाङ्गनजामगर्दश नारिः ॥ ४१ ॥
विपलित्यपण्या पण्यनि श्रयविश्रय इवमृदि पण्याः नारिः । 'विपलित्यपण्या' इत्यमरः ।
सा मन्दुरासंश्रयिमिस्तुरंगैः शालाविथिन्मन्मगर्दश नारिः । 'मन्दुरासंश्रयिमिस्तुरंगैः' इत्यमरः ।
पूरायमासे विपलित्यपण्या सर्वाङ्गनजामगर्दश नारिः । 'पूरायमासे' इत्यमरः । 'विपलित्यपण्या' इत्यमरः । 'सर्वाङ्गनजामगर्दश नारिः' इत्यमरः ।
विपलित्यपण्याः स्तम्भान्तर्गतः प्रविशन्त्येव । मन्दुरासंश्रयिमिस्तुरंगैः ।
स नारिः । आरयमासे ॥

यत्नस्त तस्यां यत्नो रघुः पुण्यजगामासीदनेनिकान् ।
न मैथिलेयः स्पृष्ट्वाचक्रुः मग्नं दिवो नाश्रयद्वयम् ॥
स मैथिलेयः एतः इत्यमरः । पुण्यजगामासीदनेनिकान् ।

ध्यायां वसन् । दिवो भर्त्रे देवेन्द्राय तथाऽलकेश्वराय कुबेरायापि न स्पृहयां बभूव ।
तावपि न गणयामासेत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एतेनायोध्याया
अन्यनगरातिशायित्वं गम्यते ॥

कुशस्य कुमुद्वतीसंगमं प्रस्तौति—

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयमेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिवहारम् ।

निःश्वासहार्याशुकमाजगाम धर्मः प्रियावेपसिवोपदेष्टुम् ॥ ४३ ॥

अथास्य कुशस्य । रत्नैर्मुक्तामणिभिर्ग्रथितान्युत्तरीयाणि यस्मिंस्तम् । एकान्तमस्तन्तं
पाण्डुः स्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिंस्तम् । निःश्वासहार्याण्यतिसूक्ष्माण्यशुकानि यत्र तम् ।
एवं शीतलप्रायं प्रियाया वेपं नेपथ्यमुपदेष्टुमिव धर्मो ग्रीष्म आजगाम ॥

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।

आनन्दशीतामिव चाप्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ ४४ ॥

अगस्त्यः चिह्नं यस्य तस्मादयनान्मार्गाद्दक्षिणायनाद्भास्वति समीपं संनिवृत्ते सति ।
उत्तरा दिक् । आनन्दशीतां चाप्पवृष्टिमिव । हैमवतीं हिमवत्संबन्धिनीं हिमस्रुतिं हिम-
निष्पन्नं ससर्ज । अत्र प्रोषितप्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ॥

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।

उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ४५ ॥

अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः । अत्यर्थमेवानल्पं तन्वी कृशा क्षणदा च । इत्येताषुभौ ।
विरोधक्रियया प्रणयकलहादिना विरोधाचरणेन विभिन्नौ सानुशयौ सानुतापौ जायापती
दंपती इव आस्ताम् । तयोरपि तापकार्यसंभवात्तत्सदृशावभूतामित्यर्थः ॥

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।

उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ४६ ॥

दिने दिने प्रतिदिनं शैवलवन्त्यधस्ताद्यानि सोपानानां पर्वाणि भङ्ग्यस्तानि विमुच्यत् ।
अत एवोद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणामम्भः । नारीनितम्बप्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं
बभूव । विहारयोग्यमभूदित्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसच्-' इति द्वयसच्प्रत्ययः ॥

वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुञ्जलेषु ।

प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ४७ ॥

वनेषु विजृम्भणेन विकासेनोद्गन्धिप्लुक्तसारगेषु । 'गन्धस्य-' इत्यादिना समासान्त
इकारादेशः । सायंतनमल्लिकानां कुञ्जलेषु सशब्दं यथा तथा प्रत्येकमेकैकसिद्धिनिक्षिप्तपदः ।
मकरन्दलोभादित्यर्थः । भ्रमर एषां कुञ्जालानां संख्यां गणनां चकारेव ॥

स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्गे भूयिष्ठसंदष्टशिखं कपोले ।

च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥

स्वेदानुविद्धमाद्रं नूतनं नखक्षतमङ्गो यस्य तस्मिन्कामिनीनां कपोले भूयिष्ठमश्वत्थं
संदष्टशिखं विच्छिष्टकेशरम् । अत एव कर्णाच्युतमपि शिरीषपुष्पं गहृणा न पपात ॥

यत्रप्रवाहैः शिशिरैः परीतान्तरसेन धौतान्मलयोद्भवस्य ।

विन्युर्धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥ ४९ ॥

विन्युर्धारागृहेषु यत्रधारागृहेषु शिशिरैर्यत्रप्रवाहैर्यत्रप्रमंकारितगति-

तर्हः परातान्याप्तान्मल्योद्भवस्य रत्नेन चन्दनोदकेन धौतान्शालिताञ्जिलाविशेषा-
न्मन्त्रयसत्तान्यधिशय्य तेषु शयित्वाऽऽतपं निन्दुरातपपरिहारं चक्रुः ॥

ज्ञानार्द्रमुकेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु ।

कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे वलमङ्गनानाम् ॥ ५० ॥

वसन्तस्यात्मसहकारिणोऽलयेनातिक्रमेण मन्दवीर्योऽतिदुर्बलः कामः ज्ञानाद्रीत्य ते
 रुह्य । धूपसंचारणार्थमित्यर्थः । तेषु । अनुधूपवातं धूपवासानन्तरं विन्यस्ताः सायन-
 तनहिका येषु तेषु । अज्ञानानां केशेषु बलं लेभे । तैरुदीपित इत्यर्थः ॥

आपिञ्जरा वद्धरजःकणत्वान्मञ्जर्युद्धारा शुशुमेऽर्जुनस्य ।

दग्ध्वापि देहं निरिच्छेन रोपात्खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥५१॥

यद्वरजः कणत्वायातरजः कणत्वादापि शरोदारा द्रापीयस्यर्जुनस्य ककुमवृक्षस्य । 'इ-
न्दुः ककुमोऽर्जुनः' इत्यमरः । मञ्जरी । देहं दग्ध्वापि रोपाद्विरिशेन गिरिरस्त्यस्य
निवासत्वेन गिरिशस्तेन । लोनादित्वाच्छप्रत्ययः । गिरौ शेत इति विग्रहे तु 'गिरौ शे-
तेईः' इत्यस्य छन्दसि विधानादौके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव विग्रह-
वाक्यं न्याय्यम् । खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वीव । शुशुभे ॥

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीघ्रं नवपाटलं च ।

संवधता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥ ५२ ॥

मनोहगन्धमिति सर्वत्र संबध्यते । सहकारमङ्गं चूतपल्लवखण्डम् । पुराणं वासितं
 शेरतेऽनेनेति शीघ्रः पक्षेक्षुरसप्रकृतिकः क्षुराविशेषत्वम् । 'शीघ्रो ध्रुक्' इत्युणादिसूत्रेण
 'शीघ्रं स्त्रे' इत्यन्मादातोर्ध्वकप्रत्ययः । 'पक्षैः क्षिरसैरस्त्री शीघ्रः पक्षरसः शिवः' इति
 यादवः । नवं पाटलायाः पुष्पं पाटलं च संबध्नाता संबध्यता निदायावधिना श्रीम्भका-
 लेन । 'स्वधिविस्तववधाने स्यात्तन्नि काले दितेऽपि च' इति विश्वः । कामिजनेषु विषये
 सर्वे दोषात्पापादयः प्रकृताः परिहृताः ॥

जनस्य तस्मिन्मये विगाडे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोद्धतमपादसेवौ त चोदयत्यौ नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

तस्मिन्तन्मये प्रीप्ते विगटे कठिने सति जनस्य द्वौ सविशेषं सातिशयं यथा तथा
कान्तौ यन्मूवतुः । कौ द्वौ । सावापनोदे क्षमा योग्या पादयोस्त्रयोः पादानां रत्नीनां च
मेवा ज्योत्स्नाहृदयस्थापन्मूवतुः स च सृपतिः शशी च ॥

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवहे सरज्याः ।

विहर्तुमिच्छा वनितास्तखल्य तस्यान्मसि ग्रीष्मसुखे वभूव ॥५४॥

अथोक्तिषु लोलाः सत्पुत्रा उन्मदा राजहंस यन्मिल्ललिह । 'लोलायान्मृगजने' श्वमरः । रोधोल्लापुष्पमां यो प्रापके । पचयद् । प्रोक्तिषु ह्येव सुन्दरे सख्य अन्नादि पचयि तस्य पुरस्य यन्मिल्लयस्य । यन्मिल्लिः रोहस्यः । मिहोक्तिषु व-

स तीरन्मो दिहितोयत्तार्यानात्पिमिस्तानपडुष्टनक्रान् ।

विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभातः ॥ ५५

सकलप्रमाणो विदुषाः स दुर्गतीरमूर्तः विविधैश्चर्यं यत्
सत्येनानुशीलकर्मिणो पश्यान् । 'सकलप्रमा' इति शब्दः ।
सम्पत् ॥

योग्यं यथा तथा विगाहितुं प्रचक्रमे । अत्र कामन्दकः—‘परितापिषु वासरेषु पश्यंस्तत्रे
खास्थितमाप्तसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनक्मीनजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः’ इति
सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।

सनूपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्धिग्रहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

सा सरित्सरयूस्तीरसोपानपथेनावतारादवतरणादन्योन्यं केयूरविघट्टिनीभिः संनद्ध
द्दसंघर्षिणीभिः सनूपुरक्षोभाणि सनूपुरस्खलनानि पदानि यासां ताभिरङ्गनाभिर्हेतुभि
रुद्धिग्रहंसा भीतहंसाऽऽसीत् ॥

परस्पराम्भ्युक्षणतत्पराणां तासां नृपो मज्जनरागदर्शी ।

नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीमुपात्तवालव्यजनां वभाषे ॥ ५७ ॥

नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे रोचने तत्पराणामासक्तानां तासां स्त्रीणां मज्जने रागोऽभि
लापसादृशीं नृपः पार्श्वगतामुपात्तवालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरग्राहिणीं वभा
षे । ‘किरातस्तु इमान्तरे । स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः ॥’ इति केशवः ॥

पद्यावरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।

संध्योदयः साध्र इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥

गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोऽवरोधैर्विगाह्यमानो विलोड्यमान एष सरयूप्रवाहः ।
साध्रः रागेषु संध्योदयः संध्याविर्भाव इव । अनेकं नानाविधं वर्णं रक्तापीतादिकं
पुष्यति पश्य । वाक्यार्थः कर्म ॥

वितृप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नौतुलिताभिरङ्गिः ।

तद्वध्नीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९ ॥

नौतुलिताभिर्नौतुलिताभिरङ्गिरन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं कञ्चलं विलोचनं तदञ्जनं
विलोचनेषु नयनेषु मदेन या रागशोभा तां वध्नीभिर्गिह्यन्तीभिरङ्गिराणां प्रतिमुक्तं
प्रत्यर्पितम् । प्रमिनिभिश्चानमपि तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥

पता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्योतुमशक्नुवत्यः ।

गाढाद्गदेर्नाहुगिरण्यु वाह्याः क्रेशोत्तरं रागचशास्त्रयन्ते ॥ ६० ॥

गुरु कुनेर् श्रोणिपयोधरे गत्यात्मन इति विग्रहः । गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानं श-
क्तमुद्योतुमशक्नुवत्यः पता वाह्याः गाढाद्गदेः निष्ठाद्गदेर्नाहुगिः क्रेशोत्तरं युःराप्रागं गता
पता गुरुश्रोणिपयोधरार्तिर्नित्येनपारतन्त्र्यात्मनो तरन्ति ॥

अर्धो शिरीषप्रगवाचनंसाः प्रभ्रंशिनो चारिनिहारिणीनाम् ।

चारिण्यः स्योनयि निप्रगायाः शैवाल्लोल्लादल्लयन्ति मीनान् ६१

चारिण्यः शिरीषप्रगवाचनंसाः प्रभ्रंशिनो चारिनिहारिणीनाम् ।
चारिण्यः स्योनयि निप्रगायाः शैवाल्लोल्लादल्लयन्ति मीनान् ६१
‘नौतुलिताभिर्नौतुलिताभिः’ इत्यमरः । अर्धो शिरीषप्रगवाचनंसाः कर्णभृता
ः शिरीषप्रगवाचनंसाः शिरीषप्रगवाचनंसाः । ‘शैवाल्लोल्लादल्लयन्ति’ इत्यमरः । मीनान्
‘नौतुलिताभिर्नौतुलिताभिः’ इत्यमरः । अर्धो शिरीषप्रगवाचनंसाः कर्णभृता
ः शिरीषप्रगवाचनंसाः शिरीषप्रगवाचनंसाः । ‘शैवाल्लोल्लादल्लयन्ति’ इत्यमरः । मीनान्

साः इत्यमरः कर्णभृताः शिरीषप्रगवाचनंसाः मुक्ताफलद्वयंशु जीकनेषु ।

यस्यैवमेषु जीयमानाः स्यैवमेषु न त्रिदुरोऽपि हारः ॥ ६२ ॥

‘यस्यैवमेषु जीयमानाः’ इत्यमरः । ‘न त्रिदुरोऽपि हारः’ इत्यमरः ।

शोभेषु त्वनेष्टुत्तर्पन्त्युत्तान्ति ये तेषु शीकरेषु शीकराणां मध्ये शोभेमानो गलन्हा-
रोऽपि छिदुरः स्वयं छिन्नोऽपि न संलक्ष्यते । 'विदिमिदिच्छिदेः कुरब्' इति कुर-
अल्लयः । शीकरसंसर्गोच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः ॥

आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेर्मङ्गो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।

जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तानि विलासिनीनाम् ॥ ६३ ॥

विलासिनीनां विलसनशीलानां स्त्रीणाम् । 'वौ कपलसकथ्यस्तम्भः' इति धिनुग्रल्लयः ।

रूपावयवानुपमेयानां यान्युपमानानि लोकप्रसिद्धानि तान्यदूरवर्तान्यन्तिकगतानि जा-
तानि । कस्य किमुपमानमित्यत्राह—नतनाभिकान्तेर्नित्रनाभिः शोभाया आवर्तशोभा ।

'सादावर्तोऽन्मत्तां व्रमः' इत्यमरः । भ्रुवां मङ्गलरङ्गः । स्तनानां द्वन्द्वचराश्चक्रवाकाः ।
उन्मानमिति सर्वत्र संबध्यते ॥

तीरस्यलीयहिंसितकलापैः प्रस्निग्धकैरभिनन्द्यमानम् ।

श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रजमासां गीतानुगं वारिभृद्गङ्गावाद्यम् ॥ ६४ ॥

उत्कलापैश्चबहैः प्रस्निग्धा नहुराः कैका देयां तैस्तीरस्यलीषु स्थितैर्वहिर्भिर्मयूरैरभि-
नन्द्यमानं रत्नं ध्राव्यं गीतानुगं गीतानुसार्थासां स्त्रीणां संबन्धि वायैव नृदङ्गत्वस्य वाद्यं
वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु संमूर्च्छति व्याप्नोति ॥

संदृष्टवस्त्रेष्ववलानितम्बेष्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः ।

अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥ ६५ ॥

संदृष्टवस्त्रेषु जलसेकात्संश्लिष्टांशुकेश्वलानां नितम्बेष्वधिकरणेष्विन्दुप्रकाशेन ज्यो-
त्स्नान्तरितान्यावृत्तानि यान्युद्गानि नक्षत्राणि तत्तुल्याः । मुक्तामयत्वादिति भावः ।
अमी जलापूरितसूत्रमार्गाः । निश्चला इत्यर्थः । रशना एव कलापा भूपाः । 'कलानो
भूपणे बहौ' इत्यमरः । मौनम् । निःशब्दतामित्यर्थः । भजन्ते ॥

एताः करोत्पीडितवारिधारा दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।

वकेतराग्रैरलकैस्तदण्यधूर्णां रणान्वारिलवान्वमन्ति ॥ ६६ ॥

दर्पात्सखीजनं प्रति वरैरुत्पीडिता उत्सारिता वारिधारा यामिक्ताः स्वयमपि पुनस्त-
र्धेन सखीभिर्वदनेषु सिक्ता एतास्तदण्यो वकेतराग्रैरलकैस्तदण्यधूर्णां रणान्वारिलवान्वमन्ति
शुभ्रमादिभिररणान्वारिलवाद्दृक्कविन्दुत्वमन्ति दर्पन्ति ॥

उद्वन्धकेशश्च्युतपञ्चलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपञ्चवेष्टः ।

मनोर एव प्रमदामुखानामन्मोविहाराकुलितोऽपि वेपः ॥ ६७ ॥

उद्वन्धा उद्वन्धः वेरा वल्लिन्धः । च्युतपञ्चलेखः क्षतपञ्चरचनः । विश्लेषिणो विश्लेषिणो
मुक्ताफलपञ्चवेष्टः मुक्तामयतट्टा वल्लिन्धः । एवमन्मोविहाराकुलितोऽपि प्रमदमुखानां
वेपो नेपथ्यं मनोर एव । 'रम्भाणां विश्लेषिणि ध्रियं तनोति' इति शङ्कः ॥

स नौदिमानादवतीर्य रेमे विलोलहारः सह तानिरेणु ।

स्वकन्धावलग्नोलुतपद्मिनीषाः परेषुभिर्पन्त्य इव द्विपेन्द्रः ।

स इतो नौदिमानमिव नौदिमानम् । उपनिवृत्तः । तत्तादवर्त-
संस्तानिः स्तम्भिः सह वल्लिभिः सह स्वकन्धावलग्नोलुतपद्मिनीषु ।
उपो । 'नृपुत्र' इति पञ्चल्लयः । पन्त्ये द्विपेन्द्र इव ।

योग्यं यथा तथा विगाहितुं प्रचक्रमे । अत्र कामन्दकः—‘परितापिषु वासरेषु पश्यंस्तदले-
खास्थितमाप्तसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः’ इति ॥

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।

सनूपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्धिग्रहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

सा सरित्सरयूस्तीरसोपानपथेनावतारादवतरणादन्योन्यं केयूरविघट्टिनीभिः संनद्धा-
द्भद्रसंघर्षिणीभिः सनूपुरक्षोभाणि सनूपुरस्खलनानि पदानि यासां ताभिरज्जनाभिर्हंतुभि-
रुद्धिग्रहंसा भीतहंसाऽऽसीत् ॥

परस्पराभ्युक्षणतत्पराणां तासां नृपो मज्जनरागदर्शी ।

नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीमुपात्तवालव्यजनां बभापे ॥ ५७ ॥

नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामासक्तानां तासां स्त्रीणां मज्जने रागोऽभि-
लापस्तदृशीं नृपः पार्श्वगतामुपात्तवालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरग्राहिणीं बभा-
पे । ‘किरातस्तु हुमान्तरे । स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजालन्तरे द्वयोः ॥’ इति केशवः ॥

पद्मावरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।

संध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥

गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोऽवरोधैर्विगाह्यमानो विलोच्यमान एष सरयूप्रवाहः ।
साभ्रः रामेघः संध्योदयः संध्याविर्भाव इव । अनेकं नानाविधं वर्णं रक्तपीतादिवर्णं
पुष्यति पश्य । वाक्यार्थः कर्म ॥

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नौलुलिताभिरङ्गिः ।

तद्वधतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९ ॥

नौलुलिताभिर्नौलुभिताभिरङ्गिरन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं कञ्जलं विलुप्तं हृतं तदञ्जनं
विलोचनेषु नयनेषु मदेन या रागशोभा तां वधतीभिर्मदरागशोभां प्रतिमुक्तं
प्रत्यर्पितम् । प्रतिनिविधानमपि तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्धोढुमशक्तवत्यः ।

गाढाद्देवाहुभिरङ्गु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात्पुन्यन्ते ॥ ६० ॥

गुरु कुर्वद् श्रोणिपयोधरं गत्यात्मन इति निग्रहः । गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानं ज-
गत्सुद्धोढुमशक्तवत्य एता बालाः गाढाद्देवाहुभिः क्लेशोत्तरं रागवशात्पुनः ॥
अथा रागवशात्प्रीतिभिर्भिवेशपात्रनष्ट्याप्यन्ते तरन्ति ॥

अमी शिरीषप्रसवाचतंसाः प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।

पारिगृयाः स्रोतसि निशगायाः शैवाललोलादुल्लस्यन्ति मीनान् ६१

वर्णविहरिणीनामयां प्रभ्रंशिनो अथा निशगायाः स्रोतसि पारिगृयाः शैवाललोलाः । ‘व-
र्णविहरिणीनामयां प्रभ्रंशिनो अथा निशगायाः स्रोतसि पारिगृयाः शैवाललोलाः’ इत्यमरः । अमी शिरीषप्रसवा-
चतंसाः पारिगृयाः पारिगृयाः पारिगृयाः पारिगृयाः । ‘शैवाललोलाः तु शैवालम्’ इत्यमरः । मीनान् उल्लस्यन्ति प्र-
दुर्लभान्ति । शैवालप्रसवाचतंसाः शैवालप्रसवाचतंसाः शैवालप्रसवाचतंसाः ॥

आम्नां जल्यस्तान्नननपराणां मुक्ताफलरूपधिषु दीक्षितेषु ।

नयनेष्वनन्दसिषु दीक्षिताणाः सल्लस्यन्ते न विदुरोऽपि हारः ॥ ६२ ॥

नयनेष्वनन्दसिषु दीक्षिताणां सल्लस्यन्ते न विदुरोऽपि हारः ॥ ६२ ॥

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।

नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनमुपात्तमन्तर्हृद्वासिना तत् ॥ ७६ ॥

हे देव, प्रयत्नः कृतः । पयसि मग्नं त आभरणोत्तमं न च लब्धम् । किन्तु तदाभ-
रणान्तर्हृद्वासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन पन्नगेन लौल्याद्योभादुपात्तं गृहीतम् ।
इमिति वितर्कं ॥

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।

गारुत्मतं तीरगतस्तरस्त्री भुजंगनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७ ॥

ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षस्तरस्त्री बलवान्त कुशस्तीरगतः सन्धनुराततज्यम-
धेज्यं कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं गारुमहेवताकमत्तं समाददे ॥

तस्मिन्हृदः संहितमात्र एव क्षोभात्समाविद्धतरङ्गहस्तः ।

रोधांसि निम्नन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥

तस्मिन्नस्ते संहितमात्रे सत्येव हृदः क्षोभाद्धेतोः समाविद्धाः संघटितास्तरङ्गा एव हस्ता
यस्य स रोधांसि निम्नन्यातयन् । अवपाते गजप्रहणगते मग्नः पतितः । 'अवपातस्तु ह-
स्त्यर्थे गर्तदृष्टस्तृणादिना' इति यादवः । वन्यः करीव परुषं घोरं ररास दध्वान ॥

तस्मात्समुद्रादिव मध्यमानादुद्धत्तनक्रात्सहसोन्ममज ।

लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ॥ ७९ ॥

मध्यमानात्समुद्रादिव । उद्धत्तनक्रात्कुम्भितग्राहत्तस्माद्गदात् । लक्ष्म्या सार्धं सुरराज-
स्येन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव । कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः कुमुदः सहसोन्ममज ॥

विभूषणाप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशां पतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रहेष्वनिर्वन्धरूपो हि सन्तः ॥ ८० ॥

विशां पतिर्ननुजपतिः कुशः । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । विभूषणं प्रत्युपह-
रति प्रत्यर्पयतीति विभूषणप्रत्युपहारः । कर्मण्यण् । विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य
तम् । उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं गारुत्मतमस्त्रं प्रतिसंजहार । तथाहि ।
सन्तः प्रहेषु नष्टेष्वनिर्वन्धरूपोऽनियतकोपा हि ॥

त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं द्विपामङ्गुशमस्त्रविद्वान् ।

मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना मूर्ध्नामिपिक्तं कुमुदो वभाषे ॥ ८१ ॥

अस्त्रं विद्वानस्त्रविद्वान् । 'न लोकः' इत्यादिना षष्ठीसमासनिषेधः । 'द्वितीया श्रितः'
इत्यत्र गन्यादीनामुपसंख्यानाद्वितीयेति योगविभागाद्वा समासः । गारुडास्त्रमहिमा-
भिज्ञ इत्यर्थः । कुमुदः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्त्रार्थे व्यग्रप्रत्ययः ।
त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तम् । अत एव प्रभावाद्विपामङ्गुशं निवारकं
मूर्ध्नामिपिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेनापि मूर्ध्नाभिवन्द्य प्रणम्य वभाषे ॥

अवैसि कार्यान्तरमानुषस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वा

सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विधातम् ॥

त्वाम् । ओदनान्तरस्त्वष्टुल इतिवत्कार्यान्तरः कार्यार्थः । 'स्यान्तर्लोपा-
रन्धान्त्येषु चान्तरम्' इति शाश्वतः । स चासौ मानुषयेति तस्य वि-
ताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिर्नवैनि । 'आत्मा वै पुत्रनामात्रि' इति

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।

प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥

ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन । 'मुवश्च' इति चकारादिष्णुच् । नृपेणानु संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः । प्रागेव इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव । के अपील्यर्थः । मुक्ता मणयो नयनाभिरामाः । उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत । अभि इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।

तथागतः सोऽतितरां वभासे सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः ॥ ७० ॥

तं कुशमायताक्ष्यः काञ्चनस्य शृङ्गमुक्तानि तैर्वर्णोदकैः कुङ्कुमादिवर्णद्रव्यसहितोऽपि प्रणयात्स्नेहादसिञ्चन् । तथागतस्तथा स्थितः । वर्णोदकसिक्त इत्यर्थः । स कुशः स तुनिष्यन्दो गैरिकद्रव्ययुक्तोऽदिराज इव । अतितरां वभासेऽत्यर्थं चकासे ॥

तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१ ॥

अवरोधप्रमदासखेनान्तःपुरसुन्दरीसहचरेण तां सरिद्वरां सरयूं विगाहमानेन ते कुशेनाकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य सोऽप्सरोभिर्वृत आवृतो मरुत्वानिन्द्रोऽनुयातल लोऽनुकृतश्रीः । अभूदिति शेषः । इन्द्रमनुकृतवानित्यर्थः ॥

यत्कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२ ॥

यदाभरणं रामः कुम्भयोनेरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य कुशाय राज्येन समं दिदेश ददौ राज्यसममूल्यमित्यर्थः । सलिले विहर्तुः क्रीडितुरस्य कुशस्य तज्जैत्राभरणं जयशीलमाभरणमज्ञातपातं सन्ममज्ज वुत्रोड ॥

स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यौ गतमात्र एव ।

दिव्येन शून्यं बलयेन बाहुमपोढनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ ७३ ॥

असौ कुशः सदारः सन्यथाकामं यथेच्छं स्नात्वा विगाह्य । तीरे योपकार्यौ पूर्वोक्तौ तां गतमात्रौ गत एवापोढनेपथ्यविधिरकृतप्रसाधन एव दिव्येन बलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥

जयश्रियः संवननं यतस्तदामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।

सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात्स तुल्यपुष्पाभरणो हि घीरः ॥ ७४ ॥

यतः कारणात्तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणम् । 'वशक्रिया संवननम्' इत्यमरः । यस्माच्च गुरुणा पित्रा आमुक्तपूर्वं पूर्वमामुक्तम् । शृतमित्यर्थः । सुस्पृषेति समासः । अतो द्वेतिरस्याभरणस्य भ्रंशं नाशं न सेहे । लोभात् । कुतः । हि यस्माद्धीरो विद्वान्स्य कुशस्तुल्यानि पुष्पाभरणानि च यस्य सः । पुष्पेष्विवाभरणेषु शृतेषु निर्मात्यबुद्धिं करोतीत्यर्थः ॥

ततः समाज्ञापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीष्णान् ।

बन्ध्यश्रमास्ते सरयूं विगाह्य तमूचुरम्लानमुखप्रसादाः ॥ ७५ ॥

ततः । नद्यां शान्तिं कौशलेनेति नदीष्णास्तान् । 'मुनि' इति योगविभागात्कप्रत्ययः । 'निनदीभ्यां शान्तेः कौशले' इति पञ्चम् । सर्वानानायिनो जालिकास्तस्याभरणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्त आशु समाज्ञापयदादिदेश । त आनायिनः सरयूं विगाह्य विलोभ्य बन्ध्यश्रमा विचये तद्वर्ति स्नात्वाम्लानमुखप्रसादाः सन्तुष्टं कुशमूनुः ॥

निर्गमं मधुरं गम्भीरं च नदद्भिस्तूयैस्तस्यातिथेरविच्छिन्नसंतत्यविच्छिन्नपारम्पर्यं कल्याणं
नामि शुभमन्वमीयतामुमितम् ॥

दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान्स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥

सोऽतिथिः । दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च प्लक्षत्वक्श्चाभिन्नपुटा बालपल्लवाश्चोत्तराणि प्रधा-
नानि येषु तान् । अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पाणीति केचित् । कमलानीत्यन्ये । ज्ञातिपु-
त्रैर्वृद्धास्तैः प्रयुक्तानीराजनाविधीन्भेजे ॥

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रमिरे पूर्वमभिपेक्षुं द्विजातयः ॥ १३ ॥

पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो ब्राह्मणा जिष्णुं जयशीलं तमतिथिं जै-
त्रैरथर्वशीलैरथर्वभिर्मन्त्रविशेषैः करणैः पूर्वमभिपेक्षुमुपचक्रमिरे ॥

तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।

सशब्दमभिपेक्षशीर्गङ्गेव त्रिपुरद्विपः ॥ १४ ॥

तस्यातिथेर्मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्त्यौघमहती महाप्रवाहा । अभिपिच्यतेऽनेनेत्यभिपेक्षो
जलम् । स एव श्रीः । यद्वा तस्य श्रीः सन्निद्वित्रिपुरद्विपः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती
गङ्गेव व्यरोचत । त्रयाणां पुराणां द्वेष्टीति विग्रहः ॥

स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स वन्दिभिः ।

प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥

तस्मिन्क्षणेऽभिपेक्षकाले वन्दिभिः स्तूयमानः सोऽतिथिः प्रवृद्धः प्रवृद्धवान् । कर्तारि-
कः । अत एव सारङ्गाश्चातकैरभिनन्दितः पर्जन्यो मेघ इव । अलक्ष्यत ॥

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥

सन्मन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिरद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः कुर्वतस्तस्य । वृष्टिसेकात् । विद्यु-
तोऽयं वैद्युतस्तस्याविन्धनस्याग्नेरिव । द्युतिर्ववृधे ॥

स तावदभिपेक्षान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतैषां समाप्येरन्यथाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥

सोऽतिथिरभिपेक्षान्ते स्नातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावतावत्परिमाणं वसु धनं ददौ । यावता
वसुनैषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समग्रदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् तावद्दशवित्स्त्वयः ॥

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिपमुदैरयन् ।

सा तस्य कर्मनिर्वृत्तदूरं पश्चात्कृता फलैः ॥ १८ ॥

प्रीतमनस्तस्मै स्नातकास्तस्मा अतिथये यामाशिपमुदैरयन्त्यादरन्तारोत्वस्यातिथेः
कर्मनिर्वृत्तः पूर्वपुण्यनिष्फलः फलैः साक्षाज्यादिभिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य
तदानीमनवकाशात्पश्चात्तरोहीक्षणं न चकारेत्यर्थः ॥

वन्धच्छेदं स वस्तानां पधार्णामवध्यताम् ।

धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशद्भवाम् ॥ १९ ॥

सोऽतिथिर्वस्तानां वन्धच्छेदं पधार्णामवध्यताम् । धुरं वहन्तीति धुरं पलोवर्ध-
यमेव धुरो भारस्त मोक्षं गगनदोहं वस्तानां पदार्थं रोहन्तीति ॥ १९ ॥

निष्ठुः कर्मनिपतौ विज्ञतौ च यद्वच्छदा । नृत्यान्वर्गैर्मानयन्तु नवोऽप्यक्षोभ्यतां
नैव ॥' इति । कविश्च वक्ष्यति—'अक्षोभ्यः—' (१७।४४) इति । अत्र सौमनस्यफल-
लैलादिभिर्दृष्ट्य वृक्षसमाधिर्ध्वन्यत इत्यनुसंधेयम् ॥

प्रजास्तद्गुणानां नद्यो नभसेव विवर्धिताः ।

तस्मिन् भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१ ॥

प्रजास्तस्यातिर्गुरुणा पित्रा कुशेन । नभसा ध्रावणमासेन नद्य इव । विवर्धिताः ।
विलिखित्यौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव नद्य इव भूयसीं वृद्धिमभ्युदयमाययुः ।
प्रजापोषणेन पितरमतिराधितवानित्यर्थः ॥

यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् ।

सोऽभूद्भगवतः शत्रून्नुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥

सोऽतिथिर्यद्वाक्यं दानत्राणादिविषयमुवाच तत्र मिथ्यावृत्तं नाभूत् । यद्वस्तु ददौ तत्र
जहार न पुनराददे । किंतु शत्रून्नुद्धृत्योत्त्राय प्रतिरोपयन्पुनः स्थापयन्ममवतो ममनि-
धनोऽभूत् ॥

वयोरुपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्तिष्ठन्ति मनः ॥ ४३ ॥

वयोरुपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैश्वर्याणां सद्य एकैकं मदकारणं मदहेतुः । तानि
मदकारणानि तस्मिन्नास्ति समस्तानि मिलितानतीति शेषः । तथापि तस्यातिथेर्मनो नो-
त्तिष्ठन्ति न जगर्ष । सिद्धतेः स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । अत्र वयोरुपादीनां गर्वहेतुत्वा-
न्मदस्य च मदिराकार्यत्वेनातत्कारकत्वात्तदशब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः । उक्तं च—
'ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्यावलैरपि । इष्टलाभादिना ह्येषामवज्ञा गर्व ईरितः ॥ मदस्त्रा-
नन्दसंमोहः संभेदो नदिराकृतः ॥' इति । अतएव कविनापि 'उत्तिष्ठन्ति' इत्युक्तम् ।
न तु 'उन्ममाद' इति ॥

इत्थं जनितरागास्तु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद्बुद्धमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥

इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजास्तु जनितरागास्तु सर्ताषु स राजा नवोऽपि । दृढ-
मूलो द्रुम इव । अक्षोभ्योऽप्रहृष्य आसीत् ॥

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यान्पटू पूर्वमजयद्रिपून् ॥ ४५ ॥

यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिष्ठा अनित्याः । द्विपन्ति क्षिपन्ति चेत्यर्थः । किंच ते
बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च । अतः सोऽभ्यन्तरानन्दर्वर्तिनो नित्यान्पटून्पूज्यमानोदा-
दीन्पूर्वमजयत् । अन्तःशत्रुजये बाह्या अपि न दुर्जया इति भावः ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिन्पलापि स्वभावतः ।

निकषे हेमरेखेव धीरासीद्नपायिनी ॥ ४६ ॥

स्वभावतश्चपला चयलापि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन्पले । निकषे निकषोपले हिनरे-
खेव । अनपायिनी स्मिरासीत् ॥

फातर्यं वेधला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेतान्यामुनाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥

ते' प्रत्यक्षयः । अत्र ननु—'धन्वदुर्गं नहीदुर्गमच्छुर्गं वार्धमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं
तन्नाशित्वं वसेत्पुरम् ॥' इति ॥

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेक्षिरे ॥ ५३ ॥

भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः । न तु विपरीताः । प्रत्यवेक्ष्या एतावत्कृतमेतावत्कर्त-
नैत्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव निरत्यया निर्वाधा गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते
शाल्यस्तेषां सधर्माणः । अतिनिगूढा इत्यर्थः । 'धर्मादनिकेवलात्' इत्यनिच्छयः
तान्तः । तस्य राहः समारम्भन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेक्षिरे ।
मेता इत्यर्थः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति भावः ॥

अपथेन प्रचवृत्ते न जात्पचितोऽपि सः ।

वृद्धो नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

सोऽतिविपचितोऽपि वृद्धिं गतोऽपि सन् । जातु कदाचिदप्यपथेन कुमार्येण न प्रव-
त्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः । तथाहि । लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धो
रूपीडे सत्त्वां नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम् । न लब्धयेत्यर्थः ॥

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

कस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागम् । दैवादुत्पन्नमिति शेषः । सद्यः कामं सम्यक्शमयितुं
विवर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अन-
द्वैतुलादित्यर्थः । तद्वैराग्यं नोदपादयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं परमिति भावः ।
अत्र वैदित्यः—'क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा वान्ति विरागताम् । विरक्ता चान्यमिदं
न भर्तारं प्रप्तिं वा स्वयम् ॥' तन्नात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोदपादयेदित्यर्थः ॥

शपथेप्सेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाम्भःप्रार्थी दयानलः ॥ ५६ ॥

शक्तिमतः शक्तिसंयमस्यापि सततस्य राहः शपथेऽपि शक्तिविपक्षेण स्वन्तर्लोभद्वारेणैव
विषये यात्रा दण्डयात्रा अभवत् । न तु समधिकेदित्यर्थः । तथाहि । समीरणसहायोऽपि
दयानलोऽम्भःप्रार्थी जलान्वेषी न । दग्धुमिति शेषः । किंतु तृणकालविषयेऽपि दया-
नलित्वार्थः । अत्र वैदित्यः—'समज्ज्यायोभ्यां संदर्शितं विमलं विरणीयम्' इति ।

समीरणसहायोऽपि दयार्थे न च तेन तौ ।

तेन कामं वा सोऽर्थेन सत्परास्त्रिषु ॥ ५७ ॥

समीरणसहायो न समीरणसहायः । तेन धर्मेण न समीरणसहायो न
समीरणसहायो । एकैव्युक्तौ समीरणसहायो । किं न समीरणसहायो

ये' प्रत्यप्रत्ययः । अत्र अनुः—'धन्वदुर्गं नहीदुर्गमच्छुर्गं वार्धमेव वा । नृदुर्गं निरिदुर्गं
नृणां प्रिय वसेत्पुरम् ॥' इति ॥

मच्चमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेक्षिरे ॥ ५३ ॥

नचमुख्याः कल्याणप्रधानाः । न तु विपरीताः । प्रत्यवेक्ष्या एतावत्कृतमेतावत्कृत-
मेत्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव निरत्यया निर्वाधा गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते
शाल्यस्तेषां सधर्माणः । अतिनिगूढा इत्यर्थः । 'धर्मादनिच्छेवलात्' इत्यनिच्छप्रत्ययः
कामान्तः । तस्य राहः समारम्भन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेक्षिरे ।
क्षिता इत्यर्थः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति भावः ॥

अपथेन प्रचवृत्ते न जातूपचितोऽपि सः ।

वृद्धो नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

सोऽतिविरूपितोऽपि वृद्धिं गतोऽपि सन् । जातु कदाचिदप्यपथेन कुमारेण न प्रच-
वृत्ते न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः । तथाहि । लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धो
लोपिडे सत्यां नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम् । न त्वन्यथेत्यर्थः ॥

कामं प्रकृतिर्वैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

वास्य कार्यः प्रतीकारः स तत्रैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

प्रकृतिर्वैराग्यं प्रजाविरागम् । दैवादुत्पन्नमिति शेषः । सद्यः कामं सम्यक्शमयितुं
शक्नुवन् क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिर्वैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । क्षम-
वैदुष्यादित्यर्थः । तत्रैराग्यं नोदपादयन् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः ।
अत्र बोद्धव्यः—'धीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरग्ना यन्ममिति
न भर्तारं मन्ति वा न्वयम् ॥' तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोत्पादयेदित्यर्थः ॥

शपथेऽप्येवाभययात्रा तस्य शान्तिमतः सतः ।

समीरणस्तथायोऽपि नाग्भःप्रार्थी दद्यात्ततः ॥ ५६ ॥

शान्तिमतः शक्तिरूपमप्यपि मतगतस्य राहः शपथेषु शक्तिप्रियेषु शक्त्याशौचविधि-
विधिषु यात्रा कष्टयात्रा अभवत् । न तु समधिषेवित्यर्थः । तस्मात् । समीरणस्तथायोऽपि
दद्यात्ततोऽग्भःप्रार्थी जलसंग्रहो न । दग्धुमिति शेषः । तितु लवणवर्णादनेकवर्णा-
वर्णैः । राजा र्थं दित्यः—'महामहोदयां संवर्षीत त्रिविधं विरूपितम्' इति ।

न धर्ममर्थकामाभ्यां दद्याधे न स तेन ली ।

नार्थं कामेन कामं वा योऽर्थेन सत्सर्विरहः ॥ ५७ ॥

न राजाधर्ममर्थकामाभ्यां धर्मं न स्वार्थं न लोभं ददात् । तेन लोभेन न कामेन न
कामेन दत्तं कामं दद्यात् न स तेन । एवमर्थकामाभ्यां दत्तं धर्मं । धर्मं न दत्तं
कामेन सत्सर्विरहः । सत्सर्विरहः ॥

हीनान्धनपत्रद्वयं प्रकृत्यानि विद्वदो ।

तेन सत्यमसत्यीनि सिद्धादि सत्येन सत्यम् ॥ ५८ ॥

हीनान्धनपत्रद्वयं प्रकृत्यानि विद्वदो । तेन सत्यमसत्यीनि सिद्धादि सत्येन सत्यम् ॥ ५८ ॥

वेदेः' प्रत्यक्षप्रलयः । अत्र ननुः—'धन्वदुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वार्धमेव वा । गृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥' इति ॥

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ ५३ ॥

भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः । न तु विपरीताः । प्रत्यवेक्ष्या एतावत्कृतमेतावत्कर्त-
व्यमित्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव निरत्यया निर्वाधा गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते
स शालयस्तेषां सधर्माणः । अतिनिगूढा इत्यर्थः । 'धर्मादनिच्छेदत्वात्' इत्यनिच्छप्रत्ययः
नान्तान्तः । तस्य राशः समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे ।
ज्येष्ठा इत्यर्थः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति भावः ॥

अपथेन प्रवृत्ते न जातूपचितोऽपि सः ।

वृद्धो नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

सोऽतिथिरुपचितोऽपि वृद्धिं गतोऽपि सन् । जातु कदाचिदप्यपथेन कुमार्गेण न प्रव-
हे न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः । तथाहि । लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ
श्रोतपीठे सत्त्वां नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम् । न त्वन्यथेत्यर्थः ॥

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

कस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागम् । दैवादुत्पन्नमिति शेषः । सद्यः कामं सम्यक्शमयितुं
शक्तिर्बुद्धिः क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अन-
पेक्षितुत्वादित्यर्थः । तद्वैराग्यं नोदपादयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः ।
अत्र कौटिल्यः—'क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्रं
न भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् ॥' तस्मात्प्रकृतोनां विरागकारणानि नोत्पादयेदित्यर्थः ॥

शक्येष्वेवामभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाम्मः प्रार्थी दवानलः ॥ ५६ ॥

शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापि सततस्य राशः शक्येषु शक्तिविषयेषु स्वत्वाद्धीनबलेष्वेव
विषये यात्रा दण्डयात्रा अभवत् । न तु समधिकेणित्यर्थः । तथाहि । समीरणसहायोऽपि
दवानलोऽम्भः प्रार्थी जलान्वेषी न । दग्धुमिति शेषः । किंतु वृणकाष्ठादिकनेवान्विष्य-
तैर्लभ्यः । अत्र कौटिल्यः—'समज्यायोभ्यां संदधीत हीनेन विगृहीयात्' इति ॥

न धर्ममर्थकामाभ्यां वयाधे न च तेन तौ ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥

स राजार्थकामाभ्यां धर्मं न वयाधे न नाशितवान् । तेन धर्मेण च तत्त्वार्थकानौ न ।
अर्थं कामेन कामं वार्थेन न वयाधे । एकत्रैवास्तौ नाम्भूदित्यर्थः । किंतु त्रिषु धर्मार्थ-
कामेषु सदृशस्तुल्यशक्तिः । जम्भूदित्यर्थः ॥

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृत्तानि विवृण्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥

मित्राणि हीनान्यनुपकर्तृणाम्नि चेदनुपकर्तृणामनुपकारीणि । प्रवृत्तानि सप्रवृत्तानि चेद्वि-
वृण्वते विवृण्वते । अननुपर्वन् इत्यर्थः । 'अपनर्कत्वं' इत्यतन्नेपदम् । अतः ॥

वनंजीषु नदीषु । वापीषु दीर्घिकास्त्रिव । 'वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः । वनेष्वर-
नित्यमन्वाचमेष्टिव । 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्यमरः । अत्रिषु त्वक्कीयेषु वेदमस्त्रिव
नित्यमन्वाचमेष्टिव । 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्यमरः । अत्रिषु त्वक्कीयेषु वेदमस्त्रिव
नित्यमन्वाचमेष्टिव । 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्यमरः । अत्रिषु त्वक्कीयेषु वेदमस्त्रिव

तपो रक्षन्त विघ्नेभ्यस्तत्करेभ्यश्च संपदः ।

यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि पञ्चशभाकू ॥ ६५ ॥

विश्वेभ्यस्तपो रक्षन् । तत्करेभ्यः संपदश्च रक्षन् । स राजाश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्वर्णैरपि
 भगदिभ्यः यथास्तं स्वमनतिक्रम्य षडंशमावचके । यथाक्रममाश्रमैस्तपसो वर्णैः संपदां
 षडंशमावृत्त इत्यर्थः । षडंशः षडंशः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थ-
 मुक्तं प्राक् ॥

खनिमिः सुषुप्ते रत्नं क्षेत्रैः तस्य वनैर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्य रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६ ॥

भूमिस्तलै राहै रक्षासदृशं रक्षणानुत्पन्नमेव वेत्तनं वृत्तिं दिदेश ददौ । कथम् ।
निभिराकरैः । 'खानिः क्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । रत्नं नागिक्यादिकं सुधुवेऽज्ञी-
कृतं । क्षेत्रैः सम्यम् । वनैर्गजान्दहस्त्रिनः सुधुवे ॥

त गुणानां दलानां च पण्णां पण्मुखविक्रमः ।

चमूव विनियोगः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥

पन्मुखविक्रमः स राजा पद्मां गुणानां संविदिप्रहासितां दलनां मूलवृत्तादीनां व
 दनीयेषु वस्तुषु नाप्येवधेषु विनियोगं जानातीति । विनियोगस्य ह इति वा विनि-
 योः । कर्मविद्वद्भाष्येनपदसमाप्तः । 'जातोऽनुसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । शेषवि-
 द्भाष्यां पठ्योक्तसमाप्तः । 'इगुपध-' इत्यादिना कप्रत्ययः । समूह । 'इदमन प्रयोक्तव्यम्'
 'लिङ्ग' सीदित्वर्थः ॥

इति क्रमात्प्रयुक्तानो राजनीति चतुर्विधाम् ।

आतीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानन्दे ॥ ६८ ॥

इति चतुर्विंशत् । सामान्यतया इति शेषः । राजनीतिं दण्डनीतिं प्रशासनाधिकार-
मे प्रयुज्यते न राजा आतीर्थान्तराज्यदण्डात्मकतीर्थन्ययम् । 'येनैव राजदण्डे च
नराज्यदण्डात्मकम् । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं कृतम्' इति ब्रह्मसूत्रः । तस्मात् तीर्थे,
पात्रमन्त्रीपात्रमन्त्रीद्वयम् तथा तथा आन्तरेऽप्युपयुज्यते । 'मन्त्रादित्यु चतुर्विंशत् च राजा
प्रयुज्यते न तस्मात् पात्रेति' इत्यर्थः ॥

पुनश्चक्षुष्यदिधिरेऽपि तस्मिन्तन्मार्गदोषिणि ।

भेजेऽमित्तादिवायुति जयदीर्घाङ्गाभिर्ना ॥ ६९ ॥

वस्तुमानविशेषेऽपि वस्तुसमूहस्य भिन्नं भिन्नं गणनीयं भविष्यति । अतः भिन्नं भिन्नं भविष्यति ।
भिन्नं भिन्नं भविष्यति । अतः भिन्नं भविष्यति । अतः भिन्नं भविष्यति । अतः भिन्नं भविष्यति ।
अतः भिन्नं भविष्यति । अतः भिन्नं भविष्यति । अतः भिन्नं भविष्यति । अतः भिन्नं भविष्यति ।

प्रायः प्रतापनकृत्यादरीणां तस्य दुर्लभः ।

सर्वे भवन्ति हि साधवः । सर्वे भवन्ति हि साधवः । ३० ।

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविं क्षयी ॥ ७१ ॥

प्रवृद्धौ सत्यां चन्द्रो हीयते । समुद्रोऽपि तथाविधश्चन्द्रवदेव प्रवृद्धौ हीयते । 'प्रवृद्धौ' इति वा पाठः । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्यस्य स तत्समवृद्धिर्भवति । तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी । 'जिहृक्षि-' इत्यादिनेनिप्रत्ययः । नाभूत् ॥

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।

उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥

अत्यर्थं कृशा दरिद्रा अत एवार्थिनो याचनशीलाः सन्तो विद्वांसो महत्तस्य राज्ञोऽभिगमनात् । उदधेरभिगमनाज्जीमूता इव दातृत्वं प्रापुः । अर्थिषु दानभोगपर्यायं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।

तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेपिणो यशः ॥ ७३ ॥

स राजा स्तुत्यं स्तोत्रार्हमेव यत्तदेव समाचरन्नत एव स्तूयमानः सन् । जिह्वाय ललज्ज । तथापि हीणत्वेऽपि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेपिणस्तस्य राज्ञो यशो ववृधे । 'गुणाढ्यस्य सतः पुंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणम्' इति भावः ॥

दुरितं दर्शनेन प्रस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयांचके शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ७४ ॥

स राजा । उदितः सूर्य इव । दर्शनेन दुरितं प्रन्निवर्तयन् । तथा च स्मर्यते—'अभित्तिक्पिला सन्नी राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः ॥' इति । तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्यार्थेन समर्थनेन च तमोऽज्ञानं ध्वान्तं च नुदःशश्वत्प्रजाः स्वतन्त्रयांचके स्वाधीनाश्चकार ॥

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदंशवः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५ ॥

इन्दोरशवः पद्मेऽगतयः । प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्याशवः कुमुदेऽगतयः । गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावप्यन्तरमवकाशं लेभिरे प्रापुः ॥

पराभिसंधानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।

जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥

अश्वमेधाय जिगीषोरस्य विचेष्टितं दिग्विजयकर्म यद्यपि पराभिसंधानपरं शत्रुनाशनप्रधानं तथापि तद्वर्त्म्य धर्मादनपेतमेव । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । बभूव । 'मन्त्रप्रभावात्साहसकिभिः पगन्मं दध्यात्' इति कण्टिस्यः ॥

एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।

वृषेव देवो देवानां राजा राजा यभूव सः ॥ ७७ ॥

एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण कोशदण्डजेन तेजसा । 'य प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । उग्रशुश्रूषातः । वृषा वाक्मनो देवानां देवो देवदेव इव राजा राजा राजगजो बभूव ॥

पञ्चमं लोकपालानामृचुः साधर्म्ययोगतः ।

भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कृतवृभूतानाम् ॥ ७८ ॥

तन् । दृष्टान्तिनिर्दिष्टः । साधर्म्ययोगतो यत्तत्तमं लोकपालः ।

अन्यममेतवलाहोक्पालानासिन्ध्रादीनां चतुर्णां पञ्चममूत्रुः । महतां भूतानां पृथिव्या-
दन्तां पद्यानां षष्ठमूत्रुः । कुलभूतानां कुलाचलानां महेन्द्रमलयादीनां सप्तानामष्टममूत्रुः ॥

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याशं शासनार्पिताम् ।

दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥

भूपालः । शासनेषु पत्रेष्वर्पितामुपन्यस्तां तस्य राज्ञः वाङ्माम् । देवाः पौरंदरीमैन्द्री-
-गमिव । दूरापवर्जितच्छत्रैर्दूरात्परेहृतातपत्रैः शिरोभिर्दधुः ॥

ऋत्विजः स तथानर्च दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।

यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८० ॥

स राजा महाकृतावश्वमेधे ऋत्विजो याजकान्दक्षिणाभिस्तथानर्वाचयामास । अर्च-
येनैवादिकादि । यथास्य राज्ञो घनदस्य च नाम साधारणीभूतमेकीभूतम् । उभयोरपि
घनदसंज्ञा यथा स्यात्तथैत्यर्थः ॥

इन्द्रादृष्टिनियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभू-

द्यादोनाथः शिवजल्पथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोपवृद्धि कुत्रे-

स्तस्मिन् षडोपनतचरितं मेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

इन्द्रादृष्टिभूत् । यमो नियमिता निवारिता गदस्य रोगस्योद्रेक एव वृत्तिर्येन सोऽभूत् ।
 यदोनायो वदगो नाचराणां नाविकानां कर्मणे संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गो-
 भूत् । तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिमहिमाभिहः कुबेरः क्रोयदृद्धिं विदधे । इत्थं लोकना-
 मस्तस्मिन्नाभि विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्ति मेजिरे । 'दुर्बलो बलव-
 त्तेषां विरदाच्छ्रितादिभिः । वर्तेत दण्डोपनतो भर्तार्येवमवस्थितः ॥' इति कौटिल्यः ॥

इति महानहोपाध्यायकोलाचलमदिनायसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया

व्याख्या समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतो रघुवंशो महाकाव्ये

अत्रियिवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ।

अष्टादशः सर्गः ।

यत्नादपांगुलं पञ्चदशत्वासीदपांगुलम् ।

दरादलिन्यवे तर्गं नमो ददेहिदन्धवे ॥

स नैव धन्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निपिस्तमः ।

अनृत्यारं निपद्याल्लेखात्पुत्रं यमाहुर्निपद्याल्लेख ॥ ६ ॥

निमिषादिभिर्दिवादिभिर्दिशुः सोऽतिभिर्दिशुः पथः निमिषेणार्धः अत्राद्यं पथः सः सः सः
निमिषादिभिर्दिशुः पथः निमिषेणार्धः अत्राद्यं पथः सः सः सः ॥ ३ ॥ एते निमि-
षादिभिर्दिशुः पथः ॥

तेनोर्दीयेण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन नमस् कृता ।

तस्मादधः किंचिदिवावतीर्णावसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम् ।

सालककौ भूपतयः प्रसिद्धैर्ववन्दिरे मौलिमिरस्य पादौ ॥ ४१ ॥

तस्मात्सिंहासनादपादानादधोऽधोदेशं प्रति किंचिदिवावतीर्णावीपलम्बौ तपनीयपीठं कावनपीठमसंस्पृशन्तावल्पकलादव्याप्तौ सालककौ लांक्षारसावसिक्तावस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैरुन्नतैर्मौलिभिर्मुकुटैर्ववन्दिरे प्रणेमुः ॥

मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।

शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन्पुत्रजेऽर्भकेऽपि ॥ ४२ ॥

अल्पप्रमाणेऽपि मणाविन्दनीले प्रभावात्तेजिष्ठत्वादेतोर्महानील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैवार्भके शिशावपि तस्मिन्सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो न मिथ्या युयुजे ॥

पर्यन्तसंचारितचामरस्य कपोललोलोभयकाकपक्षात् ।

तस्याननादुच्चरितो विवादश्चस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥ ४३ ॥

पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारिते चामरे यस्य तस्य बालस्य संवन्धिनः कपोलयोर्लोलावुभौ काकपक्षौ यस्य तस्मादाननादुच्चरितो विवादो वचनमर्णवानां वेलास्वपि न नस्खाल । शिशोरपि तस्याज्ञाभक्तो नासीदित्यर्थः । चपलसंसर्गेऽपि महान्तो न चलन्तीति वृत्तिः । उभयकाकपक्षादित्यत्र 'वृत्तिविषये उभयपुत्र इति बहुवचनस्थान उभयशब्दप्रयोगः' इत्युक्तं प्राक् ॥

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोभे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।

तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥ ४४ ॥

निर्वृत्ता जाम्बूनदपट्टशोभा यस्य तस्मिन्कृतकनकपट्टशोभे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजारिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अश्रितमपि शत्रुवर्गमवधीदिति भावः ॥

शिरीषपुष्पाधिकर्माकुमार्यः खेदं स यायादपि भूपणेन ।

नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावाद्भुरं धरिष्या विभरांयभूव ॥ ४५ ॥

शिरीषपुष्पाधिकर्माकुमार्यः कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अत्र एव स राजा भूपणेनापि खेदं श्रमं यायादूहेत् । एवंभूतः स नितान्तगुर्वीमपि धारिष्या भुरं भुनो भारमनुभावत्यामन्यादिभरांयभूव वभार । 'मीहीबहुवो श्रुयन्' इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्कर्त्येन गृह्णाति त्रिपि न याचत् ।

सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगान्फलान्युपायुद्ध स दण्डनीतेः ॥ ४६ ॥

अक्षरभूमिकायामक्षरभूमिकेत्येव न्यस्ताक्षरां रजिनाक्षरपट्टिरेतान्यानां त्रिपि पञ्च-
दक्षरभूमिकां मानृकां कात्कर्त्येन याचत् गृह्णाति स सुदर्शनस्तावच्छ्रुतवृद्धयोगादिपापद-
नसर्गात्सर्वाणि दण्डनीतेर्दण्डनाश्रय कल्पयुपायुद्धानभूव । प्रायत यदकल्पय नय
पददण्डन्यन्यमानं शस्त्रं संवादानेमिवाभवदित्यर्थः ॥

उत्तरपर्यादनिवेशभागा प्रौढीमविन्यन्तमृदीश्रमाणा ।

मंत्रातन्त्रज्ञेय तस्मात्पयच्छायाच्छन्दोपगुग्मं लक्ष्मीः

उत्तरपर्यादो निवेशभागे निवेशपदयोः लक्ष्मीः सा अत्र पयः-
वर्धयच्छायाच्छन्दोपगुग्मं लक्ष्मीः प्रदीपयच्छायाच्छन्दोपगुग्मं लक्ष्मीः

प्रतिकृतिरन्नाभ्यो दृष्टिसंश्लिषाभ्यः

समधिकतरस्याः शुद्धसंतानकभिः ।

अभिनिविदुरमात्यैराह्वानात्मनः

प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवो राजकन्याः ॥ ५२ ॥

दृष्टिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संश्लिषाभ्यो दृष्टिसंश्लिषाभ्यः प्रतिकृतिरन्नाभ्यो दृष्टिसंश्लिषाभ्यो दृष्टिसंश्लिषाभ्यः । 'पद्ममी विभक्तं' इति पद्मसमधिकतरस्याः । निवृत्तिनिर्माणदृष्टि रमणीयनिर्माणे इत्यर्थः । शुद्धसंतानकभिर्मम राहता आनीता राजकन्याः गूढात्मनः सुदर्शनस्य संवन्धिभ्यो प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवो भूय ते अभिनिविदुरभिनिविदे वहुः । आह्वानात्पत्नीभ्यां वहुविशेषः । 'सापत्निकाभ्युदयिनिता' इत्यमरः ॥

इति महामहोपाध्यायकोशमलमणिनामधुरिनिर्दिष्टाया संजीविनीयमाह्वयया

ज्यामया सगेतो महाकविश्रीकल्किरागङ्गुली रघुवंशे महाकाव्ये

वंशानुक्रमो नामाष्टादशः सर्गः ।

एकोनविंशः सर्गः ।

मनसो मम संसारबन्धमुच्छेदुमिच्छतः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजयुगलं निगज्यताम् ॥

अग्निवर्णमभिपिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्निजेजसम् ।

शिथिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे चयसि नैमिषं वशी ॥ १ ॥

श्रुतवतां श्रुतसंपन्नानामपश्चिमः प्रथमो वशी जितेन्द्रियो राघवः सुदर्शनः पथिवयसि वार्धके स्वे पदे स्थानेऽग्निजेजसं तनयमग्निवर्णमभिपिच्य नैमिषं नैमिषारण्यं शिथिये श्रितवान् ॥

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुदजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥

तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिका विहारवापीरन्तरितभूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्यमुदजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतो विस्मृतवान्तः । कर्तरे कः । फले स्वर्गादिकं निःस्पृहस्तपः संचिकाय संचितवान् ॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।

भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्रिषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥

तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्णो लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्यस्य पालनकर्मणि खेदमाप । अल्लेशेनापालयदित्यर्थः । कुतः । हि यस्माद्भुजनिर्जितद्रिषा गुरुणा पित्रा मेदिन्यस्याग्निवर्णस्य भोक्तुमेव कल्पिता । प्रसाधयितुं न । प्रसाधनं कण्टकशोधनम् । अलंकृतिर्ध्वन्यते । तथा च यथालंकृता युवतिः केवलमुपभुज्यते तद्वदिति भावः ॥

सोऽधिकारमभिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेश्य सचिवेष्वतः परं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४ ॥

अभिकः कामुकः । 'अनुकामिकामीकः कम्पिता' इति निपातः । 'कम्पः कामयिता-

ॐ कर्मणः कामनोऽभिकः' इत्यमरः । सोऽभिषेकः कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं
कर्मणाः कतिचिद्वत्सरान्त्वयमवर्तयदकरोत् । अतः परं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय
संनिवेश्यं स्वधीनं नवं यौवनं यस्य सोऽभवत् । ह्यासक्तोऽभूदित्यर्थः ॥

कामिनीलहचरस्य कामिनस्तस्य वैश्वसु मृदङ्गनादिषु । .

क्रद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥

अग्निनीसद्वचरस्य कामिनस्तस्य नृदङ्गनादिषु नृदङ्गनादवत्षु वेदमस्वधिकार्द्धिः पूर्व-
नृदधिकसंभार उत्तर उत्सवः । ऋद्धिमन्तं साधनसंपन्नं पूर्वमुत्सवमपोहदपानुदत् ।
नृदनुतरमधिका तस्योत्सवपरम्परा कृतौत्यर्थः ॥

इन्द्रियार्थपरिदूत्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

अन्तरेव विहरन्दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थपरिग्रहं शब्दादिविपरहितमेकमपि क्षणान्तरं क्षणमेदं सोऽहमक्षमो-
 भूयाः सोऽमित्रिणो दिवानिशमन्तरेव विहरन्तमुत्सुका दर्शनाकाङ्क्षिणीः प्रजा न व्यपे-
 क्षन्ति नपेक्षितवान् ॥

गौरवाद्यपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।

तद्वाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

जातु कदाचिन्मद्विणा गौरवाद्गुस्तादेतौ । मद्विवचनानुरोधादित्यर्थः । प्रकृतिभिः
जनिः काहितं यदपि दर्शनं ददां तदपि गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन
रत्नान्नेत्रेण कल्पितं संपादितम् । न तु मुस्तावलीकनप्रदानेनेत्यर्थः ॥

तं शतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनखरागरूपितम् ।

मेजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

योमलेन सृष्टुलेनात्मनराणां रागेणाऽप्येन हृषितं दुरितम् । अत एव नवदियाक-
 एतपेन सृष्टं व्याप्तं यत्पदं तस्य तुलां साम्यतामधिरोहति प्राप्नोतीति तुलाधिरोहणम् ।
 ते चरणमनुजीविनः श्रुतप्रणतयः श्रुतनमस्काराः सन्तो भेजिरे सिपेविरे ॥

यावन्नोन्नतविलानिनीस्तनक्षोभलोलकमलाध दीर्घिषाः ।

गृहमोक्षगृहसूक्तद्वयः स जगत्त विगाढमन्त्रः ॥ ९ ॥

[illegible]

तत्र शेषात्तलोचना धूर्तार्थोत्तनागपत्तिपादनाप्रैः ।

अत्र नाम्नाभिधं चलोमयसर्पितप्रकृतवाचिनिर्मुक्तैः । १० ।

[illegible]

प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तमुक्षितं नन्दनं येषु तैः । मौक्तिकप्रयितामि प्रोक्तानि
नारुणगानि येषु तैः । मुक्ताप्रागाभरणैरिलार्थः । धोमिलभिन्यो मणिमेखला मरक्ता-
दिमणिपुष्पकटिभूषणानि येषु तादृशैर्ग्रीष्मनैवविभिगिरुण्णकालोचितनेत्रपथ्यविभानैः । शी-
तलोपगैरिलार्थः । तममिर्णं शिथेतिरे ॥

यत्स लक्षसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपौ ।

तेन तस्य मधुनिर्गमात्कृशश्चित्तयोनिरभवत्पुनर्नवः ॥ ४६ ॥

सोऽभिगर्णो लभः सहकारशून्यलो रक्षितं रक्तपाटलस्य पाटलकुमुदस्य समागमो
गस्य तमागमं गम्यं पपौ । इति गतेनासनपानेन मधुनिर्गमाद्वसन्तापगमात्कृशो मन्दवी-
र्यस्तास्य चित्तगोभिः कामः पुनर्नवः प्रबलोऽभवत् ॥

एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।

आत्मलक्षणनिवेदितानृतूनत्यचाह्वयदनङ्गवाहितः ॥ ४७ ॥

एवमनन्तवाहितः कामप्रेरितोऽन्यकार्यविमुक्तः स पार्थिव इन्द्रियाणां सुखानि सुख-
कराणि शब्दादीनि निर्विशन्ननुभवप्रात्मनो लक्षणैः कुटजस्रभारणादिनिर्दुर्निवेदितान् ।
अयमृतुरिदानीं वर्तते इति शेषितान् । ऋतून्यर्पादीनत्यचाह्वयदगमयत् ॥

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ।

आमयन्तु रतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥

प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतोऽन्यपार्थिवा आक्रमितुमभिभवितुं न शेकु-
नः । रतिरागसंभव आमयो व्याधिसु । क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः
शापश्चन्द्रमिव । अक्षिणोदकर्शयत् । शापोऽपि रतिरागसंभव इति । अत्र दक्षः किला-
न्याः स्वकन्या उपेक्ष्य रोहिण्यामेव रममाणं राजानं सोमं शशाप । स शापश्चाद्या
क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ॥

दृष्टदोषमपि तत्र सोऽत्यजत्सङ्गवस्तु मिपजामनाश्रवः ।

स्वादुमिस्तु विषयैर्हतस्ततो दुःखसिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ ४९ ॥

मिपजां वैद्यानामनाश्रवो वचति न स्थितः । 'वचने स्थित आश्रवः' इत्यमरः । अ-
विषेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि । रोगजननादिति शेषः । तत्सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु
स्त्रीमयादिकं सङ्गजनकं वस्तु नात्यजत् । तथाहि । इन्द्रियगणः स्वादुभिर्विषयैर्हतस्तु
हतश्चेत्तत्स्तेभ्यो विषयेभ्यो दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते । यदि वार्यतेति शेषः । दुस्त्यजाः
खलु विषया इत्यर्थः ॥

तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा सावलम्ब्यगमना मृदुस्वना ।

राजयक्ष्मपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥

तस्य राज्ञः पाण्डुवदना । अल्पभूषणा परिमिताभरणा सावलम्ब्यं दासादिहस्तावल्-
म्ब्यसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्ब्यगमना । मृदुस्वना हीनस्वरा । राज्ञः सोमस्य यक्ष्मा
राजयक्ष्मा क्षयरोगः । तेन या परिहानिः क्षीणावस्था सा । कामयते विषयानिच्छति
कामयानः । कमेणिङन्ताच्छानच् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति सुमागमाभावः । एत-
देवाभिप्रेत्योक्तं वामनेनापि—'कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च' इति । तस्य समवस्थया
कामुक्तावस्थया तुलां साम्यमाययौ प्राप । कालकृतो विशेषोऽवस्था । 'विशेषः कालि-
कावस्था' इत्यमरः ॥

योम पश्चिमकला स्थितेन्दु वा पङ्क्त्येषमिव धर्मपत्न्यलम् ।
 राशि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे वामनाचिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥
 एषी क्षमातुरे सति तत्कुलं रघुकुलं पश्चिमकलायां स्थित इन्दुर्भस्मिन्नास्मात्कालावशिष्टे-
 तु योम वा व्योमेव । वाराह इवार्थे । यथाह दण्डी—‘इवद्वयधाशब्दा’ इति ।
 इत्येवं धर्मपत्न्यलमेव । वामनाचिरल्पशिवं दीपपात्रमिवाभूत् ॥

यादमेप दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
 इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥
 कादं सत्यमेप पार्थिवो दिवसेषु पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं कर्म जपादिकं साधयति ।
 एतेन दर्शितरुजो निगूहितरोगाः सन्तोऽस्य राज्ञो मन्त्रिणोऽघशङ्किनीर्व्यसनशङ्किनीः
 प्रजाः शश्वदूचुः ॥

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्पावनीमनवलोक्य संततिम् ।
 वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥
 स त्वमिवर्णोऽनेकवनितासखः सन्नपि । पावनीं पित्रर्णमोचनीं संततिमनवलोक्य ।
 पुत्रमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं रोगम् । प्रदीपो वायुमिव । नात्यगात्ना-
 तिचक्राम । नमारेत्यर्थः ॥

तं गृहोपवन एव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।
 रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४ ॥
 पश्चिमक्रतुविदान्त्येष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा संगताः समेता मन्त्रिणो गृहोपवन एव
 दृष्टारान् एव । ‘आरामः स्यादुपवनम्’ इत्यमरः । रोगशान्तिमपदिश्य शान्तिकर्म व्य-
 पदिश्य तमन्निवर्णं संभृते समेदे शिखिन्मग्नौ गूढमप्रकाशनादधुर्निदधुः ॥

तैः हतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।
 साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपथ्रियम् ॥ ५५ ॥
 साधु दीप्तं हतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजनप्रधानानां संग्रहः संनिगतं यैस्त्वादौ-
 तैर्नन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा परोक्षितशुभगर्भचिह्ना तस्यामिवर्णस्य सह-
 धर्मचारिणी नराधिपथ्रियं प्रत्यपद्यत राजलक्ष्मीं प्राप ॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका-

दुष्पैर्विलोचनजलैः प्रथमाभिततः ।

निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन

वंशाभिपेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

तथाविधना नरेन्द्रविपत्त्या यः शोबलस्त्वादुष्पैर्विलोचनजलैः प्रथमाभिततस्तस्या
 गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्विरजितेन शिशिरेण रीतलेन वंशाभिपेकविधिना लक्षण-
 नाभिपेकजलेन निर्वापित आभ्यामितः ॥

तं भावार्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना-

न्तर्गुहं क्षितिरिव नमोदीजमुष्टिं दधाना ।

मौलैः स्वर्धे स्थपितस्त्रिदैर्मसिहासकस्या

राशौ राज्यं दिपिदक्षिपद्गुहंरत्नाहारा ॥ ५७ ॥

प्रसवो गर्भमोचनम् । फलं च विवक्षितम् । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो
चने' इत्यमरः । तस्य यः समयस्तदाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भावार्थं भावाय । भूत-
र्थः । 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति यादवः । क्षितिरन्तर्गूढं न
जमुष्टिमिव । श्रावणमास्युप्तं बीजमुष्टिं यथा धत्ते तद्वदित्यर्थः । मुष्टिशब्दो द्वि-
'अङ्गोवौ मुष्टिमुस्तकौ' इति यादवः । अन्तर्गूढमन्तर्गतं तं गर्भं दधाना हेमसिंह-
स्थाऽव्याहताङ्गा राज्ञी मौलैर्मूले भवैर्मूलादागतैर्वा । आसैरित्यर्थः । स्थविरसचिवैर्वृ-
त्तैः सार्धं भर्तुं राज्यं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । अर्हार्थं वतिप्रत्ययः
क्षिपच्छास्ति स्म । 'सर्तिशास्त्वर्तिभ्यश्च' इति च्लेरङ् । 'शास इदङ् हलोः' इतीका

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
अभिवर्णंष्टङ्गारो नामैकोनविंशः सर्गः ।

